

Desenvolupant els drets de les dones: àmbits d'intervenció de les polítiques de gènere

Coordinadores: Encarna Bodelón i Pilar Giménez

Col·lecció_ **Estudis**

**Desenvolupant els drets
de les dones:
àmbits d'intervenció
de les polítiques de gènere**

Desenvolupant els drets de les dones: àmbits d'intervenció de les polítiques de gènere

Coordinadores: Encarna Bodelón i Pilar Giménez

Col·lecció_ **Estudis**

Sèrie_Igualtat i Ciutadania, 2

**Diputació
Barcelona**
xarxa de municipis

Des de la Diputació de Barcelona, i a través de l'Àrea d'Igualtat i Ciutadania, agraïm la col·laboració del Departament de Ciència Política i de Dret Públic de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Universitat
Autònoma
de Barcelona

Coordinació de l'edició: Encarna Bodelón i Pilar Giménez, professores de l'Àrea de Filosofia del Dret del Departament de Ciència Política i de Dret Públic de la UAB.

Textos: © Autores dels articles; copyleft: Lúdia Garcia Chicano i Maribel Cárdenas Jiménez

Nota: les referències al Servei de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home corresponen a l'actual Oficina de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home de l'Àrea d'Igualtat i Ciutadania. Els continguts d'aquest llibre es van tancar a maig de 2007.

© Diputació de Barcelona

Primera edició: gener de 2008

Disseny i producció: Direcció de Comunicació de la Diputació de Barcelona

ISBN: 978-84-9803-281-9

Dipòsit legal: B-9.166-2008

Índex

Presentació	7
<i>Imma Moraleda Pérez</i>	

Introducció	9
<i>Pilar Giménez Alcover</i>	

TREBALLS I DONES

1. Legislació històrica i gènere	15
<i>Maria Jesús Espuny i Tomás</i>	
2. Les dones i el treball: la transformació de les desigualtats de gènere?	33
<i>Pilar Carrasquer i Oto i Teresa Torns i Martín</i>	
3. La desigualtat de les professions en funció del gènere: perspectiva laboral	57
<i>Carolina Gala Durán</i>	
4. Impacte de les diferències de gènere en la incorporació de les dones al mercat de treball	71
<i>Noelia Igareda i González</i>	

SALUT I GÈNERE

5. L'estat de la investigació en salut i gènere	91
<i>Carme Valls Llobet</i>	
6. Consentiment i autonomia. Una aproximació de gènere	105
<i>Cristina Urios Aparici</i>	
7. Feminisme i tècniques de reproducció assistida	119
<i>Francesca Puigpelat Martí</i>	

VIOLÈNCIES ENVERS LES DONES

8. Estratègies de llibertat femenina enfront de la persistència de la violència masclista	131
<i>Beatriu Macià i Masià</i>	
9. El dret penal i la violència contra les dones	139
<i>Marisa Fernández i Gálvez</i>	

10. Límits i possibilitats de la coordinació informal. Els circuits locals contra la violència de gènere	157
<i>Lídia Garcia i Chicano i Maribel Cárdenas i Jiménez</i>	

DIVERSITATS

11. Dones immigrants no comunitàries al mercat de treball espanyol	177
<i>Carlota Solé i Puig i Sònia Parella i Rubio</i>	

PARTICIPACIÓ

12. Participació política de les dones	199
<i>Sara Berbel Sánchez i Mònica Geronés i Rovira</i>	

Presentació

Aquest és el segon volum de la col·lecció Estudis que recull articles del professorat de la Diplomatura de postgrau gènere i igualtat, i del Màster en polítiques d'igualtat de gènere: agents d'igualtat, que dirigeixen professores del Departament de Ciència Política i Dret Públic de la Universitat Autònoma de Barcelona, en coordinació amb la Diputació de Barcelona.

En aquest llibre es tracten temes que són d'interès fonamental per al desenvolupament dels drets de les dones i el disseny i el desenvolupament de polítiques de gènere en l'àmbit dels governs locals. En aquest cas, les autores dirigeixen la seva atenció a quatre camps: els treballs de les dones, la salut i el gènere, les diversitats i les violències envers les dones.

Els treballs de les dones són, segurament, un dels terrenys de recerca més desenvolupats dins de les ciències socials i els estudis de gènere. Des dels ajuntaments de la província molts han estat els esforços adreçats a la plena incorporació de les dones al món laboral. Tal com ens recorden algunes autores, a l'hora de parlar i planificar accions entorn als treballs de dones, hem de tenir present la globalitat del que anomenem treball i incorporar-hi la noció de tasques reproductives, domèstiques o de cura.

És un plaer comptar amb tres articles sobre la salut de les dones que aporten novetats d'investigació en una àrea, en què les millores existents han de ser difoses i aplicades.

Si hi ha un àmbit d'actuació municipal en matèria d'igualtat entre dones i homes, en els darrers cinc anys, en què els governs locals han estat capdavanters —pel que fa a la sensibilització, el treball des dels circuits transversals i coordinats, i l'atenció directa a les dones— aquest ha estat la lluita contra la violència envers les dones. Justament un d'aquests articles fa referència directa als protocols de violència com a eina d'intervenció dels governs locals.

Per finalitzar, vull referir-me a un nou camp de treball de les polítiques dels governs locals. La immigració i la situació de les dones immigrades en els nostres pobles i ciutats, les seves vivències, necessitats i demandes específiques entorn a la igualtat han de ser incorporades en les agendes polítiques locals per actualitzar-les i ampliar la visió del que vol dir la plena ciutadania en les nostres societats.

Imma Moraleda Pérez

Presidenta delegada de l'Àrea d'Igualtat i Ciutadania

Introducció

Els àmbits i les eines per consolidar els drets de les dones i les polítiques de gènere

Pilar Giménez Alcover

Doctora en dret per la UB. Professora titular de filosofia del dret de la UAB. Coordinadora del Postgrau de polítiques de gènere: agents d'igualtat.

En els darrers anys, s'han produït sens dubte en el nostre país importants canvis legislatius que han tingut i tenen com a finalitat no només aconseguir per a les dones una igualtat formal davant la llei —exigència que, era encara necessària en els primers anys de la democràcia espanyola—, sinó començar a modificar la situació real de discriminació estructural que pateixen les dones a la nostra societat. Les noves actuacions legislatives i les accions i polítiques públiques endegades per les diferents administracions comencen a anar més enllà de les retòriques declaracions programàtiques en favor de la igualtat, inclosa l'anomenada «igualtat d'oportunitats», o de l'establiment de la «transversalització de gènere» dintre de les mateixes administracions.

Aquest canvi significatiu que s'està produint a un ritme més accelerat del que hauria estat previsible no fa pas gaire, ha estat possible gràcies a les aportacions fetes des dels moviments de dones i des del pensament feminista. Les reflexions teòriques contingudes en aquests volums volen donar compte d'aquests avenços i alhora posar de manifest el llarg camí que encara ens resta per recórrer.

El segon volum s'ha estructurat entorn de diferents eixos que mantenen entre ells un fil conductor. Es tracta de treballs que, des d'una perspectiva teòrica feminista, analitzen la situació real de discriminació de les dones i les eines que, tant des de la societat civil com des dels poders públics, s'han anat proposant i desenvolupant per tal de fer front a aquesta situació i modificar-la.

Els primers articles es mouen entorn al món del treball, sens dubte un dels àmbits més coneguts i reconeguts de la discriminació de les dones. És en aquest àmbit, en què ens trobem la primera gran diferència entre les suposades capacitats naturals dels gèneres: la dona i els «treballs de cura» i l'home i el «treball» assalariat. També és aquí on apareixen els problemes de repartiment dels temps, de discriminacions salarials, del «sostre de vidre», de la diferent valoració social de les tasques tradicionalment assignades a dones i homes, o de l'augment de la pobresa femenina, per esmentar només alguns dels que es posen de manifest en les diferents aportacions.

Maria Jesús Espuny estudia el treball de la dona i la legislació laboral espanyola des de final del segle XIX. Aquesta legislació tenia un caràcter prevalentment protector, regulava es-

pecialment els establiments industrials i tenia molt en compte l'anomenada «integritat moral de la dona» que es considerava en perill en l'àmbit laboral, fora del seu entorn familiar i envoltada d'homes.

Pilar Carrasquer i Teresa Torns analitzen les distincions entre el treball domèstic i familiar i el treball assalariat, i les discriminacions que pateixen les dones en tots dos àmbits. Les desigualtats de gènere en el mercat laboral afecten les taxes d'ocupació, els salaris, les modalitats de contracte, la temporalitat, els sectors productius en què estan més representades, la presència en càrrecs directius, etc. Pel que fa referència al treball «domesticofamiliar» cal destacar-ne la manca de reconeixement, malgrat la importància per a la supervivència de la societat, la seva invisibilitat i la quantitat de temps, energies i recursos personals que hi dediquen les dones. La combinació de tots dos «treballs» –la doble presència– caracteritza la vida de les dones actualment a les nostres societats. A tall de conclusions les autores plantegen algunes propostes i fan una revisió crítica de les actuacions emprades fins ara.

Carolina Gala, des de l'òptica del dret del treball, aprofundeix en les discriminacions existents entre dones i homes en l'exercici d'una tasca laboral i en el desenvolupament de les seves carreres professionals. És especialment significativa l'absència de mides per lluitar contra les discriminacions en els convenis col·lectius, que foren la via més adient i eficaç per fer-ho.

Noelia Igareda, des de la seva experiència professional a SURT, estudia els problemes que pateixen en el mercat laboral les dones que es troben en especial situació de vulnerabilitat o en risc d'exclusió social. Es tracta de col·lectius com ara el de les dones migrants extracomunitàries, les dones responsables de famílies monoparentals i les dones preses o ex-preses, en què coexisteixen múltiples fonts de discriminació social. Les causes dels processos d'exclusió són diverses com també han de ser molt variades les respostes que s'hi poden donar des dels poders públics. L'article analitza les polítiques públiques endegades per les diferents administracions competents, des de les polítiques comunitàries a les nacionals i autonòmiques, i que inclouen diferents àmbits d'actuació com ara el de la família, l'educació, l'estrangeria, la protecció social i la igualtat homes-dones.

El segon capítol inclou tres articles dedicats al tema de la salut. En aquest àmbit, les discriminacions patides per les dones han estat gairebé invisibles fins fa poc. Les discriminacions en aquest espai tenen la seva arrel en la identificació de l'home-masclé com a model de natura i cos humà, i en la caracterització de la dona només per les seves especificitats reproductives.

Carme Valls, des de la seva praxis professional i les seves investigacions, dóna compte del caràcter «androcèntric» de l'atenció sanitària, la formació dels professionals i la investigació mèdica. El biaix de gènere és evident en la valoració i escolta dels símptomes de

les pacients en l'atenció primària, però també a l'hora de mesurar les proves analítiques d'acord amb paràmetres masculins, i quan es fixa el tractament i les intervencions que s'han de dur a terme.

Cristina Urios tracta el problema del consentiment de les pacients en els actes mèdics. L'autora proposa una reconstrucció del concepte d'autonomia des d'una perspectiva feminista i no estrictament liberal, i dóna especial importància a la manera en què es construeix el consentiment a partir de procediments concrets, en què la informació i el coneixement es veuen afectats per diverses variables socials i de gènere.

Francesca Puigpelat estudia l'evolució dintre del pensament feminista de la valoració de les tècniques de reproducció assistida. El paper central que té el fet biològic de la maternitat com a justificació del rol social de les dones explica el debat generat entre els diferents corrents feministes. Les postures crítiques assenyalen el perill de cedir el poder reproductor femení al control dels homes-metges i consideren que aquestes tècniques reforcen el rol tradicional de «mares» que la societat assigna a les dones. Es tractaria de posar aquestes noves tècniques sota el control de les dones que han de decidir també el seu projecte de vida. L'article analitza també les diferents regulacions jurídiques existents i les opcions recollides al nostre ordenament.

El tercer capítol està dedicat a la pitjor de les discriminacions de gènere: la violència. Els tres articles que s'inclouen analitzen les diferents estratègies emprades per lluitar contra la violència masclista.

Beatriu Macià analitza el fenomen de la violència masclista com a efecte de l'estructura patriarcal de la nostra societat, com a manifestació de l'exercici de poder i de la subordinació de la dona. Les dones maltractades troben ajut en altres dones. L'intercanvi d'experiències entre dones que han patit o no violència permet reforçar a les dones i augmentar la seva llibertat.

Marisa Fernández estudia les diferents mesures legislatives que s'han dut a terme en els últims anys, especialment la resposta penal al tema de la violència de gènere. El problema principal del dret penal és que dóna una resposta individual al problema i actua sempre quan la violència ja s'ha produït. És per això, que la intervenció penal ha d'anar sempre acompanyada d'altres mides preventives i de polítiques de suport a les dones maltractades.

Lídia García i Maribel Cárdenas exposen el gran ventall de polítiques i estratègies endegades des del món local per lluitar contra la violència de gènere i, sobretot, per assistir de la manera més adient i propera possible, a les dones que s'han vist afectades. Es tracta, en gran mida, d'un camí que s'ha anat obrint gràcies a la feina voluntarista de les persones, que des dels ajuntaments i altres ens locals, han anat creant i estructurant circuits on s'apleguen professionals dels serveis que intervenen en l'atenció i prevenció de la violència de gènere.

En el capítol Diversitats s'inclou un article de Carlota Solé i Sònia Parella sobre les dones immigrants no comunitàries en el mercat laboral espanyol. Aquest és un exemple clau de discriminació múltiple per raons de gènere, ètnia i classe social. La incorporació de les dones espanyoles, especialment de classe mitja, al mercat laboral ha deixat un nínxol laboral per a les dones immigrades: el servei domèstic.

L'últim article del volum està dedicat a la participació política de les dones. Sara Berbel i Mònica Geronès analitzen les diferents tècniques de participació democràtica i les vies per millorar-la, tant en l'àmbit polític, especialment en el món local, com en l'àmbit educatiu.

Amb totes aquestes col·laboracions no donem tancat el debat, sinó que esperem que aquest volum sigui un punt de partida per a futures reflexions sobre les polítiques públiques i els drets de les dones.

Treballs i dones

1. Legislació històrica i gènere

Maria Jesús Espuny i Tomás

Doctora en dret per la UAB. Professora titular d'història del dret i de les institucions de la Facultat de Dret de la UAB.

Introducció

La classe obrera havia arribat a un estat lamentable com a resultat de l'explotació institucional que el maquinisme i els postulats del liberalisme doctrinari permetien que exercís el món capitalista. Des de 1873 fins a 1917, se succeeix un llarg capítol legislatiu amb l'aparició de les primeres lleis del treball, fruit de les preocupacions, meitat filantròpiques (protecció a l'obrer individual), meitat defensives (defensa davant el moviment associatiu), del moment.

En un pas que va més enllà de la caritat privada i fins i tot de la beneficència pública, l'Estat assumeix una funció protectora per tal de garantir la salut material i moral de les classes treballadores. L'accent humanitari presideix les tasques legislatives en aquesta matèria i inspira també el llenguatge de la caritat de les primeres normes. Al costat de les invocacions a la caritat i a la pietat, sorgiran autèntics instruments jurídics per tal de regular aspectes fonamentals de les relacions laborals: les lleis d'accidents laborals, de dones i infants, descans dominical o inspecció de treball en són un exemple (Montoya, 1992; Ruiz de Grijalba, 1922; Arias de Velasco, 1893).

Les primeres etapes del moviment legislatiu es decanten sobretot cap a la protecció de les anomenades «mitges forces», dones i infants, i a la tutela de la salut física i moral dels treballadors, aspectes que assumeix l'Estat com una manifestació de la generositat o com una obligació inherent a la seva responsabilitat política. Les manifestacions inicials no passaran de ser bones intencions sense pràcticament cap efecte positiu sobre la reglamentació efectiva de les relacions laborals (Posada, 1898¹, 1907).

El primer grup normatiu de la legislació sobre el treball és el de la protecció dels menors i de les dones. Aquesta és una actitud en la qual coincideixen quasi tots els països: la protecció generalitzada de la feina femenina comprenia la salut, la durada de la jornada laboral, el treball nocturn i la maternitat: la primera legislació laboral serà especialment sensible a contemplar les conseqüències del treball industrial en la moralitat de les joves treballadores (Hepple, 1994)².

1. Reproduexo l'inici del treball: «Se ha dicho que la llamada cuestión social es una cuestión de estómago [...], se ha afirmado que la cuestión social es una cuestión moral y hasta quien se ha decidido a considerarla como una cuestión de método. Probablemente el dolor social, el dolor de los pobres, transformado en cuestión, tiene de todo» (Posada, 1898).

2. Del text de Hepple (1994), vegeu-ne especialment les pàgines 123-125 dedicades al treball femení en diferents països europeus.

La protecció als menors i a les dones es documenta per diferents motius: la repercussió en la salut de la població de l'explotació laboral de dones i criatures i la condició de víctimes indefenses d'aquest grup de treballadors. Informes mèdics expliquen la influència fatal de l'estat físic de la dona, debilitat pel treball mecànic en el fill i també el deteriorament futur de les noves generacions (Martín, 1987).

Totes aquestes premisses es complementen amb la medicina i la higiene. L'higienisme és un corrent de pensament que es desenvolupa durant el segle XIX. Dirigit generalment per metges, denunciava la manca de salubritat i d'higiene a les ciutats industrials en relació amb la mitjana de mortalitat i amb les epidèmies (còlera, tifus, paludisme...) que patien els seus habitants. Es demanaven mesures per part dels legisladors, a qui responsabilitzaven de trobar noves professions per a les dones i insistir en un projecte educatiu per als infants i els menors (López, García y Faus, 1964)³.

El salari de la mare de família equilibrava el pressupost domèstic davant l'escàs sou del marit. Els resultats del treball de la dona a la fàbrica són perjudicials per a la seva vida familiar i repercuteixen negativament en la salut física pròpia, dels futurs fills i filles i en la moralitat (Jay, 1905)⁴.

El segle XIX reivindica la dona com a mestressa de casa. El seu destí natural és la família i la costura. Les seves obligacions domèstiques s'alteren quan treballa fora de la llar, i això influeix negativament en la moralitat femenina. Fins i tot les conseqüències perjudiquen, com es posa de manifest en les informacions de la Comissió de Reformes Socials, la bona harmonia de casa seva. La veu femenina es troba present en el Congrés Obrer Socialista de Marsella. La referència és quasi constant a una naturalesa femenina d'ordre físic que determina el lloc i les tasques de la dona (Perrot, 1990)⁵. No es tractarà només de prohibir aquells treballs que exigeixen força física o perill per a les dones; la màquina de cosir, element indispensable en el treball a domicili, és motiu de crítiques pels perills que comporta per a la naturalesa femenina (De Maday, 1905)⁶.

3. Vegeu López, García i Faus (1964) especialment les pàgines 115-208, dedicades als primers testimonis de metges referents al proletariat espanyol.

4. Jay (1905) recull els articles publicats a la *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, números 104 (1904), pàg. 331-351 i pàg. 490-512; 105 (1904), pàg. 19-36; 106 (1905), pàg. 5-24 i pàg. 193-206, i 107 (1905), pàg. 62-86 i pàg. 321-339. S'hi mostra una visió general de l'estat de la primera legislació laboral a Europa delimitada per sectors productius: treball a domicili, dependència mercantil, ocupació nocturna, descans dominical..., amb una referència especial a les tasques laborals de la dona.

5. Sceances du Congrès Ouvrier Socialiste de France, Marsella, 1880, amb referències a Perrot (1990).

6. André de Maday, «Examen des dangers hygiéniques». A: *Le droit des femmes au travail. Étude sociologique par le Dr.*, Paris, V. Giard & E. Briere, Genève, 1905, pàg. 203, assenyala malalties produïdes per la màquina de cosir: anèmies, afeccions abdominals, desviacions de la matriu que podrien evitar-se si eren a motor o per electricitat.

Cfr. Perrot (1990): «de la que se denuncian tanto los perjuicios de una fatiga ligada a jornadas demasiado prolongadas, como a los riesgos ginecológicos (leucorreas, amenorreas) y la peligrosa capacidad erótica. Un ins-

Els informes de la Comissió de Reformes Socials

La creació, per Reial Decret, el 5 de desembre de 1883, de la comissió per a l'estudi de les qüestions que interessin la millora o el benestar de les classes obreres, tant agrícoles com industrials, i que afecten les relacions entre el capital i el treball, suposa l'inici d'una etapa en què comencen les primeres i més decisives mostres d'intervencionisme en els assumptes socials (Montero, 1980).

Un dels objectius de la nova institució serà:

«Trabajo de los niños y mujeres en las fábricas, en las minas y en los campos; máximo de las horas de trabajo según la edad; relación entre las horas de trabajo y la asistencia a la escuela; casos en que estas medidas deberán dar lugar a sanción penal. (*La Gaceta*, 1883)»

Per tal d'obrir una ampla informació oral i escrita sobre l'estat i les necessitats de les classes treballadores, s'organitzen, d'acord amb la Reial Ordre de 28 de maig de 1884, comissions provincials i locals de reformes socials. Aquesta informació s'havia d'aconseguir per les respostes a un llarg qüestionari de 223 preguntes dividides en 32 apartats⁷.

S'estableixen comissions provincials a totes les capitals, excepte a Madrid, on funciona la Comissió Central, i locals –en un nombre prou elevat– en aquells llocs que responien a zones conflictives mineres, agrícoles o industrials. Primerament, la composició de les comissions estava equilibrada, però, de mica en mica, es va anar decantant a afavorir les representacions professionals liberals, sobretot de l'àmbit jurídic, en detriment de l'obrer. Cada comissió enviava la seva memòria i els informes escrits que havien rebut.

S'intentava abastar tots els aspectes dels problemes dels treballadors, des dels més genèrics fins als més subjectius. Les institucions que participaven en la informació acostumaven a estudiar els diferents aspectes de la informació com a respostes al qüestionari o com a ponències sobre els trenta-dos temes. Es van recollir les respostes més variades, des de les d'algunes organitzacions anarquistes i socialistes amb interessos polítics ben diversos, fins a les de centres oficials i privats, com ara la Facultat de Dret de la Universitat Central de Madrid, la *Institución Libre de Enseñanza* i diferents ateneus. La desi-

trumento tal, por su movimiento continuo, excita el delirio histérico». Una disposició espanyola, el Reial Decret de 25 de gener de 1908, prohibeix, a l'article 7, a les noies menors de setze anys que treballin amb les màquines de cosir mogudes per pedal i, en general, amb totes les màquines que utilitzin aquest sistema.

7. Cfr. Castillo, 1984; Álvarez, 1986; De la Calle, 1989; Palacio, 1988; Bernaldo de Quirós, 1969, 1913; *Studia Historica*, 1984; Elorza e Iglesias, 1969.

gualtat de les respostes obreres expliquen les diferències en l'actuació d'unes comissions i d'unes altres. No poden valorar-se de la mateixa manera els informes d'algunes societats obreres que havien estat estudiats i discutits prèviament –casos de València i Madrid–, que les respostes emeses davant de les forces socials de la seva població –Àvila i Alcoi–, o les realitzades per oficis –casos de Palència, Ontinent o Plasència– (Iglesias i Elorza, 1973; Palacio, 1988)⁸.

Seguint l'exemple d'altres països, la informació de la comissió és la primera mesura per desenvolupar, una activitat parlamentària al voltant de la condició del treballador i de les relacions entre capital i feina. El qüestionari sobre el món laboral de les dones correspon a l'apartat XIV i comprèn les preguntes que van de la 93 a la 104:

- «93. Trabajo de la mujer en la casa y fuera de ella; condiciones en que se verifica en este último caso y sus consecuencias.
- 94. ¿Busca la mujer trabajo fuera del hogar por absoluta necesidad, o por el deseo de aumentar el haber de la familia?
- 95. ¿Trabajan las mujeres en las mismas industrias que los varones? ¿Trabajan las mismas horas que éstos?
- 96. ¿Se dedican, dentro del hogar, a trabajos que se relacionan con los talleres?
- 97. Influjo de la vida del taller o de la fábrica en la moralidad de la mujer soltera y de la casada, y en el modo de llenar la última su cometido en la familia.
- 98. Cuando se emplean mujeres en las mismas industrias que los varones haciendo un trabajo análogo o idéntico, ¿qué relación hay entre el salario que perciben respectivamente?
- 99. ¿Se emplean las mujeres en las industrias insalubres o peligrosas? ¿En qué proporción toman parte en las faenas del campo?
- 100. Industria mercantil: Servicio de las mujeres en el comercio; ramos en que alternan con los varones; ventajas o inconvenientes de que haya en un establecimiento dependientes de ambos sexos.
- 101. Industria tipográfica: ¿Prestan algún trabajo en las imprentas las mujeres?
- 102. Transportes marítimos: ¿Se ocupan las mujeres en las faenas de carga y descarga de los muelles? ¿Qué jornal ganan y en qué proporción está con el salario que se paga a los varones?

8. Iglesias y Elorza (1973) distingeixen tres postures en les respostes obreres: a) els socialistes, que utilitzen la plataforma de la comissió com a mitjà de propaganda; b) els anarquistes, amb una negativa radical a col·laborar-hi, i c) els reformistes, partidaris de la col·laboració amb el poder i la burgesia. Vegeu també Palacio (1988), especialment les pàgines 27 a 41, dedicades al desenvolupament de la informació oral i escrita de la CRS.

103. Industria minera: ¿Trabajan las mujeres en las minas? ¿Qué jornal ganan y en qué proporción está con el salario que se paga a los varones?
104. Servicios públicos: ¿Están encomendados algunos de éstos, ya sean nacionales, provinciales o municipales, a las mujeres?»

La resposta més extensa al grup xiv del qüestionari és la d'Alejandro San Martín. Fa una distinció entre treball econòmic i productiu, el primer és el de la mestressa de casa, que aconsegueix, amb el limitat sou del marit, administrar el seu espai domèstic. El treball productiu «de compensació» però encara domèstic comprèn les pageses artesanes de la part de Castella-la Manxa. Les condicions laborals de la dona fora de casa varien notablement segons si és casada o soltera, si treballa al domicili, al taller, a la fàbrica, al carrer, al safareig, al camp de la pròpia població o en poblacions distants, en hospitals, asils, convents, col·legis... Valora de manera exhaustiva les feines que fan les dones a casa, el treball a domicili, assenyalant les característiques de les regions, comarques o poblacions on son més freqüents («costureras a máquina, encajeras, hilanderas, calceteras, bordadoras, tejedoras, planchadoras, modistas, sastras, costureras para tiendas, guanteras, guarnecedoras y aparadoras de calzado, amas de cría»). També parla de les feines de les dones solteres i casades en l'agricultura («cría de animales, recolección y preparación de leche, manteca y quesos»).

Les ocupacions femenines fora de casa poden dividir-se en dos grups: les comunes a les dones solteres i casades («lavanderas, horneras, auxiliares de fábrica, costureras a jornal, fábricas de salazón y conservas, amas de cría, coristas y comparsas de teatro») i les que només corresponen a dones solteres fora de casa («criadas de servicio, cocineras, asistentas, doncellas de labor»)⁹.

Dins de l'extensa informació que ens facilita la informació oral i escrita, n'hem de destacar diferents blocs de respostes. N'hi ha unes que descriuen les condicions laborals de les dones en diferents llocs de l'Estat espanyol; unes altres que valoren la situació física i la moralitat de la dona treballadora que supera una relació de tasques, sous i horaris de treball, i unes terceres que ofereixen solucions de tota mena per afrontar el problema.

Les conseqüències més significatives són, segons el parer d'un dels relators: l'alteració del bon funcionament de la llar (mestressa de casa, esposa i mare), la perversió de la moralitat de la dona (mal exemple, seduccions, llibertat de llenguatge, gelosies i odís), la competència entre la feina i el salari del marit i el de la dona (el sou de la dona no arribarà a sa-

9. *Reformas sociales*, tom II, *Información escrita practicada en virtud de la Real Orden de 5 de diciembre de 1883*, Madrid, Manuel Minuesa de los Ríos, 1890, pàg. 149-169, corresponen al *Dictamen de D. Alejandro San Martín*. Un «Apéndice al Dictamen del Sr. San Martín», pàg. 170-172, per part de D. Anselmo Fuentes, referent a les operàries de les fàbriques nacionals de tabac.

tisfer les despeses que comporta la seva absència de la llar) i, finalment, la fisiologia femenina passa per certs moments crítics que impedeixen que pugui treballar a la indústria i a la agricultura:

«[...] ese ser de débil contextura, de delicados perfiles, criado para dulcificar la vida del hombre con la bondad de sus inclinaciones, y el heroísmo y la sublimidad de su cariño, que violentando las leyes naturales, sucia y fatigada después de un día de rudo trabajo a que su organismo no puede acostumbrarse, tiene derecho a que no se la separe ni un momento de los fines para que fue creado. [...] Las formas contorneadas de la mujer, la mayor delicadeza de sentimiento, sus gustos, sus inclinaciones y su predisposición para ciertos cuidados, dirigen el rumbo de su misión al cuidado de la familia y a la conservación de la especie. [...] va perdiendo entre el atronador estruendo de las máquinas y el vocerío de la multitud, los sublimes adornos de su belleza, del recato y de la honestidad [...]»¹⁰.

El treball femení, amb un sou inferior al masculí, és un dels motius que fomenta l'ocupació de les dones en el sector industrial i aquesta mancança es posa de manifest en alguna de les informacions. També hi trobem la influència de la prostitució en la moralitat de la classe treballadora¹¹.

La situació laboral de la dona en el sector de la mineria es limita a la preparació mecànica per fer la separació i la rentada del mineral. La seva feina la fan també els nois, que cobren el mateix sou i treballen les mateixes hores. El salari és sempre la meitat del de l'home, encara que les feines no són iguals¹².

El tipus diferent de feina segons les indústries de les províncies consultades queda palès en la província de València. Al domicili familiar, s'hi fan gorres, sabates, espadenyes i vestits per a home. La màquina de cosir exerceix, en tots aquests casos, un paper fonamental. Les dones valencianes treballen en fàbriques (seda, rajoles...) i ocupen els llocs

10. *Reformas sociales*, vol. II, cit. D. Ramiro P. Liqueñano demana que el treball de la dona sigui metòdic i en relació amb la seva naturalesa, i en proposa la reglamentació, pàg. 376-385.

11. *Reformas sociales. Información oral practicada en virtud de la Real Orden de 5 de diciembre de 1883 ante la Comisión nombrada para proponer medios de mejorar la situación de las clases obreras*, Madrid, Manuel Minuesa de los Ríos, 1889. Sessió del 2 de novembre de 1884, informe del Sr. Gómez, pàg. 59-67; sessió del 7 de desembre de 1884, Sr. Diego Abascal, pàg. 81-82; sessió del 14 de desembre de 1884, informe del Sr. Villegas, pàg. 107-108; sessió del 6 de gener de 1885, informe del Sr. Pérez Agua, pàg. 162-184: «[...] si [la mujer] va a trabajar es para ayudar a la familia, porque a veces el burgués ha despedido a su padre o a su hermano, que ganaban más».

12. *Reformas sociales*, vol. V, *Información oral y escrita practicada en virtud de la Real Orden de 5 de diciembre de 1883, provincias de Coruña, Jaén, Navarra, Oviedo, Palencia y Vizcaya*, Madrid, Imprenta de la Viuda de M. Minuesa de los Ríos, 1893, «Informe del Ingeniero Jefe de las Minas de Linares», pàg. 176-177; «Informe que emite el Ingeniero de Minas D. Mariano Zuaznávar referente al establecimiento minero de Orbó de la Sociedad Esperanza de Reinosa», pàg. 533-539: «A pesar de contar las minas con un personal de 300 operarios y unas 250 personas más entre mujeres y niños [...]».

dels homes, que han de treballar com a cambrers en fondes i cafès. En algunes indústries locals, elles hi treballen per conveniència, per augmentar el benestar familiar o per preparar el seu futur matrimoni. En tota la informació, hi és present la influència fatal que el món laboral exerceix sobre la dona; hi ha diferents organitzacions on els pares treballen amb les filles, i els germans, amb les germanes, com a mesures per evitar perjudicis a la moralitat¹³.

Els resultats del qüestionari afavoriran la tramitació i la presentació d'un projecte de Llei de treball de les dones i dels nens que s'anuncia a l'exposició de motius del Reial Decret de 13 de març de 1890, que reorganitza la Comissió de Reformes Socials¹⁴.

La Llei de 13 de març de 1900 de condicions de treball de dones i criatures i el Reglament de 13 de novembre de 1900

Eduardo Dato ocupava, des de 1899, la cartera de Governació. Havia estudiat, com a polític i com a jurista, els antagonismes entre capital i treball i va voler traslladar, a la legislació espanyola –des de la posició privilegiada del partit conservador–, el fruit dels seus estudis sobre qüestions econòmiques i socials. La política protectora del treballador encara estava postergada en el quefer legislatiu. La constitució d'institucions –la Comissió de Reformes Socials–, que preparaessin i estudiessin les maneres de portar a la pràctica en termes de concòrdia les relacions jurídiques entre patrons i obrers, no s'havien concretat encara en cap legislació social (Espuny, 2002, 2001).

L'anomenat «projecte Dato» sobre la feina de les dones i dels infants, que esdevindrà la Llei de 13 de març de 1900, incorpora una gran part de les qüestions, els criteris i els aspectes més polèmics dels projectes anteriors, i aporta també algunes novetats comunes a uns altres treballs del mateix jurista: la prohibició que treballin els nens i les nenes més petits de deu anys, la jornada laboral per tal de no perjudicar-ne el desenvolupament físic, la prohibició de treballar en llocs insalubres i perillosos per a les dones i els infants, la higiene als ta-

13. Reformas sociales, vol. III, *Información oral y escrita practicada en virtud de la Real Orden de 5 de diciembre de 1883*, Valencia, Madrid, Manuel Minuesa de los Ríos, 1891, pàg. 111-115: «La Unión manufacturera del arte de la seda, comunicó que las mujeres oyen en las fábricas de Valencia conversaciones de hombres, y que en las de las afueras, si bien trabajan solas, sufren en cambio, las exigencias y torpes deseos de los capataces, sin que de ello se ocupen los patronos».

14. José Ignacio García Ninet, «Elementos para el estudio de la evolución histórica del derecho español del trabajo: regulación de la jornada de trabajo desde 1855 a 1931», primera part de la *Revista de Trabajo*, núm. 51, tercer trimestre de 1975, pàg. 66-70, proposició de Llei de Manuel Dávila sobre el treball d'infants, dels menors i de les dones empleats a la indústria. Segons l'autor, l'antecedent més directe de la Llei de 13 de març de 1900, pel que fa al treball femení, deixa fora la feina en els sectors primaris i de serveis i es fixa sobretot en la soterrània, on es produïa l'índex més alt de sinistres laborals; pàg. 76-87, exposició pormenoritzada de la vida parlamentària en els diferents projectes de Llei de dones i d'infants; María Dolores de la Calle, *La Comisión...*, op. cit., pàg. 277-295, on es fa referència a la projecció pràctica de la CRS en l'àmbit legislatiu.

llers, la separació de sexes a les fàbriques i la instrucció infantil. Entre les novetats, hi figura la creació d'unes juntes provincials i locals de reformes socials, amb importants facultats d'inspecció i vigilància a les quals s'oposen els reformistes, perquè les consideren patronals. També s'hi tracta el desenvolupament i la concreció dels drets de la dona en el part i la lactància (Montero, 1981; De la Calle, 1989; Tolosa, 1900; García, 1908)¹⁵.

La Llei de 13 de març de 1900 es publica l'endemà a la *Gaceta de Madrid*. Consta de disset articles. El 15 i el 16 de novembre de 1900 es publica el Reglament de 13 de novembre per a l'aplicació de la Llei. És, en definitiva, més àmplia que la de 1873, extensiva a tots els centres industrials o comercials, només se n'exceptuen les tasques agrícoles i els tallers familiars. Aquesta llei estarà vigent i no es derogarà fins a la clàusula derogatòria de la Llei de contracte de treball de 1944, juntament amb altres disposicions relacionades amb la feina de dones i criatures.

L'article 9 és el que instaura per primera vegada el repòs de la treballadora les tres setmanes posteriors al part –i fins i tot quan se sol·licita abans–, amb reserva de lloc de treball. S'hi reconeix l'hora de lactància diària, dins de l'horari laboral, per a les dones que estiguin alletant els seus fills i filles, amb la possibilitat de dividir-la en dues mitges hores. Aquesta hora no es pot descomptar del salari. El Reglament de 13 de novembre de 1900 dedicarà dos articles a ampliar el contingut per a l'aplicació de la Llei.

La prohibició que els menors –«menores de ambos sexos»– de deu anys treballin presenta una excepció si els infants saben llegir i escriure, en aquest supòsit, poden començar a treballar als nou anys¹⁶. Les limitacions per raons d'edat es marquen de la manera següent: a) entre els deu i els catorze anys, la jornada laboral és de sis hores a la indústria i de vuit hores al comerç i al treball nocturn; b) els menors de setze anys no poden treballar en feines soterrànies, en l'elaboració de matèries perilloses, en la neteja de motors, als tallers on es confeccionin escrits o gravats que afectin la seva moralitat¹⁷ ni en tasques

15. Montero (1981), pàg. 43-45, parla dels projectes anteriors en els quals es tracta separatament el treball de la dona i el de l'infant: d'iniciativa conservadora (Cánovas) i d'iniciativa liberal (Aguilera i Ruiz Capdepón) abans de la Llei de 13 de març de 1900 que integra els dos temes; De la Calle (1989), pàg. 288-289, explica el Projecte de Llei relatiu als infants dedicats habitualment a la mendicitat que Eduardo Dato presenta a la CRS l'any 1899. La resposta és a càrrec de Santamaría de Paredes, que fa una distinció entre les criatures desemparades (sense pares ni tutors) i les que són abandonades pels seus pares i les seves mares i que viuen al carrer; García (1908), pàg. 131-135, tracta el desenvolupament reglamentari de la Llei de protecció a la infància que havia estat promulgada el 12 d'agost de 1904.

16. L'article 15 del Reglament de 13 de novembre de 1900 especifica les condicions de l'excepcionalitat laboral als nou anys: «Los niños que por saber leer y escribir quisieran ser admitidos al trabajo un año antes de la edad marcada en la Ley, deberán acreditar aquella circunstancia por medio de un certificado expedido, previo examen de aptitud por un Maestro de la Escuela y con el VºBº de la Autoridad local».

17. S'estén a les dones menors d'edat la prohibició de treballar en tallers on es confeccionin escrits, anuncis, gravats, pintures, emblemes, estampes i altres objectes que, sense estar sota les lleis penals, puguin ferir la seva moralitat.

d'agilitat, equilibri, força o dislocació¹⁸, i c) les limitacions per als menors de divuit anys i més grans de catorze es faran d'acord amb la determinació de les juntes provincials i locals de reformes socials.

S'exigeix, a les dones i als infants, la certificació sanitària per entrar a treballar. S'estableix el descans dominical –és la primera vegada que s'hi fa referència en un text legal– per als obrers objecte d'aquesta llei. L'obligació de dedicar dues hores a la instrucció primària i religiosa afecta els menors de catorze anys, i l'empresari ha de disposar d'una escola pròpia si té llogats més de vint infants. La constitució de juntes provincials i locals de reformes socials és efectiva, encara que, com ja se suposava en la discussió parlamentària, està envoltada de polèmica¹⁹.

El Reglament de 13 de novembre de 1900 desenvolupa el contingut de la Llei. Consta de trenta-set articles i dedica el capítol primer –després de les definicions clàssiques de patrons i d'obrers– (articles 3-16) al treball d'infants i joves. El capítol segon (articles 17-19) està dedicat al treball de les dones, amb la qual cosa amplia el contingut de la Llei²⁰.

Les tasques agrícoles i les realitzades en tallers de família queden fora de l'aplicació de la llei. El concepte de «taller de família» es refereix a l'establiment on només treballen parents o persones acceptades per aquests sota la direcció d'algú que forma part de la família. Aquest és el gran buit, ahir i avui, de la manca de control d'un sector laboral femení i de menors: el concepte ampli del cercle familiar indueix a entreveure una flexibilitat exagerada en l'acceptació d'elements no estrictament lligats per vincles de parentiu (per exemple: el servei domèstic). Per justificar aquesta concessió, es controlarà la feina en taller de família quan s'utilitzi motor mecànic o quan la indústria estigui classificada entre els establiments insalubres i perillosos. En aquest cas, el delegat del Govern per a la inspecció podrà imposar les mesures de seguretat i d'higiene que consideri oportunes.

Respecte a les jornades laborals i a la instrucció dels infants obrers, es continua la divisió per edats ja assenyalada a la Llei. L'horari serà de sis hores als establiments industrials –no més de tres de seguides– i de vuit hores als establiments mercantils –no més de qua-

18. Article 6.2 de la Llei de 13 de març de 1900: «Queda prohibido a los menores de diez y seis años todo trabajo de agilidad, equilibrio, fuerza o dislocación en espectáculos públicos. Los directores de compañías, padres o tutores de los menores que contravengan este artículo, serán penados conforme al 1º de la protección de los niños de 26 de Julio de 1878».

19. Trobem un exemple de la polèmica entorn de la constitució de les juntes locals de reformes socials a *El Trabajo. Periódico Obrero Bimensual*, Sabadell, 28 de març de 1903: «La Junta Local de Reformas Sociales» i en l'edició de 12 de desembre de 1903: «La Ley de Reformas Sociales».

20. «[...] Al prohibir la ley o señalar fuertes restricciones a la jornada de mujeres y niños, no pretende coartar, ni coarta la libertad, sino que se encamina a impedir, en lo posible, un exceso de trabajo en detrimento de la debilidad del sexo y de los pocos años. Y, en puridad, nada nuevo hace, en esta parte, porque esa misma idea de defensa y de vigilancia de la mujer y del menor, late dentro del radio de acción del derecho común» (Dato Iradier, 1909, pàg. 5-28).

tre de seguides—, per als nens i les nenes —«niños de ambos sexos», en el text— de més de deu anys i menys de catorze. La consideració diferent de l'horari en el comerç sembla que acreditava unes tasques menys feixugues que a les fàbriques. La realitat, però, era ben bé contrària a aquesta suposició: en el comerç, era freqüent el règim d'internat; en els establiments del ram de l'alimentació, per regla general, eren allotjats al magatzem, al costat de pilots de caixes i de sacs, sense ventilació; també, en el ram dels teixits, és completament cert que es dormia sobre el taulell. En el règim d'internat, la jornada de treball era interminable (Sans, 1975).

L'horari era diferent segons l'estació: durant els mesos de novembre a març, es començava a les set del matí; en canvi, durant els mesos d'abril a octubre, s'hi posaven a partir de les sis del matí. Els menors de catorze anys admesos a la feina i que es trobaven adquirint formació primària i religiosa, gaudien de dues hores per poder anar a l'escola. El temps dedicat a la instrucció anava de nou a onze del matí o de tres a cinc de la tarda, si no hi havia cap acord diferent.

El Reglament confirma el concepte de treball nocturn previst a la Llei: comprenia des de les set de la tarda fins a les cinc de la matinada. Aquest horari només es permetia que el realitzessin els més grans de catorze anys i més petits de setze, i no podia superar les vuit hores diàries; en tot cas, no podien treballar més de seixanta hores setmanals. També s'hi recull que no podien treballar quatre hores seguides sense descansar. S'hi determinaven els treballs soterranis i la necessitat de dictar reglaments laborals especials per regular aquestes condicions.

En el cas de treballar en espectacles —Llei de 1878—, era necessari que els pares, els tutors, els directors d'asil o els representants legals dels menors acreditessin, davant de l'alcalde o del governador civil, que els infants tenien més de setze anys.

El Reglament dedica una atenció significativa a la instrucció primària i religiosa (articles 11 al 15), amb l'aclariment de l'excepció dels nens que podien treballar encara que tinguessin nou anys. L'empresari estava obligat a crear una escola quan tingués llogats més de vint infants i no n'hi hagués cap més a vint quilòmetres de distància, i podia escollir el mestre de la seva confiança. Les hores d'assistència dels menors a l'escola s'havien de fixar de mutu acord entre pares i patrons del taller²¹.

Les formalitats que s'havien d'observar perquè un menor entrés a treballar eren: el permís patern, matern, del tutor o del director de l'asil o centre de beneficència, per mitjà d'una acta davant de l'autoritat local, l'edat del menor per certificació del Registre Civil, que la

21. No deixa de sorprendre que no hi figurin alguns dels termes d'establiments fabrils i/o mercantils, la relació de taller és més pròpia dels aprenentatges amb les connotacions gremials que genera o els tallers de família.

feina que faria no seria superior a les seves forces i que no patia cap malaltia contagiosa o infecciosa i que estigués vacunat. Aquest certificat era expedit –en paper d'ofici– pels metges forenses o de la beneficència i era gratuït²².

Els articles dedicats a l'ocupació laboral de les dones en el Reglament de 13 de novembre de 1900 per l'aplicació de la Llei de 13 de març de 1900, fan referència a la prohibició absoluta a les menors d'edat de treballar en exercicis d'agilitat, equilibri, força, en establiments i espectacles públics, encara que tinguessin caràcter literari o artístic. Era necessari que abans se'n justificués la majoria d'edat. L'autoritat governativa dispensava, en tot cas, després de valorar la relació entre els inconvenients físics i morals del treball i les condicions de les dones menors d'edat.

La suspensió de la relació laboral de la dona que esperava una criatura s'ampliava a partir del vuitè mes d'embaràs i es mantenia la reserva del lloc de treball fins després de les tres setmanes posteriors al part. També s'ampliava a una setmana més (quatre setmanes) el període de després del part amb una certificació facultativa²³.

Establia una possibilitat de redistribució del temps d'al·letament: fixat en una hora diària i dividida en dues mitges hores a la llei, si la mare ho preferia i «siempre que al niño se lo lleven al taller o establecimiento donde aquélla preste sus servicios», podia dividir l'hora en quatre períodes de quinze minuts. S'hi reafirma que l'hora d'al·letament no serà mai descomptada del jornal de la dona, tret que demani més temps del reglamentari.

Però, a diferència de l'al·letament, la Llei i el Reglament no diuen res respecte al salari durant aquestes tres o quatre setmanes posteriors a l'infantament. Semblaria just que, des del moment que se li reserva el lloc, s'aboni el jornal a la treballadora que ha estat mare.

La jornada de treball de dones i criatures regulada a la Llei i al Reglament de 1900 es completava amb el Reial Decret de 26 de juny de 1902, que se situava en onze hores diàries o seixanta-sis hores setmanals, comptant-hi el descans dominical preceptiu. L'exposició de motius justifica la possibilitat que s'ofereix (article 2) als patrons i a les persones implicades per tal d'establir la jornada diària o setmanal de mutu acord:

22. «Los documentos a que se refiere este artículo quedarán en poder del patrono, quien los presentará siempre que a ello sea requerido por los Inspectores». Comença a perfilar-se la idea d'inspecció, ja prevista entre una de les funcions de les juntes provincials i locals de reformes socials.

23. «Aún cuando el artº 9 de la Ley sólo establece el período de tres semanas para que descansen las mujeres que sean madres después del alumbramiento, el art. 18 del Reglamento de 13 de noviembre de 1900 amplía el plazo legal en una semana más o sea hasta cuatro semanas, si a juicio del facultativo lo exigieran la naturaleza o el estado de la operaria. Por esta aclaración, se ajusta nuestra ley al acuerdo tomado sobre la materia en la Conferencia de Berlín de 1890 que consiste en el reposo de cuatro semanas después de haber salido de su cuidado; acuerdo seguido en la práctica por algunas naciones» (Fernández, 1904: 23).

«Algunas Juntas locales han hecho también la indicación de que en vez de la jornada de once horas sería preferible establecer una máxima de sesenta y seis horas semanales, quedando en libertad los interesados en repartirlas en la forma que creyesen más conveniente entre los días de la semana, considerando alguna de tenerse en cuenta si se atiende a la costumbre, muy general en fábricas y talleres, de trabajar los sábados dos horas o dos horas y media menos que en los demás días laborables.»

D'aquest text, és interessant ressaltar-ne la facultat d'inspecció que s'atorga específicament a les juntes locals i provincials de Reformes Socials i que ja estava recollida a la Llei i al Reglament. En definitiva, es tractava de buscar instruments de control davant la inobservança dels preceptes (Palomeque, 1975-1976; *Dona i treball tèxtil*, 1999).

La Comissió de Reformes Socials va patir diferents transformacions –una important reorganització l'any 1890– abans de donar pas a l'Institut de Reformes Socials creat pel Reial Decret de 23 d'abril de 1903 de Francisco Silvela, que recollia les línies generals d'un projecte sobre l'Institut de Treball presentat un any abans a les Corts per José Canalejas y Méndez, aleshores ministre d'Agricultura, que no va arribar a aprovar-se. Des de 1903 fins a 1924, tota l'activitat de preparació de la legislació del treball passarà per aquest institut: és la consolidació de l'intervencionisme científic a les relacions laborals.

El 12 de maig de 1904, una reial ordre del Ministeri de la Governació fa un aclariment per tal d'evitar interpretacions equivocades respecte al funcionament de les juntes locals de reformes socials pel que fa a la inspecció prevista a la Llei de 13 de març de 1900²⁴.

La Llei de 8 de gener de 1907 reforma, en el seu únic article, el contingut de l'article 9 de la Llei de 13 de març de 1900. Amplia el termini de quatre a sis setmanes de descans després del part, que en cap cas no pot ser inferior a quatre setmanes. El Reial Decret de 21 d'agost de 1923 ampliava definitivament a sis setmanes posteriors al part el temps durant el qual la treballadora podria deixar el seu lloc de treball.

La ratificació del conveni internacional del treball de la dona adoptat per la Conferència Internacional del Treball, reunida a Washington el 29 d'octubre de 1919, va precipitar la presa de consciència dels governants, que van apuntar també la creació d'una caixa d'assegurança obligatòria de maternitat. El Reial Decret de 21 d'agost de 1923 ampliava definitivament a sis setmanes posteriors al part el temps durant el qual la treballadora podria deixar el seu lloc de treball.

24. *Gaceta de Madrid*, 17 de maig de 1904: «[...] no es preciso que la inspección que deben ejercer las Juntas locales de Reformas Sociales se verifique por todos sus delegados, siendo indiferente para sus efectos y, por tanto para los recursos de alzada que la denuncia se formule por uno o por varios inspectores [...]».

La Inspecció de Treball

Com s'assegura l'aplicació d'aquestes lleis? És fàcil pensar que el problema es trobava en la inspecció, malgrat els auxiliars que actuaven com a suport de l'Institut de Reformes Socials: les juntes provincials i locals de reformes socials.

La legislació sobre dones i criatures va ser la primera que va precisar una execució per sancions. Així, les infraccions a la llei es castigaven amb multes només exigibles als patrons, i les autoritats municipals en quedaven encarregades de la imposició i el cobrament. Aquestes normes, clares en la seva formulació, en necessitaven unes altres de complementàries que n'asseguessin l'execució en la mesura del que fos possible, que, com que es tractava de normes imperatives, hauria de tenir lloc d'ofici. En el Reglament, s'hi recorda que fins que el Govern no organitzi la inspecció que exigeix el compliment de la Llei, aquella serà exercida per les juntes locals i provincials de reformes socials, que, en aquest sentit, enviaran les comunicacions procedents a efectes d'imposició de multes per part de l'autoritat municipal (Diéguez, 1969).

El Reglament per a la Inspecció de Treball d'1 de març de 1906 encomana a aquest cos, dependent de l'Institut de Reformes Socials, la vigilància de la llei de 13 de març de 1900, i puntualitza l'excepció prevista en el Reglament de 1900 del treball agrícola i els tallers de família²⁵.

Els inspectors s'enfronten amb moltes dificultats per poder complir la seva missió: mala voluntat dels patrons, que fins i tot els arriben a negar l'entrada als seus tallers, i també resistència de les autoritats locals –recordem que l'alcalde és el president de la Junta Local de Reformes Socials–, dominades pel caciquisme i la desconfiança dels treballadors (Marvaud, 1975)²⁶.

El 1907, el primer any que funciona el Servei d'Inspecció de Treball, queda perfectament delimitat el grau d'incompliment de la Llei de 1900 sobre l'activitat laboral de dones i criatures.

Els testimonis de les actuacions inspectores en les diferents regions en què es troba dividit el territori són indiscutibles respecte a aquest tema i es troben en les diferents memòries anuals de la Inspecció de Treball:

25. El *Boletín del Instituto de Reformas Sociales*, núm. 18 (desembre de 1905) i el *Boletín del Instituto de Reformas Sociales*, núm. 19 (gener de 1906) reproduïxen el Projecte de Reglament provisional per al servei d'Inspecció de Treball i el projecte d'organització interior del servei.

26. Ángel Marvaud, *La cuestión social en España*, pròleg de J. J. Castillo y J. M. Borrás, Madrid, Edición de la Revista de Trabajo, 1975, traducció espanyola de *La question sociale en Espagne*, París, Félix Alcan, Éditeur, 1910, pàg. 290-291.

«La Ley de 13 de marzo de 1900 no puede decirse que haya entrado aún en vigor en algunas regiones de la península, cumpliéndose mal, o no cumpliéndose en casi toda ella [...]. Si en todas las regiones de España esta ley es infringida, en Cataluña lo es con unos caracteres que obligan a la Inspección a proponerse a corregir las escandalosas faltas con severidad [...]. Es preciso ante todo consignar que, según manifestación precisa del Inspector regional –se trata de las provincias vascas, Santander y Logroño, esto es, de la tercera región–, en todos los establecimientos y fábricas visitados donde trabajan mujeres y niños están incumplidos en absoluto los artículos referentes a la obligación que existe de considerar como condición previa para la admisión al trabajo de esa clase de obreros, la presentación del oportuno certificado facultativo en que se exprese, de una manera clara y precisa que el trabajo que han de efectuar no es superior a sus fuerzas, que no padecen enfermedad contagiosa e infecciosa y que están vacunados en época oportuna [...]. (Palomeque, 1908: 264-265)²⁷»

Les infraccions a la Llei i al Reglament de 1900 sobre les ocupacions laborals de dones i criatures són denunciades pels inspectors de treball amb un document anomenat *Acta de apercibimiento*, que anirà seguit de l'*Acta de infracción*, amb la imposició d'una multa que s'ha de fer efectiva en el termini de quinze dies a la Junta Local de Reformes Socials. La primera política emprada per la Inspecció de Treball no és rígida, sinó que s'utilitza una metodologia persuasiva, que indica a l'empresari les infraccions que ha comès i els sistemes per evitar-les. Les infraccions més freqüents es relacionen amb l'edat de les nenes –més petites de catorze anys: «entre las que se ve alguna que no debe haber cumplido ni los 10 [...]»– i la jornada de treball de més de sis hores als establiments industrials²⁸.

Consideracions finals

Les primeres normes laborals tenen un caràcter protector respecte a la dona i a la seva fisiologia: es tracta de «mitges forces» juntament amb els infants i els menors. L'àmbit d'aplicació era quasi exclusivament els establiments industrials. La protecció generalitzada

27. Cfr. Rafael Luque i Fernández, «Les condicions de vida i de treball de les dones sabadellenques del primer quart del segle xx», a *Dona i treball tèxtil...*, op. cit., pàg. 49-68.

28. Arxiu Històric de Sabadell, escrit d'un grup de fabricants de Sabadell a l'alcalde president de la Junta Local de Reformes Socials l'any 1915, on es justifica l'ocupació de les menors i es demana la remissió de la multa de 25 pessetes imposada pels inspectors: «[...] no está en su ánimo el infringir las disposiciones vigentes relativas a la legislación del trabajo y si lo han efectuado, ha sido debido como no puede menos de reconocer V.E. al especial modo de ser y de efectuarse el trabajo en esta ciudad y no con miras egoistas ni con intención de perjudicar ni abusar de sus operarios [...] las exigencias apremiantes de las demás industrias locales de la cual la nuestra es una poderosísima auxiliar, impiden no pocas veces a infringir aquellas leyes reguladoras, si no se quiere correr el peligro de ocasionar serios perjuicios a las restantes industrias [...] ».

de la dona, que s'inicia a començament del segle xx, comprèn també la cura de la seva moralitat: era evident que es produís una relaxació dels costums tradicionals a causa de la relació laboral amb els homes a la fàbrica, el taller o la mina.

L'exemple més representatiu el constitueix la Llei de 1900 de condicions de treball de dones i criatures, fruit d'un estudi previ de documentació i d'informació a càrrec de la Comissió de Reformes Socials i signada pel ministre de la Governació, Eduardo Dato Iradier. Primer pas també per a l'establiment d'unes juntes locals i provincials de reformes socials que seran auxiliars i col·laboradores de la futura Inspecció de Treball.

Bibliografia

- ÁLVAREZ, J. «La Comisión de Reformas Sociales: Intentos y realizaciones». A: *De la beneficencia al bienestar social*. Seminario de Historia de Acción Social. Madrid: Consejo General de Colegios Oficiales de Diplomados en Trabajo Social y Asistentes Sociales / Siglo XXI, 1986.
- ARIAS DE VELASCO, J. «El derecho y la caridad». *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, núm. 83, 1893, pàg. 40-57.
- BERNALDO DE QUIRÓS, C. «El Instituto de Reformas Sociales». *Revista de Trabajo*, núm. 25, 1969, pàg. 153-158.
- CALLE, M. de la. *La Comisión de Reformas Sociales, 1883-1903. Política social y conflicto de intereses en la España de la Restauración*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1989.
- DATO IRADIER, E. «Significado y representación de las leyes protectoras del trabajo». *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, núm. 114, 1909, pàg. 5-28.
- DIÉGUEZ CUERVO, G. «Ejecución sancionadora de las leyes sociales (1900-1932)». *Revista de Política Social*, núm. 83, 1969, pàg. 53-63.
- Dona i treball tèxtil: Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell, 1999.
- ELORZA, A.; IGLESIAS, M. «La fundación de la Comisión de Reformas Sociales». *Revista de Trabajo*, núm. 25, 1969, pàg. 75-105.
- ELORZA, A.; IGLESIAS, M. *Burgueses y proletarios: Clase obrera y reforma social en la Restauración*. Barcelona: Laia, 1973.
- ESPUNY, M. J. «Eduardo Dato y la legislación obrera». *Historia Social*, núm. 43, 2002, pàg. 3-14.
- ESPUNY, M. J. «Fisiología i moral en la legislació social». *Àgora@2000: Jornades per la igualtat d'oportunitats i responsabilitats a la vida laboral i familiar*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Institut Català de la Dona, 2001, pàg. 137-141.
- FERNÁNDEZ DE CASTRO, R. *Trabajo de mujeres y niños en establecimientos industriales y mercantiles*. Madrid: Librería de Leopoldo Martínez, 1904.

- GARCÍA, J. «Reglamento para la protección a la infancia». *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, núm. 112, 1908, pàg. 131-135.
- GARCÍA, J. «Elementos para el estudio de la evolución histórica del derecho español del trabajo: regulación de la jornada de trabajo desde 1855 a 193». *Revista de Trabajo*, núm. 51, tercer trimestre, primera part, 1975, pàg. 66-70.
- HEPPLE, B. (comp.). *La formación del Derecho del Trabajo en Europa: Análisis comparado de la evolución de nueve países*. Madrid: Centro de Publicaciones del Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1994.
- JAY, R. *La protección legal de los trabajadores*. Traducció d'Adolfo Posada. Madrid: Imprenta de la Revista de Legislación, 1905.
- LÓPEZ PIÑERO, J.; GARCÍA BALLESTER, L.; FAUS SEVILLA, P. *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964.
- LUQUE I FERNÁNDEZ, R. «Les condicions de vida i de treball de les dones sabadellenques del primer quart del segle XX». A: *Dona i treball tèxtil: Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell, 1999.
- MADAY, André de. «Examen des dangers hygiéniques». A: *Le droit des femmes au travail. Étude sociologique par le Dr.*, Paris, V. Giard & E. Briere, Ginebra, 1905, pàg. 203.
- MARTÍN VALVERDE, A. «La formación del derecho del trabajo en Espanya. Estudio preliminar». A: AA.DD. *La legislación social en la Historia de España*. Madrid: Congreso de los Diputados, 1987.
- MARVAUD, A. *La cuestión social en España*. Traducció de Félix Alcan. Madrid: Edición de la Revista de Trabajo, 1910.
- MONTERO, F. «La polémica sobre el intervencionismo y la legislación obrera en España: 1890-1900 (parte I): El debate académico». *Revista de Trabajo*, núm. 59-60, tercer i quart trimestres de 1980, pàg. 119-165.
- MONTERO, F. «La polémica sobre el intervencionismo y la legislación obrera en España, 1890-1900 (parte II): El debate político parlamentario». *Revista de Trabajo*, núm. 61 i 62, primer i segon trimestres de 1981, pàg. 35-91.
- MONTOYA MELGAR, A. *Ideología y lenguaje en las leyes laborales de España (1873-1978)*. Madrid: Civitas, 1992.
- PALACIO, J. *La institucionalización de la reforma social en España (1883-1924): La Comisión y el Instituto de Reformas Sociales*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988.
- PALOMEQUE, M. «Orígenes de la regulación del trabajo femenino en España: la Ley de 13 de marzo de 1900». *Cuadernos de Derecho del Trabajo*, núm. 1-2, 1975-1976, pàg. 223-271.
- PERROT, M. «El elogio del ama de casa en el discurso de los obreros franceses del siglo XIX». A: AMELANG, J.; NASH, M. (eds.). *Historia y género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1990.

- POSADA, A. «El derecho y la cuestión social» estudio preliminar a *El derecho civil y los pobres*, d'Antonio Menger. Madrid: Libreria de Victoriano Suárez, pàg. 5-67, reproduït a Adolfo Posada: «Sobre el aspecto jurídico del problema social». *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, núm. 92, 1898, pàg. 70-87.
- POSADA, A. «La reforme social en Espagne». *Revue Internationale de Sociologie*, núm. 5-6, 1907.
- RUIZ DE GRIJALBA, A. «Lenguaje de la caridad y lenguaje del miedo». A: *El contrato de trabajo ante la razón y el derecho*; etapa de «caridad legal». Madrid: Francisco Beltrán, 1922.
- SANS ORENGA, M. *Els treballadors mercantils dins el moviment obrer català*. Barcelona: Pòrtic, 1975.
- SANTIAGO CASTILLO, S. «El reformismo en la Restauración: Del Congreso Sociológico de Valencia a la Comisión de Reformas Sociales». *Estudios de Historia Social*, núm. 30, 1984, pàg. 21-78.
- Studia Historica*, vol. II, núm. 4, dedicat a la Comissió de Reformes Socials, 1984.
- TOLOSA, M. «El problema infantil y la legislación». *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, núm. 96, 1900, pàg. 146-164.

2. Les dones i el treball: la transformació de les desigualtats de gènere?

Pilar Carrasquer i Oto

Llicenciada en sociologia per la UAB. Professora de sociologia de la UAB. Membre del Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball (QUIT) de la UAB, i del Seminari d'Estudis de la Dona de la UAB (SED)

Teresa Torns i Martín

Doctora en sociologia per la Universitat de Deusto. Professora titular de sociologia de la UAB. Membre del Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball (QUIT) de la UAB, i del Seminari d'Estudis de la Dona de la UAB (SED).

Introducció

Sens dubte, les dones són avui més presents i més visibles que mai en el mercat de treball. No obstant això, la il·lusió col·lectiva generada al voltant del que, potser exageradament, s'ha vist com la irrupció femenina en el conjunt de l'àmbit públic i, en particular, en el món de l'activitat laboral, es veu enterbolida pel regust agredolç que deixa una lectura més precisa del fenomen. Certament, cal felicitar-se, perquè les dones, especialment les dels països occidentals, gaudeixen avui d'una visibilitat social i d'una capacitat de decisió i d'intervenció en els afers públics i privats, tan sols somiades tot just fa poques dècades. Però també és cert que aquesta possibilitat oberta presenta algunes cares no tan amables. Les desigualtats de gènere en l'àmbit del treball en són una mostra prou significativa i quotidiana per al món femení, malgrat que no sempre en siguem conscients.

La perspectiva de gènere ha contribuït a analitzar amb més rigor i precisió el perquè de les desigualtats que es produeixen entre l'activitat laboral femenina i la masculina. I, des d'aquesta perspectiva, s'han aportat arguments i evidències que permeten, en primer lloc, mostrar el caràcter sòlid i persistent, tossut en dirà M. Maruani, de les diferències de gènere existents en el mercat de treball, és a dir, posar de manifest les transformacions i les maneres distintes com es poden manifestar aquestes desigualtats. En segon lloc, aquestes mateixes anàlisis permeten conèixer millor el rerefons de les desigualtats i dels processos que en fan possible la continuïtat. En tercer lloc, tot aquest coneixement fa possible començar el balanç de les iniciatives que miren de pal·liar les desigualtats de gènere en el món laboral. I, finalment, des d'aquest coneixement, també es poden albirar unes altres maneres de fer enfront d'una problemàtica que afecta principalment, però no de manera exclusiva, les dones.

Molt probablement, una de les aportacions que ha donat més joc ha estat haver aconseguit posar nom al treball domèstic i familiar, element clau per entendre les desigualtats de

gènere que es produeixen en el mercat laboral. Un treball que, des de la perspectiva de gènere, ha deixat de ser vist com una activitat pròpia i natural femenina per ser considerat una tasca imprescindible per a la reproducció social i humana, ja que la visibilitat del treball domèstic i familiar esdevé el punt de partida per aconseguir bona part del reconeixement de l'aportació de les dones en el conjunt de la societat. Una aportació que ha estat i que és oblidada, perquè es mesura el treball només en termes d'activitat laboral «oficial» o «formal». Aquesta visibilització ha contribuït, també, a fer reconèixer la sobrecàrrega de feina que pateixen les dones, que sumen l'activitat laboral a la domèstica i familiar. Tot un seguit de factors que, conjuntament, presenten la tasca domèstica i familiar en tota la seva peculiaritat i complexitat, i que la converteixen en un eix clau, no només per conèixer les relacions entre les dones i el treball, sinó també per pal·liar les desigualtats de gènere en aquest camp. Un objectiu que no sempre es fa evident si considerem l'orientació i l'abast de les polítiques a favor de les dones que, sota aquesta preocupació, s'estan duent a terme a Espanya i a Europa en aquests darrers anys.

Les pàgines que segueixen pretenen fer una síntesi dels arguments que giren entorn de la problemàtica de les dones i el treball des de la perspectiva de gènere, com també de les principals línies d'intervenció dutes a terme, fins ara, per apaivagar-les. Podem avançar, ja d'entrada, que el balanç és, segons el nostre parer, agredolç: les desigualtats de gènere formen part del coneixement acadèmic i de l'agenda política, però sembla que no sempre es tracten amb prou èmfasi ni encert.

Les desigualtats de gènere en el mercat laboral

La presència femenina en el mercat de treball ha augmentat durant les darreres dècades en el conjunt de països del nostre entorn més proper. Així ho mostren les dades oficials de la Unió Europea, i Espanya i Catalunya no en constitueixen pas cap excepció, tot i algunes particularitats que situen les xifres d'activitat femenina en el marc del model laboral i familiar típic d'altres països del sud d'Europa. En conjunt, aquesta presència femenina en el mercat laboral presenta algunes característiques que, segons algunes anàlisis, ha estat qualificada de presència atípica. En altres paraules, de presència distinta o desigual en relació amb el que habitualment s'entén com a norma social d'ocupació, que no és cap més que la norma masculina. És a dir, una presència continuada i amb dedicació exclusiva en el mercat laboral durant tota la vida adulta. Aquesta «normalitat» assegura la disponibilitat absoluta d'aquesta mà d'obra vers les exigències empresarials i consolida un lligam amb l'activitat laboral que garanteix i restringeix el ple accés als drets i deures de ciutadania només als homes. D'ací ve que l'augment de la presència femenina en el mercat laboral s'hagi vist com, d'una banda, una via cada vegada més propera als paràmetres «normals» de relació amb l'activitat laboral i, de l'altra, com una porta oberta al desencís, en apreciar que aquest procés de convergència amb la «normalitat» no s'acaba de produir.

En els diversos països de la UE, tot i les variacions, la participació de les dones en el mercat laboral formal ha mantingut unes característiques més o menys comunes. A saber, és quantitativament poc nombrosa, sovint intermitent, sempre vinculada a tasques poc qualificades i poc diversificades entre els diferents sectors productius. Des del gruix de la literatura especialitzada, es dona per bona l'explicació segons la qual aquestes característiques responen al lligam quasi innat i gairebé sempre prioritari de les dones amb el món familiar i domèstic. Especialment en el cas de les dones adultes, la feina remunerada constitueix un afer secundari en el seu projecte de vida, contràriament al que passa en el dels homes. I és justament aquest l'escenari que canvia en les últimes dècades. En el cas espanyol, Garrido (1993) situa aquest canvi a la meitat de la dècada de 1980, moment en què a l'Estat es pot percebre un fort augment de la presència femenina en el mercat laboral. Un augment que és el resultat de la incorporació d'una nova generació de dones que mostra una relació i unes expectatives vers l'ocupació més properes a la «norma».

Algunes xifres a tall d'exemple

Efectivament, durant aquestes dues darreres dècades, la taxa d'activitat femenina ha augmentat al voltant d'uns quinze punts, tant a l'Estat espanyol com a Catalunya. Entre 1987 i 2005, la taxa d'activitat de les espanyoles ha passat del 31,83% al 46,49%, mentre que a Catalunya ha passat del 37,27% al 51,33% durant el mateix període. Si mirem què ha succeït amb la taxa d'activitat masculina, podem veure com es manté pràcticament invariable, al voltant del 70%, tal com es pot veure a la taula 1. Podem dir, per tant, que l'increment femení ha estat notable, però que les taxes d'activitat d'un gènere i de l'altre encara són lluny d'igualar-se. De fet, es pot apreciar prou clarament com les xifres d'activitat masculina expressen un vincle continuat amb l'ocupació, durant tot el període central de la vida adulta, que no és el mateix en la població femenina potencialment activa. Tanmateix, a hores d'ara, la taxa d'activitat de les espanyoles s'apropa a la taxa mitjana dels països de l'Europa dels 15¹. Unes xifres que, sens dubte, representen un canvi significatiu en el comportament laboral femení i que modifiquen el conjunt del mercat laboral.

TAULA 1. Taxes d'activitat per gènere a Espanya i a Catalunya entre 1987 i 2005 (en %)

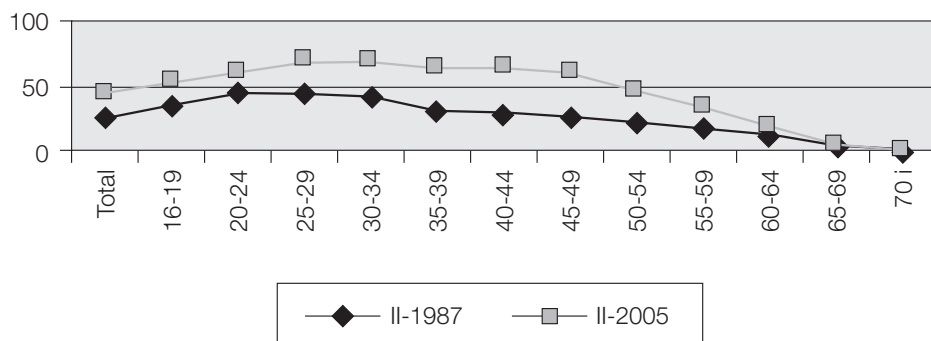
	Espanya		Catalunya	
	Dones	Homes	Dones	Homes
1987	31,83	69,51	37,27	71,20
2005	46,49	68,71	51,33	71,65

Font: EPA, segon trimestre.

1. Segons xifres de l'Instituto de la Mujer referents al 2004, la taxa d'activitat femenina de la EU-15 se situava en un 48,50% en relació amb una taxa d'activitat de les espanyoles del 44,50% pel que fa al mateix any.

Això no obstant, el canvi més significatiu en tot aquest procés és, com ja anunciava L. Balbo (1978), el que s'ha produït per la presència més elevada de dones casades en l'activitat laboral. Aquest col·lectiu és el que trenca amb el que havia estat el patró de participació en el mercat de treball de les dones adultes. El gràfic 1 representa aquest fenomen amb claredat. En el període considerat, la taxa d'activitat de les espanyoles casades ha passat d'un 26,7% l'any 1987 a un 44,64% el 2005. I si considerem el decurs del cicle de vida, aquesta xifra global és encara més eloqüent: la taxa d'activitat de les dones casades es manté, avui en dia, al voltant del 60% durant els anys de centralitat reproductiva (30-49 anys). Per tant, en l'actualitat, la típica corba decreixent de l'activitat laboral femenina és més suau que vint anys enrere.

GRÀFIC 1. Taxes d'activitat de les dones casades a Espanya, per grups d'edat, entre 1987 i 2005 (en %)

Font: elaboració pròpia sobre l'EPA, segon trimestre.

Cal afegir-hi, però, que les estadístiques oficials permeten veure prou bé una part de tot aquest canvi en l'activitat laboral femenina, però que no mesuren prou finament uns altres aspectes. És a dir, en mesuren prou bé els estocs, però no les trajectòries. I, de la mateixa manera, mesuren prou bé el mercat laboral formal, però són poc sensibles respecte a l'ocupació oculta o submergida. Dues qüestions importants, perquè el seu oblit contribueix a accentuar la visió tòpica d'un canvi radical en el comportament laboral femení i a diluir l'existència de les probables continuïtats en les trajectòries de treball de les dones. En aquest sentit, algunes anàlisis recents mostren la persistència d'un fenomen que pot semblar del passat, però que, a hores d'ara, encara és ben present, en concret: la sortida del mercat de treball formal d'un sector de dones joves poc qualificades quan esdevenen mares de família². És possible que part d'aquestes joves continuï mantenint un cert lligam informal amb

2. Aquesta és una de les dades de l'informe Manpower (vegeu l'*Índice Laboral MANPOWER. La evolución del empleo femenino*, juny de 2004, Barcelona), on es mostra com l'edat de sortida del mercat de treball d'aquestes dones està entre els 27 i els 28 anys.

l'activitat laboral, una possibilitat marcada per les característiques socioproductives d'algunes ocupacions industrials tradicionals, com ara el tèxtil i d'altres sectors, la neteja a domicili o la cura de les persones dependents. Però el cert és que la dada continua assenyalant la persistència d'una norma que exclou o que debilita la relació femenina amb el mercat de treball, malgrat que s'hagi de reconèixer que el canvi existeix i que té com a resultat la consolidació d'un volum de dones que mantenen l'activitat laboral amb independència de la seva situació familiar. Aquest canvi esdevé un dels fets més remarcables i socialment rellevants d'aquestes darreres dècades a Espanya i a Catalunya.

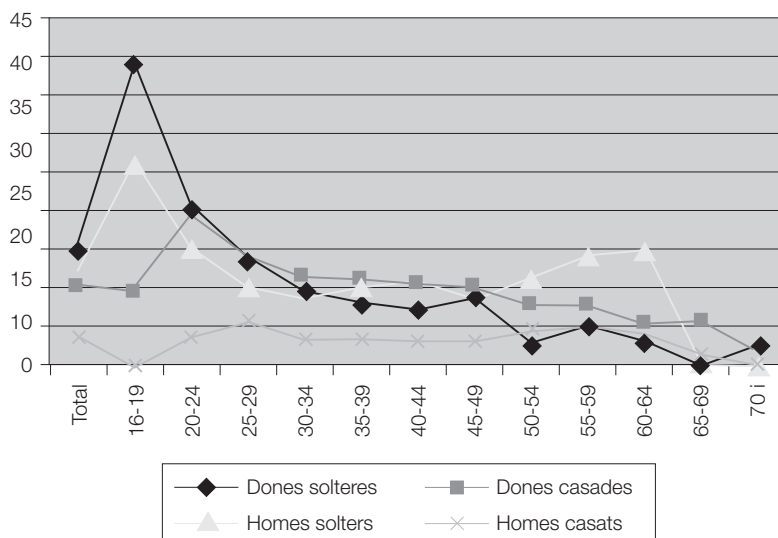
Aquesta variació de tendència i aquesta consolidació no treuen, però, que s'hagi de constatar una altra qüestió igualment destacable, com és la persistència de les desigualtats de gènere en el mercat laboral. Unes desigualtats que es fan paleses, principalment, en les xifres d'atur femení, que han acompanyat l'augment de la taxa d'activitat de les dones (Torns, Carrasquer i Romero, 1995). Així doncs, s'ha de dir que Espanya, malgrat la davallada de l'atur femení i masculí que s'hi observa des de la segona meitat de la dècada de 1990, és, actualment, un dels països europeus on les xifres femenines d'atur són més elevades i on la distància entre l'atur femení i el masculí és més patent³. Cal precisar, a més, que tot i que l'atur és un fenomen que afecta més les noies joves que no pas els nois, i més els joves de tots dos gèneres que no pas les persones adultes, tant l'atur com la inactivitat afecten més les dones casades que no pas els homes casats, tal com es pot veure al gràfic 2. A hores d'ara, mentre l'atur entre els homes casats és gairebé anecdòtic (3,89%), aquesta proporció creix fins al 10,48% en el col·lectiu de les dones casades, tal com es pot apreciar a la taula 2. Un indicador clar del fet que, al mercat laboral espanyol, el cap de família masculí manté un lligam privilegiat amb l'ocupació, tal com ja hem comentat.

TAULA 2. Taxes d'atur a Espanya segons el gènere i l'estat civil (en %)

	Total	Dones	Homes
Total	9,33	12,22	7,29
Casades/casats	6,48	10,48	3,89
Solteres/solters	13,45	15,10	12,30
Vídues/vidus	10,88	12,70	5,38
Separades/separats o Divorciades/divorciats	10,52	10,14	11,03

Font: EPA, segon trimestre de 2005.

3. Referent al 2004, i segons l'Instituto de la Mujer, les xifres d'atur en el conjunt de la UE eren del 10,1% per a les dones i del 8,6% per als homes. A l'Estat espanyol, les xifres s'incrementaven fins assolir una taxa del 15,2% en les dones, mentre que l'atur masculí se situava en valors semblants als europeus (8,2%).

GRÀFIC 2. Taxes d'atur per gènere, edat i estat civil a Espanya l'any 2005 (en %)

Aquest procés de presència creixent de les dones en l'activitat laboral ha topat, a més de l'atur, amb uns altres esculls: l'augment de la inestabilitat del treball i d'unes formes de relació «feble» amb l'ocupació. Unes característiques que formen part evident de la realitat laboral espanyola des de mitjan dècada de 1980. En concret, des de la reforma laboral del 1984, la contractació temporal ha esdevingut una de les principals formes d'accés a l'ocupació per a les distintes cohorts de joves. Així ho reflecteixen les xifres i així ho reconeixen els principals especialistes en l'anàlisi del mercat de treball de l'època: Fernández, Garrido i Toharia (1991); García Serrano, Garrido i Toharia (1999), i Recio (1999). Una tendència que continua durant els anys que han passat d'aquest nou segle i que confirma allò que unes altres veus han dit (Carrasquer, 2002). A saber, a l'Estat espanyol, la temporalitat està lligada a la generació (les persones joves són les més presents en els contractes temporals), però afecta més les dones que no pas els homes. Segons dades de l'EPA, l'any 1994, les dones representaven el 35,1% de la població assalariada i constituïen el 38,4% de la població assalariada amb contracte temporal. L'any 2005, les xifres no han fet res més que incrementar tots dos aspectes: el pes de les assalariades és d'un 41,8% i les dones amb contracte temporal representen el 44,62% del conjunt de la població assalariada amb aquest tipus de contracte. Una altra mostra d'ocupació feble és el treball a temps parcial, poc present en el mercat laboral espanyol en relació amb Europa, tot i que comença a fer-se un lloc en el paisatge laboral femení. Així, el 2005, el 24,9% de les ocupades tenen una feina a temps parcial, i constitueixen la gran majoria del total del temps parcial a Espanya, el 77,3%. La xifra s'ha de destacar perquè el treball a temps parcial es perfila i, com veurem, s'encoratja com una de les sortides que han de fer més viable la con-

ciliació de la vida laboral i familiar en el cas de les dones. Una dada que cal considerar amb molta cautela, perquè temporalitat i temps parcial són dos dels eixos més clars a l'hora de dibuixar la precarietat laboral. I, si hi sumem l'atur, el resultat obtingut ens condueix a un mercat de treball on les desigualtats de gènere es transformen, però no desapareixen.

Finalment, s'ha de dir que l'augment de l'ocupació femenina d'aquests darrers vint anys es vincula molt estretament al creixement del sector serveis. De nou segons l'EPA de 2005, les dones representen el 51,2% del total de població ocupada als serveis. Un sector que concentra el 84,2% de l'ocupació femenina a Espanya. De fet, al voltant del 80% de les treballadores tenen feina en vuit subsectors lligats als serveis. Ordenats de més pes a menys pes, són els següents: comerç (17,6%), activitats sanitàries, veterinàries i serveis socials (10,9%), activitats immobiliàries, lloguer i serveis a les empreses (10,8%), educació (9,6%), hostaleria (9,4%), neteja domèstica (8,2%), Administració pública, defensa i seguretat social obligatòria (6%), d'altres activitats socials i de serveis a la comunitat, que inclou els serveis personals (5,4%). Aquestes dades permeten intuir la segregació ocupacional horitzontal que caracteritza arreu la participació de les dones en el mercat de treball. Però també il·lustren com l'ocupació femenina està estretament relacionada amb el desenvolupament i l'abast dels serveis de l'estat del benestar. Uns serveis relacionats bé sigui en les prestacions més usuals (educació o sanitat, juntament amb tota l'administració que ho fa possible), bé sigui en el creixement d'activitats directament relacionades amb les tasques de cura (serveis socials, personals i comunitaris) o amb el creixement de la demanda de servei domèstic (neteja). De fet, és en aquests tipus d'activitat on es preveu que es generi bona part de l'ocupació del present i del futur immediat, especialment en les dues darreres categories. L'envelliment de la població i els canvis en les formes de vida semblen indicar un augment en les activitats destinades a la cura i a l'atenció de les persones. Si més no, aquest és l'horitzó dibuixat des de l'Informe Delors⁴ (1994), impulsat des de les directives europees en matèria d'ocupació. Alguns treballs recents ja avaluen els aspectes positius i els interrogants que aquest horitzó planteja (Moss, 2004). Si-gui com sigui, el cert és que les dones hi estan directament implicades, com a treballadores remunerades o com a usuàries d'aquests serveis, públics o privats, i sempre com a responsables del treball de cura domesticofamiliar.

Allà on les xifres no són tan evidents: les discriminacions laborals indirectes

Si, des d'un punt de vista quantitatiu, les desigualtats de gènere en el mercat laboral es tradueixen en menys presència, més atur i més temporalitat, des d'un punt de vista qualitatiu, aquestes desigualtats s'expressen en forma de segregació ocupacional, especial-

4. Es tracta de l'informe *Crecimiento, competitividad y empleo. Retos y pistas para el siglo xxi*, de la Comissió Europea, conegut com a «Informe Delors».

ment vertical, o a través de les discriminacions indirectes. En aquest darrer cas, destaquen la discriminació salarial lligada al sou o al reconeixement professional i unes altres formes més subtils de discriminació, com ara l'assetjament sexual. Es tracta, en certa manera, de problemàtiques de reconeixement difícil que, a hores d'ara, comencen a cridar l'atenció dels agents institucionals i socials presents al món laboral. Així ho indica, també, el contingut de les recomanacions europees en matèria d'igualtat d'oportunitats, i així ho recullen, amb fortuna desigual, els plans d'igualtat i les mesures d'acció positiva, actualment en vigor arreu de l'Estat, tot i que s'ha de dir que aquest és un terreny on els avenços són ben escassos.

La segregació ocupacional vertical constitueix un dels elements més visibles en aquests tipus de discriminacions laborals. És també un bon exemple dels límits a què arriben els arguments que focalitzen el bagatge educatiu com a explicació del problema de la manca de projecció professional de les dones. La població femenina espanyola és una bona mostra de com l'augment notable d'aquest bagatge no es tradueix en una millora igualment significativa de les oportunitats laborals. Efectivament, les dones representen el 40,1% de la població ocupada en el 2005, sempre segons l'EPA, però signifiquen tan sols el 32,2% de la població ocupada en la direcció de les empreses i de l'Administració pública. Una proporció que decreix fins al 21,9% quan ens fixem en la direcció de les empreses de més de deu treballadors i/o treballadores i que, en canvi, s'enfila fins al 47,7% en la gestió de les empreses sense personal assalariat, en particular, en el cas de les empreses del comerç (54,3%). Dit d'una altra manera, les dones assolixen un cert poder de decisió a les empreses quan es tracta d'un petit negoci familiar o, simplement, de treballadores autònomes. La gran empresa privada roman impermeable a la presència femenina en els nivells directius. L'Administració pública presenta un escenari una mica més amable, especialment pel que fa als nivells tècnics, però no tant pel que fa als càrrecs directius. És el conegut «sostre de vidre»: el límit no es percep, però hi és.

Menys visibles són les manifestacions de les discriminacions indirectes lligades al salari. En aquest cas, les xifres no són fàcilment accessibles, perquè en el resultat total hi intervenen un conjunt de factors (incentius, tipus de sector i d'ocupació, antiguitat) que fan de mal mesurar l'abast i el perquè de les diferències salarials entre homes i dones. A Espanya, s'estima que aquesta diferència salarial gira al voltant del 30%. L'Instituto de la Mujer, a partir de l'*Encuesta de estructura salarial*, presenta unes dades referents al 2002, on la diferència salarial bruta és d'un 27,6% i d'un 24,4% en relació amb el salari net, sempre a favor dels homes. Les raons de bona part d'aquesta diferència, molt probablement, cal buscar-les en les dificultats (barreres, sovint) que gairebé impossibiliten l'accés de les dones als nivells més elevats de la jerarquia laboral. I ací cal citar la cultura opaca, cooptadora i presentista com a trets principals de les característiques, els criteris i els processos de promoció a les empreses, que constitueixen alguns dels punts foscos de l'activitat pro-

ductiva. La poca transparència d'aquests processos i la importància que hi acostumen a tenir les relacions de poder informals fan que aquest sigui un terreny d'intervenció difícil per part de les polítiques d'igualtat d'oportunitats i mesures similars. Segurament, aquest és el motiu pel qual l'Administració pública és vista per les dones com un àmbit on resulta comparativament més factible invertir-hi els esforços d'una possible carrera professional, si més no, fins a un cert nivell de l'escalafó jeràrquic.

Per últim, cal afegir-hi que, fora d'algun cas que podríem qualificar gairebé de *mediàtic*, l'assetjament sexual és una discriminació laboral que conforma el nucli més dur i opac de les discriminacions en el món del treball. Sabem que es tracta d'un tipus de discriminació que acostuma a implicar les treballadores en posició laboral més dèbil (Torns, Borràs i Romero, 1999). I sabem, també, que constitueixen un indicador precís dels imaginaris col·lectius que emparen les maneres de fer i de pensar de les relacions entre gèneres en l'ocupació. Unes relacions on la dominació masculina és un fet difícil de qüestionar, i on, malgrat les declaracions de bones intencions dels interlocutors socials i la regulació d'aquesta qüestió, no sembla que la situació pugui millorar en un futur immediat.

El rerefons del mercat laboral: el treball domèstic i familiar

La perspectiva de gènere ha estat, tal com ja s'ha comentat al començament de l'escrit, el marc de referència que ha permès donar consistència teòrica a les anàlisis i als arguments plantejats en els punts anteriors. Aquesta perspectiva ha fet possible, en aquest àmbit, la ruptura epistemològica del propi concepte de treball. En primer lloc, aquesta ruptura ha suposat i ha permès posar nom i mesurar el treball domèstic i familiar. Un concepte i unes mesures que mai o gairebé mai no són presents a les anàlisis convencionals del món laboral, que només és vist com a ocupació (Carrasco i altres, 2004). En segon lloc, ha fet possible reconèixer el col·lectiu femení com a protagonista d'aquest treball domèstic i familiar. En conseqüència, ha mostrat com n'és d'imprescindible aquesta aportació per a la reproducció humana i de la societat. En tercer lloc, ha permès destacar les especificitats laborals que afecten el col·lectiu femení pel fet de tenir atribuït socialment aquest treball invisible. En quart lloc, ha posat en evidència com les dones que treballen dins i fora de la llar estan sotmeses a viure en règim de doble presència: una situació que les porta a assumir una càrrega total més elevada de feina que als seus homòlegs masculins (Durán, 1998). Per últim, aquesta ruptura en l'àmbit del treball ha fet possible que hi hagués un conjunt de raons explicatives sobre aquest àmbit, en general, i, en particular, sobre la relació de les dones amb el món laboral, sigui quina sigui la seva situació personal i familiar.

El treball domesticofamiliar: una activitat particular i femenina

El treball domesticofamiliar, que també ha estat anomenat «treball reproductiu» (Carrasquer, Torns, Tejero i Romero, 1998), és, com ja s'ha dit, imprescindible per a la subsistència de la nostra societat, malgrat que no estigui reconegut ni socialment ni econòmicament. El seu contingut inclou un conjunt d'activitats habitualment invisibles, en tenir com a escenari la llar i la família. I totes les dones hi dediquen una part del seu temps, de les seves energies i dels seus recursos personals al llarg de la vida. Conèixer i fer pales aquest treball esdevé una tasca obligada per explicar la situació femenina en relació amb el món laboral (Benería, 1981) i també per definir propostes d'intervenció que no reproduïxin ni augmentin les desigualtats existents. Cal no oblidar el que recollia l'informe del PNUD de l'any 1995, amb motiu de la IV Conferència Internacional de l'ONU sobre la situació de les dones. A saber, malgrat que elles acostumen a ser el 50% de la població adulta del món i fan un terç del treball remunerat, de fet, representen gairebé les dues tercers parts de la càrrega total de treball (suma d'hores de la remunerada i de la no remunerada), en canvi, reben només una desena part de l'ingrés mundial, perquè, en aquella data, posseïen menys de l'1% de la propietat mundial.

El treball domèstic i familiar ha estat visibilitzat, generalment, a través de les activitats que inclou, el temps que es dedica a realitzar-lo en l'entorn de la llar i/o el seu possible valor econòmic. Però cal precisar que les diverses aportacions que han suposat aquestes opcions de definició i mesura mantenen encara fortes discrepàncies. Tot i així, cal destacar aquelles anàlisis que lliguen aquest tipus de treball amb la seva concreció en la vida quotidiana, i aquesta és una peça clau per entendre millor el què, el com i el quan d'aquest treball. Estudis pioners, com el de Chabaud, Fougeyrollas i Sonthonnax (1985), han permès mostrar la barreja de relacions de poder i de solidaritat al voltant del treball domèstic entre les generacions de dones d'una família, posar en evidència la continuïtat i la sincronia d'una temporalitat no assimilable a la lògica laboral i desmitificar la idea que el treball domèstic és una activitat reduïda a l'escenari de la llar. D'altres anàlisis han permès mostrar-ne l'heterogeneïtat, tant pel que fa a la càrrega de feina, sempre present al llarg del cicle de vida femení, com pel que té a veure amb el seu significat (Dussuet, 1997). I els més nombrosos i optimistes han insistit en la dimensió temporal present en la distribució de les tasques domesticofamiliars entre homes i dones, més enllà dels estereotips que adjudiquen activitats distintes a cada gènere.

La doble presència femenina

Laura Balbo (1978) va ser pionera a utilitzar l'expressió *doble presència* per designar el que ara en diem *conciliació*. Perquè la doble presència és la millor manera de descriure la realitat del treball femení a les societats occidentals. O, dit d'una altra manera, la mostra

més evident de quina és la realitat de la vida quotidiana de la majoria de dones adultes. Una vida on, després de la feina (l'activitat laboral), no acostuma a haver-hi oci o temps lliure, sinó més feina. Això no obstant, no totes les dones es dediquen al treball domesticofamiliar amb la mateixa intensitat, perquè la dedicació varia segons el moment del cicle de vida en què es trobin (filles, mares, esposes i una altra vegada, filles o nores). I la intensitat d'aquesta dedicació depèn de la classe social, de l'ètnia i, per damunt de tot, de si comparteixen aquest treball amb una activitat laboral.

Doble presència és l'expressió que defineix aquesta càrrega més elevada de treball femení. Una càrrega que es fa visible especialment amb les tasques de cura dels fills i de les filles, però que persisteix i s'accentua amb l'atenció i la cura de les persones grans, avui més presents que en el passat, atès el procés d'envelliment de la població. El terme *doble presència* es reivindica com més precís que no pas el de *doble jornada*, perquè aquest darrer remet a una idea assimilable a la vella idea de pluriocupació, un fenomen actualment gairebé desaparegut, però normalment identificat amb un cert tipus d'activitat laboral masculina pròpia de la dècada de 1960 a les zones urbanes i industrials. Segons aquest darrer criteri, la doble jornada comporta dur a terme dues jornades laborals, desenvolupades de forma diacrònica durant un mateix dia i potser durant una part de la vida laboral o tota. Contràriament, el concepte de doble presència té a veure amb la intensitat d'una càrrega més gran de treball, habitualment femenina. Una càrrega que és assumida per les dones, de manera sincrònica i quotidiana, en un mateix «moment» de temps i que perdura, amb oscil·lacions segons les càrregues domesticofamiliars, durant tot el cicle de vida.

La doble presència respon també a la conformació d'una identitat femenina que descansa sobre l'assumpció d'aquesta doble activitat (productiva i reproductiva). Una doble assumpció que s'expressa en els imaginaris col·lectius de tots dos gèneres, especialment en tot allò que envolta el treball de cura i, molt concretament, la maternitat i la paternitat. I que té el seu ressò en les dificultats d'acceptació i rebuig de les polítiques públiques que pretenen intervenir sobre aquestes qüestions.

Tant és així que, malgrat els inconvenients, la majoria de les dones adultes occidentals aspiren a viure en règim de doble presència, tant si són conscients d'aquesta dualitat com si no. Tanmateix, cal remarcar que la doble presència es fa palesa i perdura encara a hores d'ara, perquè el canvi femení en relació amb l'activitat laboral no ha anat acompanyat del canvi masculí corresponent en relació amb el treball domèstic i familiar. El declivi del model familiar *male breadwinner*, que ací hem traduït per «home cap de família» (Crompton, 1999), obliga que hi hagi una doble presència femenina, però habitualment no suposa una doble presència masculina. Probablement, perquè acabar amb aquest absentisme masculí en les tasques domèstic i familiars és una qüestió que no depèn solament de la voluntat individual ni es pot resoldre únicament des de l'àmbit privat. D'aquí ve precisament la necessitat i la dificultat de fer polítiques orientades a aconseguir un repartiment més equilibrat de la càrrega total de treball entre homes i dones.

Algunes evidències empíriques de la doble presència

No és gens fàcil obtenir dades empíriques que mostrin, de manera fefaent i senzilla, la realitat de la doble presència. La majoria dels estudis que s'han dut a terme sobre aquesta qüestió, intenten mesurar la relació entre el treball i el temps i fer-hi evident la incidència de les desigualtats de gènere. Els estudis d'Izquierdo (1988), Durán (1998) o del Colectivo IOE (1996) en són una bona mostra que il·lustra el cas espanyol. Això no obstant, cal assenyalar que, en general, hi ha prou inconvenients motivats per la manca de focalització sobre el propi fenomen de la doble presència, i, en particular, per la manca d'acord a l'hora de definir, en aquesta tessitura, què és treball i què és temps. Pel que fa a les tasques domèstiques i familiars, s'ha de dir que el detall de les activitats acostuma a deixar fora les menys visibles, especialment les relacionades amb l'organització i la gestió de la llar i la família, que algunes hem denominat «*management* familiar». Pel que fa al temps, acostuma a ser mesurat a través de la lògica laboral. Això vol dir barrejar el caràcter diacrònic d'aquesta lògica, fàcilment mesurable a través de la jornada laboral diària, amb la lògica sincrònica que resulta de tenir al cap, alhora i dia per dia, el treball domesticofamiliar i l'ocupació, és a dir, la doble presència. Cal afegir-hi, a més, la insatisfacció d'una mesura que, en el millor dels casos, comptabilitza dades «objectivables» (l'horari de la jornada laboral) amb dades procedents de percepcions subjectives (el temps que ocupen les tasques domèstiques i familiars, que difícilment es té present amb un horari únic).

Com a resultat de tot plegat, només es pot mesurar la doble presència mitjançant dades indirectes. Les més elementals provenen de la mesura de l'activitat laboral de les dones i dels homes que, segons l'EPA, comparteixen aquesta activitat laboral amb altres situacions, concretament amb les denominades «tasques de la llar», eufemisme amb el qual encara avui s'anomena el treball domesticofamiliar. Una mesura indirecta que es pot precisar si, dins d'aquests col·lectius, seleccionem les persones amb una edat compresa entre els 25 i els 39 anys (grup d'edat on es concentren les possibilitats de patir una càrrega més forta de treball pel fet de tenir cura de les criatures). En aquest cas, es fan evidents els indicis de la doble presència femenina. Efectivament, en aquests subgrups, s'hi observa com la gran majoria de dones comparteix la seva ocupació amb el treball domesticofamiliar, taxa que arriba al 75% dels casos entre les representants del subgrup de 30 a 39 anys. I com, contràriament, aquesta mateixa situació amb prou feines afecta el 10% dels seus homòlegs masculins⁵. Unes proporcions que es mantenen gairebé invariables a l'Estat espanyol des de finals de la dècada de 1970, tot i els tímids canvis protagonitzats per alguns homes, en particular, els pares joves. Un indicatiu de canvi ben interessant pel que fa a la doble presència, però que només mostra la punta de l'iceberg del fenomen. Per-

5. Les dades corresponen al segon trimestre de 1998 de l'EPA elaborades per Pilar Carrasquer, publicades en un capítol escrit conjuntament sobre «El empleo de las jóvenes» i publicat al llibre coordinat per L. Cachón (dir.) titulat *Juventudes, mercados de trabajo y políticas de empleo* (València, 7 i Mig, 1999).

què, en realitat, només posa en evidència com l'imaginari col·lectiu continua assumint que les tasques domèstiques i familiars són només aquelles derivades de tenir cura de les criatures, amb la qual cosa s'oblida el problema de futur immediat que el creixent envelliment de la població representa per a la societat catalana i espanyola. Unes tasques de cura on la col·laboració masculina és inexistent i que fan preveure una llarga vida al fenomen de la doble presència.

Els estudis socials del temps són una de les millors possibilitats de mesurar la doble presència, tot i que mai no han estat pensats amb aquest objectiu. Entre els estudis pioners d'aquests usos del temps a l'Estat espanyol, cal destacar-ne el ja citat del Colectivo IOE (1996). Els resultats de l'anàlisi que se n'ha fet mostren com les dones espanyoles treballen 553 minuts diaris, mentre que els homes només en fan 358. Però la dada significativa des del punt de vista de la doble presència és que les primeres dediquen majoritàriament el seu temps al treball domèstic i familiar (445 minuts) i solament 106 minuts al treball assalariat⁶. Aquesta proporció s'inverteix en el cas dels homes, que dediquen la major part del seu temps al treball assalariat (263 minuts) i tan sols 95 minuts al treball domèsticofamiliar. Els estudis posteriors que s'han dut a terme, fins i tot aquells que es deuen a fonts oficials, com ara el realitzat per l'INE amb dades de 2001, mostren tendències similars, amb l'excepció de les persones joves, que semblen confirmar els indicis de canvi comentats. Tot i així, com que bona part de la doble presència va estretament lligada a l'existència de càrregues familiars, els pocs indicis de canvi que semblen evidenciar les persones joves no necessàriament tenen continuïtat un cop aquests joves passen a formar part del món dels adults (Carrasquer, 2003).

Per últim, cal precisar que la situació de doble presència de les dones adultes no sembla solucionable a través del treball a temps parcial, tal com alguns països, i molt especialment l'Estat espanyol, semblen impulsar en aquests darrers temps. Malgrat que, a la Unió Europea, aquesta modalitat de reducció de la jornada laboral hagi servit per conciliar la vida laboral i familiar de les mares i de les esposes nòrdiques i holandeses, cal tenir presents algunes qüestions. La principal és que aquesta estratègia té també una cara menys amable, en concret, la manca de promoció professional, els baixos salaris i les pitjors condicions laborals. S'ha de tenir en compte, a més, que a Espanya, en l'actualitat, els contractes a temps parcial, majoritàriament femenins, signifiquen una carta d'entrada directa en el territori de la precarietat laboral. I es pot concloure el dibuix d'aquestes pegues, tot recordant que el treball a temps parcial és com la cara d'una moneda on la creu n'és l'altre. Un fenomen que, de nou, afecta especialment les dones (Torns, 2001a). Si aquesta és la realitat de bona part de les europees, no sembla que una vida laboral «precària» sigui la

6. Cal tenir present que aquesta xifra relativament baixa de dedicació al treball remunerat és deguda a la elevada taxa d'inactivitat femenina. Dit d'una altra manera, malgrat el canvi esmentat, la taxa d'activitat femenina se situa al voltant del 38%, en el moment d'aquest estudi, amb la qual cosa encara avui és una de les més baixes de la Unió Europea.

millor manera d'arribar a conciliar, compartir i/o exigir la coresponsabilitat entre homes i dones. Perquè, com bé diuen algunes especialistes, pensar en solucions per tal de pal·liar o canviar les relacions desiguals de gènere existents, obviant la manca d'equitat de partida, no porta a la conciliació, sinó a l'acumulació d'una càrrega total més gran de feina per part de les dones.

Les polítiques d'ocupació

Les polítiques d'ocupació han estat i són el nucli central de les polítiques d'igualtat d'oportunitats a la UE i, sens dubte, també ho són en la majoria dels diferents àmbits d'intervenció a favor de la igualtat entre homes i dones a les administracions públiques de cadascun dels països membres de la UE. Les polítiques d'ocupació constitueixen l'eina principal a través de les quals la UE pretén assolir els objectius d'ocupació fixats a curt i a mitjà terminis. D'entre tots, cal destacar-ne el que va ser fixat l'any 2000: l'augment de l'ocupació femenina fins al 60% l'any 2010. Objectiu que, ara mateix, ja s'ha revisat per s'ha vist que és inabastable, tant per al conjunt de la UE com per al cas espanyol.

Malgrat la importància i l'experiència acumulada en aquestes polítiques, són encara poc nombrosos els balanços que se n'han dut a terme. En conjunt, les conclusions acostumen a posar de manifest una certa insatisfacció pel que fa als resultats obtinguts fins ara. Els informes de Rubery i Maier (1995) i, més recentment, Rubey, Grimshow i Figuereido (2002), pel que es refereix al conjunt de la UE, plantegen unes primeres crítiques a la qüestió. A l'Estat espanyol, i més concretament a Catalunya, hi han aparegut també algunes avaluacions de les polítiques dutes a terme, tot i que estan més centrades en les polítiques d'igualtat en general que no pas en les pròpiament lligades a l'ocupació (Gelambí, 2001; Astelarra, 2005).

La part positiva de l'esforç fet fins ara remet a la pròpia existència d'aquestes polítiques. La igualtat entre homes i dones pel que fa a l'ocupació, forma part de l'agenda política dels països europeus, la qual cosa ha significat un reconeixement públic d'aquesta problemàtica. Un reconeixement que ha contribuït a crear un clima d'opinió favorable a la igualtat d'oportunitats, especialment entre les dones joves, fet rellevant pel canvi de mentalitat que implica. Un canvi necessari però no suficient, si es vol promoure un futur més igualitari des del punt de vista de gènere, perquè les desigualtats de gènere al mercat laboral persisteixen i, com a molt, es transformen (Maruani, Rogerat i Torns, 2000), i aquesta és la part menys positiva de l'esforç. A més, la presència femenina al mercat laboral continua anant acompanyada, com hem assenyalat, per un repartiment desigual de la càrrega total de treball, que roman gairebé intacte. Les dones continuen fent o tenint atribuïda la responsabilitat de fer la major part del treball domesticofamiliar, en especial, el que correspon a la cura de les persones que conviuen a la llar. Aquest és el nucli dur de la

qüestió si pensem, a més, en el procés d'envelliment de la població a Europa. I, tal com veurem més endavant, no sembla que les polítiques de conciliació actuals puguin solucionar la problemàtica plantejada (Meulders, 2000).

Pel que fa a les polítiques d'ocupació en sentit estricte, les crítiques principals s'orienten vers una doble direcció. Una primera és que, de fet, aquestes polítiques no arriben a acomplir el principi de transversalitat (el conegut com *mainstreaming*) acordat a la cimera de Beijing l'any 1995 i posteriorment recollit per la pròpia UE. També a l'Estat espanyol, el IV PIOM, actualment en vigor, té com a punt de partida l'objectiu d'aconseguir que aquesta transversalitat sigui efectiva en el conjunt de les actuacions de govern. De moment, però, sembla que les intervencions en matèria d'ocupació i la igualtat d'oportunitats es mouen en mons diferents. Aquest fet probablement té molt a veure amb les crítiques que assenyalen com aquestes polítiques responen a una lògica estrictament productivista i adreçada exclusivament a augmentar la presència femenina en el mercat laboral. Sembla que del que es tracta és de convertir les dones en treballadores, segons l'única forma laboral reconeguda. D'aquesta manera, es continua oblidant o menystenint la feina dedicada a la reproducció de les persones i de la societat. Un treball domèstic i familiar on les absències masculines no només són notòries i ben vistes, sinó que constitueixen la raó, com hem argumentat a repetidament, del repartiment desigual de la càrrega total de treball entre homes i dones. I no cal dir que aquest no és l'únic repartiment desigual que existeix, però també és igualment inqüestionable que aquesta desigualtat sempre perjudica les dones, tot i el matis que no les afecta totes per igual.

Les sortides d'aquesta situació, encara que no són senzilles, sembla que provenen de les demandes actuals d'una renovació del contracte social entre els gèneres, com han posat de manifest algunes politòlogues (Pateman, 1995). Hi ha algunes veus que demanen explícitament que la revisió del pacte inclogui el treball de cura de les persones (Siim, 2000). Allò que les britàniques anomenen «social care» (Lewis, 1998) com a peça clau del que han de ser els nous drets i deures de ciutadania en el futur estat del benestar. Però, encara que es tingui clar l'horitzó, no sembla que el camí sigui senzill.

La relació entre temps i treball a la vida quotidiana: la conciliació com a solució?

Dins del territori de les polítiques d'ocupació, les polítiques de conciliació són el millor camí pensat per solucionar els problemes plantejats en els apartats anteriors. Però algunes veus, tot i que som minoritàries, no hi estem d'acord (Torns, Carrasquer i Borràs, 2003-2004). L'objectiu previst per aquestes polítiques de conciliació de la vida laboral i familiar és, segons diuen, afavorir la compatibilització entre els distints temps i activitats i entre els col·lectius masculins i femenins. Però un cop analitzat el contingut concret d'a-

questes actuacions, el primer que s'hi troba a faltar són les dimensions que abans hem atribuït al fenomen de la doble presència. Unes dimensions que, segons el nostre parer, resulta imprescindible que tinguem com a horitzó, perquè, d'altra manera, s'ignora o s'oblida l'estructura sexuada de la vida quotidiana i la temporalitat que la fa viable. L'oblit d'aquesta divisió social i sexual del treball té, com a conseqüència immediata, no considerar com cal l'existència del conflicte entre els diferents i desiguals usos socials del temps, la desigual distribució de tota la feina i les implicacions que això té entre els homes i dones.

Des d'aquesta tessitura, resulta obligat considerar l'escenari de la vida quotidiana on transcorre la reproducció de la vida humana. Un escenari que adquireix el seu significat a través del temps, i on aquest temps només és visible en relació amb el treball remunerat (Elias, 1989). Ens han explicat com les rutines temporals estan basades en unes pautes socioculturals que ordenen i que regulen la vida quotidiana, tot fent que les interioritzem fins al punt que semblin naturals. No és casual, doncs, que l'organització temporal que domina a la societat sigui la de la producció, de manera que el rellotge en sigui el símbol, i el diner, el preu. És el temps de la societat industrial i urbana contemporània, la qual cosa significa que la societat gira al voltant d'aquest temps i de l'activitat productiva, i la resta de temps socials i d'activitats s'hi adapten com poden. Aquesta és una de les raons per les quals el temps del treball domèstic i familiar és assumit com a inexistent per molts representants masculins o, en molts casos, com a temps perdut. I, ací, també s'hi poden comptar moltes veus i pràctiques femenines.

De fet, la vida quotidiana es pot entendre com l'art d'encaixar les diferents activitats que s'hi duen a terme en unes coordenades temporals i espacials concretes. I de la manera de fer-ho, bona part del gènere femení n'és especialista, sovint sense saber-ho, perquè la vivència d'una altra temporalitat vinculada al treball domesticofamiliar no sempre implica traspasar el llindar entre el que és públic i el que és privat. Podríem dir que homes i dones assumeixen tant la invisibilitat social del treball domesticofamiliar com l'hegemonia dels ritmes i el significat social de la feina remunerada, i que, de la mateixa manera, el binomi format pel temps de treball (remunerat) i el temps lliure resumeix una realitat socio-temporal que solament té sentit si oblidem el treball domesticofamiliar. Un cop més, el gènere femení no viu ni pensa sota aquestes coordenades, perquè aquest «temps lliure» és un temps també ple de treball.

En aquest escenari, s'hi dona per fet que la tasca principal del gènere femení és la de fer quotidianament sostenible una organització productiva que demana dedicació exclusiva i disponibilitat laboral absoluta. I és aquí on es planteja el conflicte lligat a la conciliació de la vida laboral i la familiar, perquè s'amaga el conflicte que presideix la vida quotidiana de la majoria de les dones adultes. Unes dones que participen en el món laboral adaptant-se a la temporalitat dominant, sense abandonar el treball domesticofamiliar. Un treball que continua sota la seva responsabilitat gairebé exclusiva i que representa un objectiu gens

senzill d'aconseguir, perquè suposa haver de combinar no només feines distintes, sinó també temporalitats i escenaris contraposats.

És en aquest sentit que el present escrit rebutja una conciliació plantejada com si només les dones haguessin de conciliar o, en altres paraules, com si només elles tinguessin el problema. Més concretament, perquè la dimensió temporal d'aquesta conciliació la fa inviable quotidianament. Aquesta conciliació no només presenta uns «desajusts» evidents a l'hora de compatibilitzar la lògica entre el món laboral i el familiar i personal, sinó que també reforça les desigualtats de gènere ja existents. Aquest rebuig de la conciliació s'amplia a les propostes de conciliació que es deriven de la Unió Europea, que es decanta, com s'ha comentat, per una solució, en principi, ben senzilla: propiciar el treball a temps parcial només per al col·lectiu femení. Aparentment, aquesta és una solució que resol el problema de la «suma», en evitar les llargues jornades laborals de les dones, perquè és de sentit comú pensar que si la dedicació a l'ocupació és més baixa, esdevé més fàcil combinar o «ajustar» els diferents temps. Però és una solució que no fa més que reforçar la divisió sexual del treball vigent. És a dir, consolida la continuïtat del model sociotemporal actual, la distribució desigual de la feina i les recompenses materials i simbòliques entre homes i dones.

Hi ha uns altres aspectes d'aquestes polítiques, com ara els permisos laborals i la promoció de serveis d'atenció a la vida diària, que són, en principi, interessants, però no aborden el conflicte de fons, esmentat més amunt. Els permisos de maternitat i/o paternitat no estan prou ben resolts i el de paternitat és un suggeriment, més que no pas una realitat. En concret, a l'Estat espanyol, tot i que aquest darrer permís ara és pendent d'aprovaació legislativa, s'han fet estudis recents que mostren les fortes resistències culturals que l'acompanyen. A més, aquests permisos laborals estan pensats per regular els temps excepcionals. És a dir, acostumen a atendre el moment de l'arribada d'una criatura (biològica o d'adopció), però no hi ha mesures addicionals per a la cura quotidiana que requereix (habitual o imprevista)⁷. I, en aquest escenari, la cura de les persones grans dependents, persones malaltes o incapacitades continua sent la gran absència, malgrat que se'n faci una lleugera menció.

En definitiva, una conciliació que no penalitzi el gènere femení no pot ser possible si no s'afronten dos reptes bàsics. D'una banda, el lligat a les demandes sovint contradictòries

7. Caldria fer esment a les propostes que van una mica més enllà de les mesures contemplades a la llei espanyola de conciliació de 1999, com és la mateixa normativa catalana, solament aplicable als treballadors de l'Administració pública catalana, i el recent programa «Concilia», també solament a l'abast del personal que depèn de l'Administració de l'Estat. En tots dos casos, les mesures amplien les previsions de la llei general, corregint-ne, tímidament, algunes de les mancances assenyalades. Per a una ampliació sobre l'abast i el contingut de les mesures de conciliació a l'Estat espanyol, vegeu el número monogràfic de *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 23, núm. 1/2005), coordinat per les autores, on es recullen les aportacions principals presentades en el darrer Congrés de Sociologia de la FES (Alacant, 2004), sota el lema «Tiempos de trabajo: una aproximación desde la conciliación».

entre la flexibilitat creixent de la jornada laboral i la rigidesa del treball domèstic i familiar. De l'altra, la necessitat de fer una lectura que contempli tant el *moment* present, la vida quotidiana, com el cicle de vida: no es tracta solament d'emmarcar la fotografia de l'existència diària, sinó que també cal realitzar una lectura longitudinal de la qüestió, reptes que no es poden assolir sense un replantejament de l'organització social del temps vigent: distribució, ordenació i durada de la jornada laboral, sense una redistribució de la càrrega total de treball, la qual cosa vol dir aconseguir un repartiment igualitari del conjunt del treball domesticofamiliar entre totes les persones adultes de la llar. I, sense un canvi de mentalitats orientades a modificar els valors i els prestigis que suporten el model familiar actual, on l'home és el cap de família i la dona, la mestressa de casa. Altrament, seguirem parlant d'una conciliació de la vida laboral i familiar que no vol dir res més que una vida quotidiana prou insostenible per a les dones.

I alguns indicis perquè sigui viable

Malgrat tot, la conciliació pot ser vista com una carta oberta davant les possibilitats que l'actual doble presència, d'alguna manera, ja fa viable. Només cal potenciar les opcions positives i evitar les negatives. Impulsar aquesta conciliació des del saber i les pràctiques quotidianes de les dones. És a dir, les dones han de ser escoltades pels homes, i no a l'inrevés, com ara es fa. Però no per solucionar qüestions relatives al gènere femení, sinó com a opcions que les té presents per assolir una transformació de tota la societat. Aquest canvi de visió hauria d'orientar-se a l'inrevés del que ara presideix la majoria de les polítiques d'igualtat d'oportunitats, incloses les d'ocupació. Unes actuacions que, generalment, no han fet sinó moure les dones vers les activitats, els valors i els prestigis masculins, menystenint o oblidant les aportacions positives que elles tenen atribuïdes, tant des del punt de vista social com cultural. I ací l'horitzó del temps de vida i la revalorització de treballs domèstic i familiars han de ser eixos prioritaris d'aquestes actuacions conciliadores.

Les polítiques socials necessàries per aconseguir aquesta conciliació han de ser redisenyades i reorientades. L'objectiu primordial ha de tenir present que la conciliació no és una política específica per a les dones, sinó un magnífic exemple per tirar endavant la filosofia del *mainstreaming*, recomanada per la UE. I ací convindria recordar, a més, que el conjunt de les polítiques socials és lluny de ser neutral, perquè totes estan directament implicades en les qüestions que tenen a veure amb les desigualtats de gènere.

En el punt mitjà entre les polítiques socials de tipus general i les específicament destinades a promoure la igualtat entre gèneres, cal situar les polítiques de conciliació, que varen néixer com a polítiques d'ocupació, però que no poden tirar endavant sense polítiques familiars. I cal recordar que les polítiques familiars, al nostre país, no gaudeixen de gaire pre-

dicament. En aquest sentit, cal reconèixer que si la conciliació ha de tenir un espai en la legislació laboral, les polítiques familiars han de ser-hi presents, amb el benentès que el patriarcat no pot tenir-hi lloc. Des d'aquest punt de vista, són rellevants les aportacions propiciades per estudioses de la família i de les polítiques familiars, des d'una perspectiva de gènere (Brullet, 2000).

En aquest punt, cal recordar també que existeixen ja alguns exemples que mostren la viabilitat d'aquestes noves polítiques de conciliació. En concret, tot i que originàriament mai no van ser reclamades des d'aquesta òptica conciliadora, cal recordar aquelles actuacions que tenen la ciutat com a territori i el temps com a dimensió clau. Les promotores d'aquest enfocament han estat les dones italianes i l'avantprojecte de llei conegut com «la llei dels temps», presentat l'any 1990 i avui recuperat. Elles van ser les primeres que van reclamar la conciliació, sense utilitzar aquest mateix nom, de la vida laboral i de la vida familiar. Per aconseguir-ho, demanaven temps de vida (Balbo, 1991), un temps en el qual tingués cabuda el treball entès en la seva doble vessant d'activitat laboral i domèstic i familiar, i un temps de no-feina, on, a banda de les estones lliures, també hi pogués cabre la lliure disposició personal. Un temps que els estudis sobre els usos socials del temps acostumen a posar de manifest com a reivindicació exclusiva de les dones (Bimbi, 1995; Torns i Miguélez, 2000) i que té un possible escenari de viabilitat en el fet de repensar els horaris de la ciutat.

Conclusions

Des de fa un parell de dècades, les dones han vist augmentar la seva presència al mercat laboral de manera constant. Tanmateix, aquest augment ha anat acompanyat de la persistència de les desigualtats de gènere al treball. Unes desigualtats que, sens dubte, constitueixen uns dels principals trets estructurals de les societats occidentals. Les anàlisis d'aquestes desigualtats han permès copsar-ne millor el rerefons, revisar críticament les actuacions que s'han dut a terme fins ara i, per què no, proposar unes altres maneres d'afrontar-les. A tall de conclusió, volem plantejar alguns eixos de reflexió en aquest últim sentit.

En primer lloc, sembla imprescindible dissenyar polítiques d'ocupació dirigides a millorar la qualitat de les tasques femenines. En aquest punt, hi ha dos tipus d'actuacions que són obligats: aquelles que tenen a veure amb la lògica estricta del mercat de treball i les relacionades amb el repartiment de la càrrega total de treball. Pel que fa al primer aspecte, caldria que es produís una intervenció decidida sobre la definició de les categories professionals existents. Categories fruit d'una construcció sexuada que respon a l'escala de prestígis, jerarquies i recompenses actualment vigents, on els valors associats a la producció de mercaderies prevalen sobre els de les tasques de cura de les persones. Mal-

grat les dificultats d'aquest objectiu, cal dissenyar actuacions que remoguin les valoracions actuals dels llocs de treball i tots els factors que les envolten. Això vol dir que no n'hi ha prou de moure les dones de les categories i dels llocs que ara ocupen vers ocupacions o sectors millors, habitualment masculins, on estan subrepresentades. Els límits d'aquesta orientació estan a bastament demostrats, tant pels minsos resultats aconseguits, com per les moltes renúncies que les dones han de fer per aconseguir-hi l'èxit. També caldria treballar amb la mateixa intensitat en el segon dels aspectes assenyalats. És a dir, cal una actuació decidida per moure els homes vers el treball domesticofamiliar. En aquest punt, no sembla que n'hi hagi prou de fer apel·lacions a les obligacions masculines de compartir o de repartir la càrrega total de treball; ben al contrari, d'entrada, seria imprescindible seguir la pauta d'alguns dels països nòrdics, on els permisos de paternitat són obligats per llei, i, en termes més agosarats, caldria reconsiderar l'actual binomi format per «temps i treball», tant a nivell de la vida quotidiana de les persones com de tota l'organització socioproductiva.

En relació amb aquesta qüestió, i en segon lloc, cal plantejar-se si és recomanable que hi hagi una flexibilitat horària més àmplia, si més no, atesa l'actual supeditació d'aquest criteri a la lògica del benefici empresarial. Una alternativa en aquesta qüestió és plantejar la reducció de la jornada laboral de manera sincrònica i quotidiana per a tota la població adulta. Un vell somni que varen incloure les dones italianes, quan, ja fa prop de quinze anys, varen dibuixar l'anomenada «lleï del temps». Les polítiques britàniques actuals de *work and life balance* semblen una via interessant, més que no pas les iniciatives dutes a terme per algunes grans empreses, situades molt a prop nostre, sota el lema *family friendly*. En qualsevol dels casos, la negociació col·lectiva hauria de ser una eina clau per fer viables aquestes propostes. I l'augment de la presència femenina en aquesta negociació, una condició mínima.

Finalment, per acabar, sembla prou pertinent recordar les recents recomanacions de l'OIT perquè hi hagi una «ocupació decent» (Godfrey, 2003). Una fita que, segons el parer d'aquest organisme, sols pot ser assolida si es reconeix l'oblit del *care work*, ací en diem «treball de cura», com un dels inconvenients per aconseguir-la. I si es té en compte el col·lapse del model *male breadwinner-female housemaker*, que nosaltres traduíem per «home cap de família-dona mestressa de casa», com a condició necessària perquè el «treball es pagui». Un objectiu que no cal interpretar necessàriament ni exclusivament en clau econòmica, sinó més aviat en clau d'una redistribució més bona (horària, com a mínim) de la càrrega total de feina entre tots dos gèneres. Segurament, tot plegat no comportarà la solució de tota la problemàtica lligada a les desigualtats de gènere al món del treball, de les quals aquest escrit n'és un resum, ni de la resta de desigualtats existents, però podria ser un bon punt de sortida per aconseguir-ho.

Bibliografia

- ASTELARRA, J. *Veinte años de políticas de igualdad*. Madrid: Cátedra, 2005.
- BALBO, L. «La doppia presenza». *Inchiesta*, núm. 32/1978, 1994. Traducció castellana a Borderías, Carrasco i Alemany.
- BALBO, L. *Tempi di vita*. Milà: Feltrinelli, 1991.
- BENERÍA, L. «Reproducción, producción y división sexual del trabajo» *Mientras Tanto*, núm. 6, 1981.
- BIMBI, F. «Metafore di genere tra lavoro pagato e non pagato. Il tempo nei rapporti sociali di sesso». *Polis*, IX/3, 1995.
- BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMAN, C. *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*. Barcelona-Madrid: FUHEM-Icaria, 1994.
- BRULLET, C. «El debat sobre la conciliació ocupació-família en el marc de la Unió Europea». *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 12, 2000.
- CARRASCO, C. (ed.). *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2001.
- CARRASCO, C.; MAYORDOMO, M.; DOMÍNGUEZ, M.; ALABART, A. *Trabajo con mirada de mujer. Propuesta de una encuesta de población activa no androcéntrica*. Madrid: CES, 2004.
- CARRASQUER, P. «¿En los límites de la modernidad? Trabajo y empleo femenino precario en España». *Sistema*, núm. 167, 2002.
- CARRASQUER, P. «Juventud, trabajo y género. Viejos y nuevos retos para una ciudadanía en igualdad». *Revista de Estudios de Juventud*, edición especial, 2003.
- CARRASQUER, P.; ROMERO, A. «El treball i l'ocupació a Catalunya». A: AADD. *Informe per a la Catalunya del 2000. Societat, economia, política, cultura*. Barcelona: Mediterrània, 1999.
- CARRASQUER, P.; TORNIS, T.; TEJERO, E.; ROMERO, A. «El trabajo reproductivo». *Papers*, núm. 55, 1998.
- COLECTIVO IOE. *Tiempo social contra reloj. Las mujeres y la transformación en los usos del tiempo*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1996.
- CROMPTON, R. (ed.). *Restructuring gender relations and employment: The decline of male breadwinner*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- CHABAUD, D.; FOUGEYROLLAS, D.; SONTTHONAX F. *Espace et temps du travail domestique*. París: Méridiens, 1985.
- DURÁN, M. A. (coord.). *The future of work in Europe: (Gendered patterns of time distribution)*. Brussel·les: Comissió Europea. Unit V/D.5, 1998.
- DUSSUET, A. *Logiques domestiques: Essai sur les représentations du travail domestique chez les femmes actives de milieu populaire*. París: L'Harmattan, 1997.
- ELÍAS, N. *Sobre el tiempo*. Mèxic: FCE, 1989.

- FERNÁNDEZ, F.; GARRIDO, L.; TOHARIA, L. «Empleo y paro en España: 1976-1990». A: MIGUÉLEZ; PRIETO (dir. i coord.). *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI, 1991.
- GARCÍA-SERRANO, C.; GARRIDO, L.; TOHARIA, L. «Empleo y paro en España: algunas cuestiones candentes». A: MIGUÉLEZ; PRIETO (dir. i coord.). *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, 1999.
- GARCIA RAMÓN, D.; CÁNOVAS, G.; PRATS, M. *Les dones i l'ús del temps a Barcelona: El cas del barri de Sants*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1995.
- GARRIDO, L. *Las dos biografías de la mujer en España*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1993.
- GELAMBÍ, M. «Polítiques públiques i relacions de gènere: les polítiques d'igualtat entre homes i dones a Catalunya». A: GOMÀ; SUBIRATS (coords.). *Govern i polítiques públiques a Catalunya (1980-2000). Autonomia i Benestar*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Servei de publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2001.
- GODFREY, M. *Employment dimensions of Decent Work: Trade-off and complementarity*. Discussion paper. Ginebra: International Institute for Labour Studies, DP/148, 2003.
- HUFTON, O.; KRAVARITOU, Y. *Gender and the use of time*. La Haya: Kluwer Law Int., 1999.
- IZQUIERDO, M. J. *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988.
- LEWIS, J. (ed.). *Gender, social care and welfare state restructuring in Europe*. Aldershot: Ashgate, 1998.
- MARUANI, M.; ROGERAT, C.; TORNIS, T. (dirs.). *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria, 2000.
- MEULDERS, D. «La flexibilidad en Europa». A: MARUANI, M.; ROGERAT, C.; TORNIS, T. (dirs.). *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria, 2000.
- MOSS, P. (ed.). *Care work in Europe. Current understanding and future directions*, 2004. Informe publicat a: <<http://144.82.35.228/carework/uk/reports/index.htm>>.
- PATEMAN, C. *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos, 1995.
- PICCHIO, A. *Social reproduction: the political economy of the labour market*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- RECIO, A. «La segmentación del mercado laboral en España». A: MIGUÉLEZ; PRIETO (dir. i coord.). *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, 1999.
- RUBERY, J.; MAIER, F. «Equal opportunity for women and men and the employment policy of the EU: A critical review of the European Union's approach». *Transfer*, vol. 1, 4, 1995.
- RUBERY, J.; GRIMSHAW, M.; SMITH, M.; FIGUEREIDO, H. *Gender Equality and the European Employment Strategy: An evaluation of the National action plans for employment*. EGGE, European Commission's Expert Group on Gender and Employment, 2001. Consultat a: <<http://www2.umist.ac.uk/management/ewrc/egge/egge/publications/Synthesis2001.pdf>>.

- SIIM, B. *Gender and citizenship politics and agency in France, Britain and Denmark*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- TORNS, T.; MIGUÉLEZ, M. (coords.). *Temps i ciutat*. Barcelona: Consell Econòmic i Social de Barcelona, 2000.
- TORNS, T. *La situació laboral de les dones a Catalunya*. Barcelona: Fundació Rafael de Campalans, 2005.
- TORNS, T. «Entre l'atur i el temps parcial: noves maneres per a una vella desigualtat?». *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 15, 2001.
- TORNS, T. «El tiempo de trabajo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad». A: CARRASCO (ed.). *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2001.
- TORNS, T. «Las asalariadas: un mercado con género». A: MIGUÉLEZ; PRIETO (dir. i coord.). *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, 1999.
- TORNS, T.; CARRASQUER, P. «El perquè de la reproducció». *Papers*, núm. 59, 1999.
- TORNS, T.; CARRASQUER, P. «El empleo de las jóvenes». A: CACHÓN, L. (ed.). *Juventudes, mercados de trabajo y políticas de empleo*. València: 7 i Mig, 1999.
- TORNS, T.; BORRÀS, V.; ROMERO, A. «El acoso sexual en el mundo laboral: un indicador patriarcal». *Sociología del Trabajo*, núm. 36, 1999.
- TORNS, T.; BORRÀS, V.; CARRASQUER, P. «La conciliación de la vida laboral y familiar: ¿Un horizonte posible?». *Sociología del Trabajo*, núm. 50, 2003-2004.
- TORNS, T.; CARRASQUER, P.; ROMERO, A. *El perfil sociolaboral del paro femenino en España*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1995.
- VALIENTE, C. «¿Algo más que ganadores del pan?: El papel de los hombres en el ámbito familiar en España». *REIS*, núm. 79, 1997.

3. La desigualtat de les professions en funció del gènere: perspectiva laboral

Carolina Gala Durán

Doctora en dret per la UAB. Professora titular de dret del treball i de la Seguretat Social a la UAB.

L'objectiu d'aquest treball se centra a veure quines diferències poden existir, des de la perspectiva concreta del Dret del Treball i de la Seguretat Social, en l'exercici d'una mateixa professió o lloc de treball i en el desenvolupament de la carrera professional corresponent per part d'un treballador i per part d'una treballadora.

La qüestió essencial que ens plantejarem serà, per tant, la següent: quines diferències hi pot haver en aquest àmbit?

En aquest sentit, ens hem de basar en el fet que poden existir diferències importants i que aquestes, al seu torn, poden donar lloc a discriminacions per raó de gènere, directes o indirectes, mentre que, en uns altres supòsits, la pròpia manera de regular, legalment o convencionalment, una matèria laboral determinada pot tenir efectes perjudicials en el cas específic de les treballadores.

En aquest àmbit, ens fixarem en el supòsit següent: dos treballadors, un home i una dona, de la mateixa edat (per exemple, trenta anys), casats, llicenciats en Dret, que són contractats per una empresa auditora per treballar al Departament d'Assessoria Jurídica en el mateix tipus de feina. Tots dos tenen la mateixa nota mitjana a l'expedient acadèmic i les mateixes capacitats professionals. Podran desenvolupar, des d'una perspectiva objectiva i deixant de banda, per tant, decisions de caràcter subjectiu, la mateixa carrera professional?

Òbviament, la resposta hauria de ser afirmativa, però la qüestió que se'ns planteja immediatament és la següent: quins poden ser els condicionants que podrien fer variar aquesta conclusió inicial? Uns condicionants moltes vegades no volguts ni perseguits expressament, però que, com veurem, a la pràctica normalment perjudicaran més la treballadora que no pas el treballador.

1. En primer lloc, i des d'una perspectiva general, el primer condicionant podria consistir en el fet que si bé els dos treballadors són contractats en condicions d'igualtat, en aquesta empresa auditora no existeix cap sistema de valoració de llocs de treball –com passa en la gran majoria dels casos– o bé hi existeix però no té un caràcter quantitatiu i analític, o bé és quantitatiu (per exemple, es fonamenta en un sistema de comparació de factors o de puntuació), però els criteris o els factors utilitzats per valorar els diferents llocs de treball són eminentment masculins, com ara, per exemple, la responsabilitat, la força o l'esforç físic.

Això suposaria que ens trobaríem davant una valoració de llocs de treball de caràcter no neutre des de la perspectiva de gènere i que podria donar lloc, tenint en compte l'evident interrelació existent actualment entre la valoració dels llocs de treball de l'empresa i la retribució del treballador, a una desigualtat retributiva per raó de gènere.

En definitiva, en aquest cas, l'eventual desigualtat entre el treballador i la treballadora posats com a exemple, seria condicionada pel fet que el lloc de treball ocupat pel treballador podria resultar més valorat que el desenvolupat per la treballadora i, per tant, la retribució percebuda per aquesta seria inferior.

Aquesta realitat la reconeix el propi Acord Interconfederal per a la Negociació Col·lectiva de l'any 2005 (vigent també durant l'any 2006), quan assenyala que seria útil realitzar l'anàlisi i l'aplicació, si escau, de sistemes de valoració dels llocs de treball que permetin avaluar periòdicament l'enquadrament professional dels treballadors.

2. En segon lloc, i també des d'una perspectiva general, el segon condicionant pot provenir del propi sistema de classificació professional aplicable a l'empresa.

En aquest sentit, és molt possible –en la gran majoria dels casos és així– que aquest sistema de classificació professional, fins i tot previst al conveni col·lectiu corresponent i, per tant, negociat expressament entre l'empresa i els representants dels treballadors¹, no tingui un caràcter analític i objectiu i, per tant, que no garanteixi totalment que els criteris utilitzats per articular i organitzar els diferents grups professionals siguin neutres des d'una perspectiva de gènere.

En aquest sentit, cal tenir molt en compte que l'article 22.4 de l'Estatut dels Treballadors exigeix, de manera expressa, que els criteris de definició de les categories i dels grups professionals s'acomodin a regles comunes per als treballadors de tots dos sexes.

En el pitjor dels casos, seria possible que el sistema de classificació de feines s'hagués construït en funció de l'existència de grups professionals que incloguessin categories professionals feminitzades enfront de grups professionals que incorporessin categories eminentment masculinitzades, i reservar les retribucions més altes per a aquests últims.

I, al costat d'això, també és possible elaborar un sistema de classificació professional en el qual, dins del mateix grup de treball, s'incloguin categories masculinitzades i categories

1. En efecte, d'acord amb l'art. 22 de l'Estatut: «1. Mitjançant la negociació col·lectiva o, si no n'hi ha, l'acord entre l'empresa i els representants dels treballadors, s'establirà el sistema de classificació professional dels treballadors, per mitjà de categories o de grups professionals. 2. S'entendrà per grup professional el que agrupi unitàriament les aptituds professionals, titulacions i contingut general de la prestació, i podrà incloure tant diverses categories com diferents funcions o especialitats professionals. 5. Per acord entre el treballador i l'empresari s'establirà el contingut de la prestació laboral objecte del contracte de treball, així com la seva equiparació a la categoria, grup professional o nivell retributiu previst en el conveni col·lectiu o, si no n'hi ha, d'aplicació a l'empresa, que es correspongui amb aquesta prestació».

feminitzades, i es paguin millor les primeres. És el cas, àmpliament conegut i resolt ja pel Tribunal Constitucional, de la categoria professional de peó davant de la de netejadora, és a dir, supòsits laborals del mateix valor però amb una retribució diferent².

A això hi hem d'afegir que, en l'actualitat, és clarament majoritari, en la negociació col·lectiva, el sistema de classificació professional hereu de les ordenances laborals derogades, fonamentat en una estructura jeràrquica de grups professionals sense definir i de categories professionals i que, per tant, no assumeix el model previst a l'article 22 de l'Estatut dels Treballadors³.

Tot això implica que, tenint en compte aquest model majoritari de classificació professional, que no posseeix cap caràcter analític ni objectiu, és perfectament possible –i fins i tot malauradament freqüent– que, per aquesta via, es produeixin desigualtats retributives per raó de gènere, ja que, com se sap prou bé, es vinculen directament el sistema de classificació professional i la retribució que es percep.

És a dir, com que els diferents grups professionals es construeixen sense utilitzar criteris objectius, existeix un marge més gran per provocar resultats desiguals, entre els quals hi trobem els basats en el gènere.

Segons el nostre parer, el sistema de classificació professional que garanteix la inexistència de desigualtats retributives per raó de gènere de manera més adequada (encara que no totalment, ho hem de reconèixer), és el que es construeix sobre una base analítica, fonamentada en l'aplicació de factors com ara l'autonomia, la formació, la complexitat, els coneixements, el comandament, etc.; els quals, tal com estableix l'article 22.4 de l'Estatut dels Treballadors, han de tenir, en tot cas, un caràcter neutre.

En aquest sentit, cal destacar que l'Acord Interconfederal per a la Negociació Col·lectiva de 2005 identifica tres marcs concrets d'actuació: a) l'estudi i, si escau, l'establiment de sistemes de classificació professional sobre la base de criteris tècnics, objectius i neutres per raó de gènere; b) l'eliminació de denominacions sexistes en la classificació professional (categories, funcions, tasques), i c) la compensació de les diferències retributives que puguin existir a causa d'una aplicació inadequada del principi d'igualtat de retribució per feines del mateix valor. No hi ha dubte que encara queda bastant camí per recórrer.

3. El tercer condicionant –i probablement un dels més coneguts– pot tenir a veure amb la pròpia política retributiva que es desenvolupa a l'empresa.

En efecte, la norma legal –l'article 26.3 de l'Estatut dels Treballadors– preveu que l'estructura de la remuneració es determinarà mitjançant la negociació col·lectiva o per con-

2. Vegeu les sentències del Tribunal Constitucional 145/1991, d'1 de juliol; 58/1994, de 28 de febrer; 286/1994, de 27 d'octubre; 147/1995, de 16 d'octubre, i 250/2000, de 30 d'octubre.

3. Vegeu Del Rey Guanter, 2003.

tracte laboral, aquella ha d'incloure el salari base, com a retribució fixada per unitat de temps o d'obra, i, si escau, els complements salarials fixats en funció de circumstàncies relatives a les condicions personals del treballador, a la feina realitzada o a la situació i els resultats de l'empresa, que es calcularan d'acord amb els criteris que es pactin a aquest efecte.

En aquest últim àmbit és on, essencialment, es poden establir condicionants des d'una perspectiva de gènere i preveure, per exemple, generalment via conveni o acord col·lectiu, complements salarials vinculats a factors exclusivament masculins (fins fa uns quants anys, s'implantaven, per exemple, complements salarials específics pel servei militar o per la realització de la prestació social substitutòria).

Això no obstant, en aquest àmbit resulta més comú, en l'actualitat, establir complements salarials vinculats a factors com ara la disponibilitat horària, la flexibilitat o la responsabilitat, que, encara que en principi es tracta de criteris neutres, poden donar lloc a una certa desigualtat per raó de gènere, ja que, com se sap prou bé, en la gran majoria dels casos les dones són les qui assumeixen l'anomenada *dobla jornada*, és a dir, les que es fan càrrec no només de les responsabilitats laborals, sinó també de les responsabilitats familiars, per la qual cosa els serà més difícil o fins i tot impossible accedir a aquesta mena de complements salarials⁴.

Si tornem a l'exemple que hem posat al començament, ens adonem que, encara que, d'entrada, els dos treballadors estiguin en igualtat de condicions pel fet de ser casats, en cas que tinguin fills o filles menors o familiars dependents al seu càrrec (discapacitats, persones grans, etc.), ell té moltes més possibilitats de percebre aquests complements salarials i d'incrementar les seves retribucions que no pas ella, ja que, com sabem, el fet d'haver d'atendre també les responsabilitats familiars limitarà o exclourà les possibilitats d'accedir a aquests complements salarials, perquè, per exemple, la treballadora no tindrà disponibilitat plena ni flexibilitat horària.

Sorprèn, a més, que no sol ser habitual establir complements salarials que tinguin en compte característiques femenines com ara l'habilitat manual, la flexibilitat o la capacitat de més atenció.

4. Un quart condicionant pot tenir a veure amb la política concreta d'ascensos existent a l'empresa. Encara que la norma legal aplicable –l'article 24.2 de l'Estatut dels Treballadors– preveu que els criteris referents a aquest aspecte s'han d'ajustar a regles comunes per als treballadors de tots dos sexes, a la pràctica són nombrosos els convenis col·lectius que construeixen el sistema d'ascensos a l'empresa combinant mecanismes objectius –concurs, oposició o concurs oposició– amb el sistema d'ascens per lliure designa-

4. Vegeu Del Rey Guanter, 2003a.

ció de l'empresari als llocs de responsabilitat –cap administratiu, de vendes, etc.– o de confiança de l'empresa (concepte, d'altra banda, cada vegada més ampli).

En aquest sentit, cal tenir molt present que aquest últim sistema d'ascens pot comportar resultats discutibles des de la perspectiva de gènere.

En efecte, la inexistència de control en els supòsits d'ascens per lliure designació pot facilitar decisions equívokes, a causa, entre altres possibles raons, de motius de gènere.

Per això, encara que, per raons objectives, calgui admetre la lliure designació com a via per estructurar l'ascens a determinades categories o llocs de treball, també s'haurien d'establir, a través principalment de la negociació col·lectiva, mecanismes concrets de control; previsió aquesta última que actualment és gairebé inexistent en la pràctica negociadora a escala catalana⁵.

En definitiva, en cas de produir-se una discriminació per raó de gènere en el moment d'utilitzar aquest mecanisme concret d'ascens, serà més difícil no només detectar-la, sinó també evitar-la, ja que la pròpia norma que regula els ascensos, d'acord amb l'article 24 de l'Estatut dels Treballadors⁶, ha previst expressament que, en aquests casos, la decisió correspongui, únicament i exclusivament, a la direcció de l'empresa.

Davant d'aquesta realitat, l'única reacció, clarament minoritària, per part de la negociació col·lectiva catalana ha estat l'establiment de clàusules genèriques o específiques de prohibició de la discriminació per raó de gènere en l'àmbit dels ascensos.

Així, per exemple, en el conveni col·lectiu de l'empresa Futbol Club Barcelona (empleats fixos discontinus) (DOGC del 15 de maig de 2002) es preveu que: «En tot cas, els criteris d'ascensos i promocions seran comuns per a tots els treballadors d'un i altre sexe, i s'haurà de respectar així mateix l'imperatiu de no-discriminació a les altres circumstàncies referides en l'article 17.1 de l'Estatut dels Treballadors».

Això no obstant, cal tenir en compte que, si bé aquestes clàusules poden complir una finalitat de recordatori del contingut de l'article 24.2 de l'Estatut dels Treballadors i una clara funció divulgativa, ofereixen resultats pràctics ben minsos, sobretot quan, en la majoria dels casos, es tracta de clàusules genèriques no referides directament als processos de promoció a l'empresa.

També cal tenir present que són escassíssims els convenis col·lectius que preveuen que, en els casos de lliure designació, l'ascens s'ha de portar a terme tenint en compte els cri-

5. Vegeu Del Rey Guanter, 2003a.

6. En què es preveu que: «1. Els ascensos dins del sistema de classificació professional es produiran d'acord amb allò que estableix el conveni o, si no n'hi ha, l'acord col·lectiu entre l'empresa i els representants dels treballadors. En tot cas, els ascensos es produiran tenint en compte la formació, mèrits, antiguitat del treballador, així com les facultats organitzatives de l'empresari».

teris de formació, els mèrits, l'experiència de la persona afectada i les necessitats organitzatives de l'empresa. D'aquesta manera, si bé no es regulen mecanismes directes de control en el moment de procedir a la lliure designació, sí que s'estableixen alguns paràmetres d'actuació i, per tant, límits a l'actuació discrecional de l'empresa.

En aquest àmbit, la via més encertada seria la d'establir mecanismes de control del propi sistema de lliure designació empresarial, mitjançant la previsió de fórmules com ara els agents per a la igualtat –entre les seves funcions hi hauria les de conèixer i evitar qualsevol situació de discriminació per raó de gènere i vetllar per la igualtat entre treballadors i treballadores– o bé comissions específiques –de caràcter paritari entre empresa i representants dels treballadors– dedicades a avaluar, entre d'altres possibles competències vinculades a la no-discriminació, que els ascensos portats a terme a l'empresa, inclosos els derivats de la lliure designació, respectessin el principi de no-discriminació per raó de gènere. La manera d'actuar dels agents o de les comissions específiques consistiria a conèixer (dret d'informació en tots els casos) i avaluar les dades utilitzades per la direcció de l'empresa per decidir qui cal ascendir. Tot això, òbviament, amb caràcter previ a l'ascens corresponent.

D'altra banda, els agents per a la igualtat podrien ser representants del personal que assumissin aquesta funció específica –de manera similar al cas dels delegats de prevenció en matèria de seguretat i de salut laboral– o bé un treballador o una treballadora –en empreses de grans dimensions– amb la funció exclusiva d'assumir les qüestions vinculades a la no-discriminació per raó de gènere i de resoldre-les.

Seguint amb l'exemple posat al principi: l'eventual desigualtat per raó de gènere podria ser provocada pel fet que l'ascens a les categories de més responsabilitat dins de l'empresa auditora es portés a terme mitjançant el sistema de lliure designació per part de la direcció de l'empresa i el candidat per a l'ascens no s'elegís utilitzant criteris objectius –capacitat, formació, mèrits, etc.–, sinó sobre la base de criteris subjectius i no neutres des d'una perspectiva de gènere. El problema consistiria, això no obstant, en la dificultat de detectar la discriminació corresponent i, sobretot, en la manera de provar-la.

Per evitar aquest problema, s'haurien d'establir mecanismes de control convencionals a l'hora d'exercir aquest sistema d'ascens, i fixar també per conveni col·lectiu els criteris objectius sobre els quals calgui fonamentar la decisió d'ascens corresponent.

I a tot això cal afegir-hi, en definitiva, que a la recent negociació col·lectiva catalana, cap dels convenis col·lectius no recull mesures d'acció positiva, segons les quals ascendirà el candidat que pertanyi al gènere menys representat –normalment les dones– en el grup o la categoria professional de què es tracti.

Aquesta opció sí que s'ha aconseguit, en canvi, en el marc de la funció pública i, concretament, respecte al procés selectiu, a l'article 37 de la Llei 7/2004, de 16 de juliol, de Galícia, per

a la igualtat de dones i d'homes, en què s'assenyala que: «1. Quan en un determinat cos, escala, grup o categoria de l'Administració pública gallega es verifiqui la infrarepresentació del sexe femení, a l'oferta d'ocupació pública s'establirà que, en cas d'existir mèrits iguals entre dos candidats o més, seran admeses les dones, llevat del cas en què, considerant objectivament totes les circumstàncies concurrents en els candidats dels dos sexes, existeixin motius no discriminatoris per preferir l'home. 2. S'entén, a aquest efecte, l'existència d'infrarepresentació quan al cos, escala, grup o categoria existeixi una diferència percentual d'almenys vint punts entre el nombre de dones i el nombre d'homes». Aquesta mesura s'acompanya, molt encertadament –i s'hauria de generalitzar–, de la necessitat que als tribunals de proves selectives d'accés a l'ocupació es procuri la paritat entre dones i homes.

5. En cinquè lloc, també pot esdevenir un condicionant la manera com s'hagi regulat el temps de treball a l'empresa; és a dir, si s'ha establert un horari flexible i adaptat, per exemple, a les responsabilitats familiars o si, per contra, s'ha optat per un règim horari rígid en què fins i tot es prevegin complements de puntualitat i d'assistència d'una quantia important.

També pot ser rellevant el fet que s'hagin establert o no permisos retribuïts que contemplin les necessitats derivades de les responsabilitats esmentades, com ara, per exemple, per assumptes personals o, més concretament, per poder acompanyar els familiars –normalment les criatures– al metge.

En aquest sentit, cal assenyalar que si es tracta d'una empresa en què el temps de treball es concep com quelcom estàtic i no com quelcom dinàmic i atès que, com ja hem assenyalat, solen ser les treballadores les qui assumeixen les responsabilitats familiars, aquestes es veuran més afectades que els treballadors per aquesta regulació rígida, amb les conseqüències consegüents, no només retributives.

En aquest punt, l'Acord Interconfederal per a la Negociació Col·lectiva de 2005 promou un tractament de la jornada, vacances, etc., que permeti conciliar les necessitats productives i les de caràcter personal o familiar.

6. Un sisè condicionant, importantíssim, té relació amb l'assumpció de les responsabilitats familiars i amb la pròpia maternitat.

En efecte, no hem de perdre de vista el fet que tant la suspensió del contracte de treball per maternitat com el recurs a les mesures de conciliació de la vida laboral i familiar promogudes a escala general per la Llei 39/1999, de 5 de novembre, i posteriorment mitjançant normes autonòmiques en l'àmbit funcional i, més tímidament, pels propis convenis col·lectius, poden suposar un condicionant molt important –i cada vegada més– en el desenvolupament de la carrera professional de les treballadores.

En primer lloc, sorprèn la manera com els convenis col·lectius tracten les mesures protectores vinculades a l'embaràs o a la maternitat, cosa que pot donar per si mateixa una idea de l'escassa rellevància que els solen atribuir:

- En efecte, és gairebé impossible o impossible del tot trobar convenis col·lectius que recullin millores referides a la prestació de Seguretat Social de risc durant l'embaràs.
- També són molt escassos els convenis col·lectius que regulin d'una manera separada les millores voluntàries referides a la prestació per maternitat, i això malgrat que, des de l'any 1995, aquesta és una prestació independent i separada de la d'incapacitat temporal. En efecte, la gran majoria dels convenis es refereixen a les millores que es percebran en cas que un treballador es trobi en situació d'incapacitat temporal, però no inclouen cap tipus de millora per al supòsit concret de la maternitat.

Això suposa que, d'acord amb l'exemple posat al principi d'aquest treball, si el treballador cau malalt, no només percebrà la prestació de la Seguretat Social, sinó també un complement a càrrec de l'empresa, en concepte de millora voluntària, amb el qual pot arribar a percebre fins al 100 per 100 del seu salari real.

En canvi, la treballadora en el cas de la maternitat, percebrà, en la gran majoria dels casos, únicament la prestació de la Seguretat Social, que no assoleix el 100 per 100 del salari real, sinó només el 100 per 100 de la base de cotització per contingències comunes del mes anterior a l'inici del descans corresponent.

De tot plegat, se'n dedueix l'existència d'importantes diferències en funció de si es tracta d'un treballador d'un sexe o de l'altre.

En segon lloc, també cal tenir molt en compte els efectes que les mesures de conciliació de la vida laboral i familiar poden exercir sobre la carrera professional d'una treballadora, i això perquè, en la gran majoria dels casos, solen ser elles les que sol·liciten aquestes mesures, tant si consisteixen en una reducció de la seva jornada habitual com en l'excedència per tenir cura de familiars (tant de criatures, supòsit més conegut, com d'ascendents, supòsit que adquirirà gran rellevància en el futur, si tenim en compte la tendència de la població a l'envelliment).

Utilitzar aquestes mesures, si no se'n preveuen mecanismes correctors, pot suposar un condicionant molt important per a les treballadores, pels motius següents:

- En primer lloc, el fet de recórrer-hi es pot convertir, en la pràctica, en un sostre de vidre per a l'accés de les treballadores als llocs de responsabilitat de l'empresa*

En efecte, tenint en compte que, com assenyalàvem abans, en aquests llocs de responsabilitat el sistema d'ascens utilitzat sovint és la lliure designació per part de l'empresari,

recórrer a les mesures de conciliació de la vida laboral i familiar pot suposar un impediment per a la promoció a l'empresa, ja que l'empresari pot identificar aquests llocs amb les exigències de plena disponibilitat i flexibilitat horària, incompatibles, segons el seu parer, amb les mesures conciliadores de la vida laboral i familiar.

Cal tenir en compte que aquesta realitat no es recull ni se soluciona generalment per part de la negociació col·lectiva catalana, amb alguna excepció escassa, per exemple: un conveni que, amb una declaració genèrica, pretén promoure no només les mesures de conciliació de la vida laboral i familiar, sinó també evitar que el recurs a aquestes afecti les possibilitats i les condicions de treball, així com l'accés a llocs de responsabilitat especial.

És el cas del conveni col·lectiu de l'Associació per a l'Estudi i la Promoció del Desenvolupament Comunitari (DOGC del 17 de maig de 2002), en què s'assenyala –ho copiem literalment tal com apareix al DOGC esmentat– que: «Les parts signants del present conveni s'obliguen a promoure el principi d'igualtat d'oportunitats, que desenvolupi el previst a la Llei 39/99 de 5 de novembre sobre Conciliació de la Vida Familiar i Laboral de les persones treballadores, comprometent-se, A.E.P. Desenvolupament Comunitari, a vetllar per la no discriminació en el treball, afavorint els permisos de maternitat, paternitat i per responsabilitats familiars, sense que això afecti negativament les possibilitats de treball, ni les condicions de treball i l'accés a llocs d'especial responsabilitat de dones i d'homes. En aquest sentit, tot considerant la necessitat d'eines per promoure la igualtat efectiva, l'empresa disposarà d'un espai infantil en el nou edifici [...] Aquest espai es gestionarà de mutu acord amb les persones treballadores».

b) *En segon lloc, existeixen convenis col·lectius que regulen una carrera professional dels treballadors (per exemple: en el sector sanitari), interrelacionant la formació contínua i la capacitat del treballador amb el seu ascens a l'empresa*

Això no obstant, aquests convenis no tenen en compte situacions com ara la suspensió del contracte de treball per maternitat o les mesures de conciliació de la vida laboral i familiar, la qual cosa implica que, si bé aquests convenis són interessants, ja que posen de manifest la interrelació que ha d'existir entre el factor formatiu i la promoció a l'empresa, per evitar possibles desigualtats per raó de gènere, s'haurien de regular expressament situacions com les esmentades, a fi i efecte que aquestes no suposin cap perjudici o retard en el compliment de la carrera professional corresponent per part de les treballadores.

c) En tercer lloc, cal tenir en compte que, a la negociació col·lectiva catalana recent, no es fa referència expressa ni s'exigeix cap garantia de no-discriminació per raó de gènere en matèria formativa, i això malgrat les conseqüències que el seguiment o no d'aquesta formació tindrà posteriorment, entre d'altres àmbits, en les possibilitats d'ascens a l'empresa

Així doncs, no es preveu, per exemple, que la formació es porti a terme necessàriament durant les hores de feina –davant la doble jornada que normalment desenvolupen les treballadores–. En efecte, la regla general als convenis col·lectius és preveure la realització de la formació durant la jornada laboral com a via preferent i, subsidiàriament, la seva realització fora d'aquesta, amb les compensacions corresponents en matèria de descans.

Tampoc no es fa referència a l'obligació de convocar –i de facilitar– a la formació corresponent els treballadors o les treballadores que tinguin suspès el seu contracte de treball per maternitat o que hagin recorregut a les mesures de conciliació de la vida laboral i familiar.

I això, malgrat que la no-assistència a la formació tindrà conseqüències evidents per als treballadors i les treballadores afectats. Com a excepció, cal esmentar el conveni col·lectiu de l'Associació per a l'Estudi i la Promoció del Desenvolupament Comunitari (DOGC del 17 de maig de 2002).

En aquest sentit, l'Acord Interconfederal sobre Negociació Col·lectiva preveu que s'hauria de facilitar que les accions formatives es portessin a terme durant la jornada laboral, ja que assenyala que el tractament de la programació de la formació hauria de permetre conciliar les necessitats productives i les de caràcter personal o familiar.

En definitiva, per evitar desigualtats per raó de gènere com a conseqüència de les obligacions formatives, els convenis col·lectius haurien de recollir mecanismes efectius que garantissin la igualtat d'oportunitats entre treballadors i treballadores, a fi d'evitar exclusions com les esmentades més amunt. Mecanismes que podrien consistir, per exemple, en la creació d'una comissió de formació encarregada, entre d'altres qüestions, de vetllar perquè la formació arribi de manera efectiva a tots els treballadors i treballadores.

En el cas de l'exemple que estem utilitzant com a fil conductor i basant-nos en el fet que existeixen més possibilitats que sigui la treballadora qui hagi recorregut a les mesures de reducció de jornada o a l'excedència per tenir cura de criatures o familiars, el que hem indicat anteriorment implicaria que aquesta opció podria afectar no només les seves possibilitats d'ascens a l'empresa, sinó també la seva pròpia formació laboral i el desenvolupament de la seva carrera professional.

Òbviament, per evitar desigualtats en aquests àmbits, s'haurien de preveure mecanismes correctors a través, essencialment, dels convenis col·lectius, atès que ja existeixen normes comunitàries i estatals que imposen un principi d'igualtat de tractament.

d) *A tot això, hi podem afegir un altre efecte negatiu a més llarg termini, que consisteix en el fet que el recurs a les mesures de conciliació de la vida laboral i familiar pot tenir conseqüències sobre les prestacions futures a què pugui accedir la treballadora.*

En efecte, suposem que la treballadora que ens serveix d'exemple opta per una reducció de la seva jornada laboral en un 50 per 100 per tenir cura de familiars, d'acord amb el que estableix l'article 37.5 de l'Estatut dels Treballadors. Doncs bé, tal com també estableix aquest precepte, es produirà la disminució proporcional del seu salari.

Però aquesta decisió també comporta que, durant un període de temps determinat, la treballadora cotitzarà per una quantia inferior –el 50 per 100 del seu salari–, la qual cosa, òbviament, es tindrà en compte a l'hora de calcular la base reguladora de les futures prestacions de la Seguretat Social. Ara bé, en aquest àmbit, cal tenir presents les mesures adoptades, en el marc de la funció pública, per part de la comunitat autònoma de Catalunya (Llei 8/2006) durant el primer any de vida del fill o la filla.

En aquest mateix sentit, si opta per l'excedència per ocupar-se de familiars, s'ha de tenir en compte que només els dos primers anys d'excedència es consideraran com a cotitzats a la Seguretat Social i això, si s'esgota el període previst legalment de tres anys d'excedència, repercutirà desfavorablement en el càlcul de les prestacions futures, ja que la carrera de cotització de la treballadora es veurà interrompuda.

No hi ha dubte que aquestes disfuncions s'han de corregir, aquesta vegada per part del legislador, si realment es pretén fomentar les mesures de conciliació de la vida laboral i familiar.

7. Finalment, hi ha un condicionant més recent que es relaciona amb les formes d'organització del treball a les empreses.

En efecte, la promoció de fórmules com ara el teletreball, així com dels seus efectes favorables des de la perspectiva de la conciliació de la vida laboral i familiar, pot tenir una repercussió negativa des de la perspectiva de gènere, ja que pot desembocar en el fet que precisament aquestes fórmules d'organització de la feina siguin desenvolupades per treballadores, perquè els permeten conciliar més fàcilment l'activitat laboral i les responsabilitats familiars.

No es pot oblidar que el teletreball ha de ser una opció lliurement acceptada, però no pot contribuir, o no ha de contribuir, a consolidar i a perpetuar la idea que les dones són qui ha d'assumir necessàriament, ara de manera més fàcil, les responsabilitats familiars.

En definitiva, tenint en compte tot això, podríem concloure que, en l'exemple posat al principi d'aquest estudi, la carrera professional del treballador i de la treballadora, fins i tot basant-nos en els mateixos supòsits de fet, pot no confluir en el mateix punt, ni durant la seva evolució ni tampoc en la seva part final.

Ara bé, això no vol dir que passi necessàriament així, ja que pot ser que els condicionants apuntats no es produeixin o no es produeixin conjuntament, però el que sí que cal destacar és que s'ha d'incidir en l'establiment de mecanismes que permetin avaluar i evitar que es produeixin aquests factors que poden incidir negativament en l'evolució de la carrera professional d'una treballadora.

I aquesta tasca l'ha de portar necessàriament a terme, en les matèries vinculades a les prestacions de la Seguretat Social, el legislador estatal (d'acord amb l'article 149.1.17a de la Constitució), i en la resta de qüestions, més nombroses, la negociació col·lectiva, ja que en aquest àmbit, tant el legislador comunitari com l'estatal, ja hi han intervingut amb la instauració de principis d'igualtat i, per tant, només en resta la transposició efectiva i la posada en pràctica mitjançant els convenis col·lectius.

Així mateix, també s'hauria de fomentar un clima que permetés atorgar la mateixa importància, dins de la negociació col·lectiva, a les qüestions vinculades a la no-discriminació i a matèries com ara el salari o la jornada.

En definitiva, encara que, tant des de la perspectiva legal com de negociació col·lectiva, durant els últims anys s'hagi avançant força en l'objectiu d'eradicar les formes de discriminació per raó de gènere, no hi ha dubte que queda molta feina per fer en aquest sentit.

Bibliografia

- ARGÜELLES BLANCO, A. R. *La protección de intereses familiares en el ordenamiento laboral*. València: Tirant lo Blanch, 1998.
- CASAS BAAMONDE, M. E. «Transformaciones del trabajo, trabajo de las mujeres y futuro del Derecho del Trabajo». *Relaciones Laborales, Revista Crítica de Teoría y Práctica*, núm. 14 (11), 1999, pàg. 1-13.
- GARCÍA ORTEGA, J. *Las desigualdades salariales*. València: Tirant lo Blanch, 1994.
- GORELLI HERNÁNDEZ, J. *La protección por maternidad*. València: Tirant lo Blanch, 1997.
- LÓPEZ GANDÍA, J. «Seguridad Social y conciliación de la vida familiar y laboral: reducción de jornada y excedencias». *Aranzadi Social*, núm. 15, 2004, pàg. 45-60.
- LÓPEZ TERRADA, E. *El concepto de familia en el Estatuto de los Trabajadores: Identificación de los sujetos protegidos*. València: Tirant lo Blanch, 2003.
- MARÍN ALONSO, I.; GORELLI HERNÁNDEZ, J. *Familia y trabajo. El régimen jurídico de su armonización*. Murcia: Laborum, 2001.
- QUINTANILLA NAVARRO, B. *Discriminación retributiva. Diferencias salariales por razón de género*. Madrid: Marcial Pons, 1996.
- REY GUANTER, S. del (dir.). *El estado actual de la negociación colectiva en España: Balance y perspectivas*. Madrid: Ministerio de Treball i Afers Socials, 2003.

REY GUANTER, S. del (dir.). *La desigualtat retributiva per raó de gènere a la negociació col·lectiva catalana: Àmbits on potencialment es poden desenvolupar les conductes discriminatòries*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 2003a.

RODRÍGUEZ PIÑERO; BRAVO FERRER, M. «La conciliación de la vida familiar y laboral de las personas trabajadoras». *Relaciones Laborales*, tom II, 1999.

VALLE MUÑOZ, F. A. *La protección laboral de la maternidad, paternidad y cuidado de familiares*. Madrid: Colex, 1999.

4. Impacte de les diferències de gènere en la incorporació de les dones al mercat de treball

Noelia Igareda i González¹

Llicenciada en dret i economia per la Universitat de Deusto. Professora de filosofia del dret a la UAB. Responsable de projectes de SURT.

El present capítol recull els elements principals continguts en l'assignatura de Metodologies i Eines per Treballar en l'Àmbit de les Polítiques de Gènere, producte del treball de SURT, Associació de Dones per la Inserció Laboral, en tres grans vessants de la seva activitat:

- L'experiència de SURT com a entitat dedicada a la inserció sociolaboral de dones en situacions de vulnerabilitat.
- El contacte de SURT amb grups de dones en situacions de risc d'exclusió social o vulnerabilitat.
- Els projectes de reflexió i/o recerca duts a terme des de SURT.

SURT: una experiència d'inserció laboral de dones

SURT és una associació de dones que treballa des de 1993 per donar suport a les dones en el seu procés d'accés al mercat de treball. Dones que, a causa de diferents raons, tenen dificultats d'accedir a una feina.

Per complir aquesta missió general, els objectius específics són:

- Donar suport al procés de millora de l'ocupabilitat i el desenvolupament de competències professionals de les dones.
- Desenvolupar noves metodologies que millorin el suport a aquest procés individual i col·lectiu.
- Millorar el coneixement, mitjançant la recerca sobre els processos vinculats a la incorporació femenina al mercat laboral.
- Desenvolupar iniciatives que afavoreixin el canvi social, la solidaritat i la responsabilitat social.

En aquest procés de suport a les dones, es posa l'èmfasi en el desenvolupament de competències professionals i personals, en el marc d'un projecte laboral i vital en què elles són les protagonistes del procés de canvi i millora.

1. Amb la col·laboració i el suport d'Àngela Gàbas (SURT).

A fi de dur a la pràctica aquests objectius, SURT ha desenvolupat una metodologia i disposa d'un ampli ventall d'accions d'orientació, formació i recursos de suport per:

- Afavorir que les dones desenvolupin el seu projecte professional.
- Enfortir la capacitat de definir objectius generals i concrets.
- Analitzar l'ocupabilitat per poder ser millorada.
- Desenvolupar la competència professional.

En tots els programes, s'hi inclou l'acompanyament mitjançant les tutories individuals.

Entre les seves activitats, en destacarem els itineraris d'inserció, els cursos de formació ocupacional, les accions formatives per a beneficiàries de la PIRMI, els tallers ocupacionals, els dispositius d'autoempresa i els recursos de suport (assessorament legal, aula de recerca de treball, servei de tramitació de la PIRMI).

El binomi format per la investigació i l'acció constitueix un dels segells d'identitat de SURT. Malgrat que es tracta d'una organització que principalment es dedica a la intervenció directa amb dones en situacions d'especial dificultat en l'accés al mercat de treball, de bon començament ha considerat fonamental compaginar aquesta activitat d'intervenció directa amb un espai de reflexió, investigació i innovació sobre la realitat en què actua.

Per complir aquest binomi de la investigació i l'acció, intenta basar la seva activitat en aquests dos pilars, sempre interrelacionats:

- **Acció:** la nostra intervenció directa amb les dones.
- **Investigació:** la tasca de recerca, innovació, reflexió i intercanvi d'experiències amb altres organitzacions sobre la realitat en què es desenvolupa la nostra feina d'intervenció.

La investigació ha de nodrir-se de l'experiència que proporciona l'acció, i els resultats de la recerca han de dirigir-se a millorar l'acció, a enriquir-la, a possibilitar l'adaptació, el canvi i a dotar-la d'eines noves.

Les àrees d'investigació més importants són: dona i mercat de treball, gènere i exclusió social, metodologies d'inserció sociolaboral i gènere i polítiques públiques, entre d'altres.

Quina és, llavors, la missió específica dels projectes de recerca en aquest binomi format per acció i recerca?

1. Obrir espais de reflexió sobre la nostra activitat i fer recerca sobre el que passa al nostre voltant, que tingui una relació amb la nostra missió i que ens permeti millorar i innovar.

2. Conèixer unes altres experiències i unes altres maneres d'abordar problemàtiques similars, tant en l'àmbit autonòmic, nacional, com en altres països europeus que s'enfrontin a reptes similars.
3. Potenciar xarxes de treball, formals i informals, d'altres ONG, d'universitats, amb institucions, sindicats i empreses.
4. Dissenyar i experimentar noves estratègies d'intervenció amb els col·lectius de dones que arriben a SURT.

Dones en situació d'exclusió sociolaboral, dones en risc d'exclusió social, dones en situació de vulnerabilitat

Tradicionalment, es parla de dones «en situacions d'exclusió social» o «en risc d'exclusió social», però no totes les que arriben a SURT estan socialment excloses, ni tampoc en procés d'estar-ne, encara que a les seves vides sí que hi són presents un, diversos o molts factors determinants de processos d'exclusió social.

Però no volem avançar esdeveniments ni «excloure» aquestes dones per endavant. Preferim utilitzar denominacions més globals i parlar de dones «en situacions de vulnerabilitat», concepte que engloba quasi totes les que són objecte d'aquesta reflexió, i són aquelles que presenten un, diversos o molts factors de desavantatge en la seva incorporació al mercat de treball.

L'expressió més adequada tampoc no és la de «col·lectius de dones», perquè una mateixa dona pot pertànyer a un o a diversos d'aquests col·lectius, però és inevitable que, en pensar en quin és el perfil majoritari de les que vénen a SURT, parlem d'immigrants extracomunitàries, responsables de famílies monoparentals, més grans de quaranta-cinc anys, gitanes, amb baix nivell formatiu, beneficiàries del salari mínim interprofessional, i preses i empreses.

La descripció detallada d'algun d'aquests col·lectius aporta informació rellevant sobre com actuen determinats factors de gènere en els processos d'exclusió social.

Dones immigrants extracomunitàries

El grup de dones immigrants extracomunitàries ha de situar-se en un context social i polític concret. En pocs anys, el nostre país ha passat de ser emissor de persones foranes a ser-ne receptor i, a més, la immigració hi ha constituït un fenomen relativament nou i de creixement exponencial en comparació amb altres contextos nacionals europeus.

Avui, les dones representen aproximadament la meitat de la població immigrant a l'Estat espanyol. S'ha anat produint una feminització del flux migratori (Criado, 2002), perquè, encara que, inicialment, eren homes els que començaven el procés migratori, que arribaven al nostre territori en recerca de feina i, un cop establerts, hi portaven les seves famílies a través del reagrupament familiar, progressivament ha anat creixent el nombre de dones estrangeres que arriben per iniciativa pròpia al nostre país.

En aquest canvi, hi té un paper fonamental l'oferta de treball en sectors com ara el servei domèstic i la cura d'infants i de gent gran, conseqüència d'una incorporació massiva de les dones autòctones al mercat laboral, les quals eren tradicionalment les responsables de les tasques de treball domèstic i de cura a les famílies. Quan elles accedeixen a l'esfera pública del treball productiu, no es produeix cap modificació en l'esfera privada de redistribució de les responsabilitats d'aquesta altra feina reproductiva i invisible. Per aquest motiu, moltes d'aquestes dones immigrants extracomunitàries arriben a la nostra societat per cobrir aquest buit, sempre en condicions laborals i econòmiques molt precàries.

Tots aquests canvis cal interpretar-los tenint en compte una legislació d'estrangeria d'un caràcter eminentment econòmic, on la figura que el legislador tenia en ment era la d'un home, cap de família, que arribava al nostre país només a treballar.

Per tot això, la situació d'aquestes dones es caracteritza perquè pateixen discriminació laboral, ja que, en un nombre força important de casos, es dediquen a activitats laborals en l'economia submergida, en el servei domèstic i/o en sectors econòmics poc qualificats i mal valorats (socialment i econòmicament).

També són remarcables les conseqüències que produeixen les relacions que mantenen amb els seus països d'origen. Moltes d'aquestes dones hi han deixat familiars (fills i filles menors en la majoria dels casos) que depenen econòmicament d'elles, i que representen un element d'angoixa i de pressió psicològica en les seves vides.

Ateses aquestes condicions de participació en el mercat laboral i la seva situació personal i familiar, n'hi ha moltes que manifesten una absència de relacions socials amb la societat d'acollida.

Dones responsables de famílies monoparentals

Les dones responsables de famílies monoparentals no constitueixen un col·lectiu homogeni, sinó que tenen punts de partida diversos (González Rodríguez, 2000): n'hi ha algunes que han arribat a la condició de famílies monoparentals en quedar-se vídues, d'altres, per separació o divorci, com a conseqüència d'haver iniciat en solitari el procés migratori, en un petit percentatge, per opció personal.

Independentment del seu origen o de la causa diferent que ha provocat l'emigració, les estadístiques més recents confirmen que al voltant d'un 90% dels casos es tracta de famílies monoparentals encapçalades per dones.

Les diferents anàlisis sobre col·lectius amb risc d'exclusió social especial confirmen que les famílies monoparentals constitueixen un dels grups amb més perill de caure en situacions d'exclusió social i pobresa severa (anàlisi que es confirma des dels informes sobre la matèria de la Comissió Europea i els diferents plans nacionals d'inclusió social).

Malgrat això, es tracta d'un grup caracteritzat per la seva invisibilitat en les estadístiques oficials, encara que les últimes estadístiques oficials calculen que constitueixen un 10% de les famílies (González Rodríguez, 2000).

Les dones responsables de famílies monoparentals tenen un baix índex d'autonomia (Fernández Cordón i Tobío Soler, 1998), és a dir, escasses possibilitats de viure en una casa pròpia sense cohabitar amb altres persones externes al grup familiar. Al voltant d'un 49% de les dones monoparentals viuen amb altres persones (mentre que, en el cas de famílies biparentals, només ho fan al voltant del 14%).

Són dones que pateixen greus dificultats per accedir al mercat de treball, atesa la inexistència o l'escàs desenvolupament de polítiques de conciliació de la vida familiar i laboral que facin possible el manteniment d'una feina i la cura dels seus fills i filles.

Per totes aquestes raons, es tracta d'un grup femení amb una forta dependència de les seves famílies d'origen: en molts casos, segueixen depenent del suport econòmic, en matèria d'habitatge i de cura als seus pares i germans.

Tots aquests obstacles es fan més patents en un model d'estat del benestar on les polítiques de suport a les famílies no existeixen com a polítiques integrals, i, malgrat que es tracta d'un model de protecció social que descansa primordialment en la institució familiar com a instrument principal de cohesió social, les mesures de suport a la família són fragmentades, subsidiàries i subordinades a unes altres macropolítiques (ocupació, creixement econòmic, etc.).

Dones preses i expreses

Aquest grup de dones, encara que representa una proporció més baixa en el total de les que arriben a SURT, acumulen tants factors d'exclusió social, i alguns de gènere en especial, que podrien denominar-se «les excloses de les excloses».

Actualment, el 25% de les dones preses a Catalunya són estrangeres; el 16%, gitanes, i el 53%, drogodependents (SURT, 2005).

N'hi ha moltes que responen a models familiars propers a la matrifocalitat: malgrat l'extensa creença de dones dependents de les seves parelles masculines, són nombrosos els casos en què elles són les responsables en exclusiva del manteniment econòmic i de cura de les seves famílies. Per tant, les conseqüències d'exclusió social en els seus nuclis familiars quan elles ingressen a la presó actuen com a efectes d'exclusió social «en dòmino».

Investigacions recents corroboren la sobrerrepresentació de dones preses que han estat víctimes de violència de gènere: es calcula que el 88,4% de les dones preses a Catalunya ha patit alguna forma de violència de gènere abans de ser ingressades a la presó, i el 25%, abusos sexuals quan eren menors (SURT, 2005a).

D'entre els col·lectius en situació de risc, la seva condició de preses i expreses les situa davant les actuacions de les polítiques públiques en un marc de menys elegibilitat. Aquest principi de menys elegibilitat hi és present de manera implícita o explícita a l'hora de dissenyar una política pública d'inclusió social, perquè hi ha reticències a invertir diners i esforços públics per a un col·lectiu al qual es responsabilitza d'haver arribat a la situació de marginació social en què es troba.

Les dones que han estat a la presó, a més de patir l'estigma social inherent a tot aquell que ha complert una pena privativa de llibertat, s'enfronten a les conseqüències socials que es deriven de no haver exercit els rols de gènere de mares, cuidadores i esposes i que la societat els recriminarà.

Les característiques de vida a la presó suposen una pèrdua de competències vitals bàsiques per viure a la nostra societat (autonomia, responsabilitat dels nostres actes i de les nostres decisions, iniciativa, etc.). A aquest desavantatge, s'hi afegeix que l'oferta formativa i laboral dins els centres penitenciaris no sempre arriba a totes les dones preses i, quan hi arriba, molts cops perpetuen els estereotips femenins, sense oferir veritables eines que millorarien les possibilitats d'inserció laboral i social d'aquests dones un cop surtin de la presó.

Gènere i polítiques públiques contra l'exclusió social

Abans d'analitzar les actuacions de les polítiques públiques en matèria de lluita contra l'exclusió social i el possible impacte diferencial de gènere que comporten, és interessant estudiar els diferents conceptes d'exclusió social que s'utilitzen avui dia.

Igualment, és important analitzar-los des d'una perspectiva de gènere i observar quines característiques específiques pateixen les dones que es troben en processos d'exclusió social.

La definició d'exclusió social que es fa des de la Unió Europea és un clar exemple de la interpretació més freqüent des de l'àmbit de les administracions públiques i, per tant, del qual parteixen la majoria de les actuacions en política d'inclusió social:

Procés pel qual certs individus són abocats als marges de la societat en virtut de la seva pobresa, manca de competències bàsiques o com a resultat de la discriminació. (CE, 2004)

Hi ha unes altres maneres de definir l'exclusió social que responen a un enfocament on l'èmfasi no es posa tant sobre els individus, sinó en els factors estructurals que faciliten, potencien o permeten aquests processos:

Obstacles amb els quals es troben determinades persones per participar plenament en la vida social, de manera que es troben privades d'opcions fonamentals per poder-se desenvolupar des del punt de vista humà. (SURT, 2002)

Les característiques d'aquests processos d'exclusió social seran, per tant:

- Es tracta d'un procés dinàmic, de pèrdua progressiva de vincles amb la societat.
- Parlem d'un fenomen polititzable (IGOP, 2000): els processos d'exclusió social no són fenòmens inevitables, sinó susceptibles de canvi i modificació per part de les actuacions dels poders públics. De vegades, determinats processos d'exclusió social poden constituir el resultat d'una actuació determinada de les polítiques socials.
- És també multidimensional: no només hi actua un sol factor, sinó la interconnexió de més d'un.
- El gènere apareix en tot el procés d'exclusió social en tant que categoria transversal, ja que hi afegeix factors diferencials o implica un impacte diferencial d'un mateix factor de desavantatge social.

Per entendre els processos d'exclusió social de les dones, també és necessari recordar el triangle format per la configuració dels nostres estats del benestar actuals, les característiques del mercat de treball i els seus possibles impactes en els processos d'exclusió social de les dones.

L'estat del benestar en què vivim reuneix les característiques dels estats del benestar del sud d'Europa (Rodríguez Cabrero, 1998):

- Baix nivell de presència estatal.

- Sistemes de sanitat universals.
- Desmercantilització: poques possibilitats de mantenir un nivell de benestar fora del mercat laboral.
- Desfamiliarització: l'Estat és subsidiari perquè la institució familiar és considerada l'agent principal de protecció i cohesió social.

L'estat del benestar espanyol s'estructura en:

1. Un sistema dual de protecció

A través de les prestacions contributives: atur i pensions de jubilació.

Aquesta via de protecció implica que la condició per ser-ne beneficiari és que s'hagi treballat a temps complet i durant un període llarg de temps (característiques d'accés al mercat laboral que coincideixen generalment amb el model de treballador home cap de família, amb jornada completa i participació ininterrompuda en la feina).

A través de les prestacions assistencials: pensions no contributives de vellesa, malaltia, serveis socials, programes de rendes mínimes d'inserció...

En aquesta via de protecció, generalment la unitat de referència és la família.

2. Protecció de drets universals: educació i assistència sanitària per a tota la ciutadania

Una revisió de l'estat del benestar des d'una perspectiva de gènere (González, Jurado i Naldini, 2000) mostra que es tracta d'un sistema basat en un model d'home proveïdor i dona cuidadora i reproductora, en el qual:

- És palesa la inflexibilitat dels rols masculins, la dona entra en el mercat laboral, però manté la responsabilitat en exclusiva sobre el treball domèstic i les tasques de cura, sense que l'home aparegui en l'esfera del món privat.
- S'estructura en base a l'assumpció de la dependència financera de les dones vers els ingressos del pare o marit. Malgrat això, una anàlisi detallada d'aquest aspecte en les vides de les dones en situacions d'exclusió social o vulnerabilitat deixa entreveure que són més nombrosos els casos de dones *matrifocals*, situació en la qual elles soles són responsables del manteniment econòmic i de la cura del seu nucli familiar, en què pot ser que existeixi una figura masculina, però que no assumeix aquestes responsabilitats, la qual cosa desmenteix l'extensa creença de la dependència i la subordinació financera de la majoria de dones.

- És un model que també prové d'una tradició familista, i es basa en el fet que la institució familiar (que, en definitiva, vol dir les dones) és la proveïdora principal de serveis i cures. L'Estat n'és un agent subsidiari.

En aquest model d'estat del benestar, l'instrument polític principal de lluita contra l'exclusió social i de foment de la cohesió social són les polítiques d'inclusió social, que, seguint les directrius en matèria de protecció social de la Unió Europea, es materialitzen en els plans d'inclusió social. Aquests plans d'inclusió es desenvolupen en cada estat membre de la Unió Europea seguint uns paràmetres comuns per a tot l'àmbit europeu. Però cada pla d'inclusió té una validesa temporal, i els objectius i els indicadors que inclou representen una adaptació a la realitat social de cada país.

Indicadors de gènere contra l'exclusió social

Els plans nacionals d'inclusió social es desenvolupen partint d'un diagnòstic de la situació d'exclusió i dels col·lectius principals que es troben en situació de risc. Aquest diagnòstic es realitza utilitzant una sèrie d'indicadors socials, que generalment s'obtenen de dades estadístiques recollides de forma sistemàtica a nivell estatal. Des de diferents recerques i anàlisis, s'adverteix que aquests indicadors no recullen suficientment l'especificitat de gènere, ni tampoc la multidimensionalitat dels processos d'exclusió social (SURT, 2005b). Per tant, si admetem aquests dos grans dèficits, trobarem que les polítiques de lluita contra l'exclusió social es dissenyen utilitzant un conjunt d'indicadors que no tenen prou en compte la realitat que pretenen modificar i combatre.

- Els indicadors que s'han utilitzat fins ara, se centren sobretot en el caràcter econòmic dels processos d'exclusió social, sense dedicar la importància necessària a unes altres dimensions d'aquests processos d'exclusió, com ara la dimensió familiar, laboral, de relacions socials, d'accés a l'habitatge, etc.
- Igualment, són indicadors que posen l'accent en l'anàlisi de situacions de forta exclusió social, i no tant a diagnosticar situacions de vulnerabilitat o de risc d'exclusió social, les quals afecten amplis col·lectius de la població i on realment les polítiques públiques haurien de tenir una funció preventiva, i no tant merament pal·liativa.
- A més, aquests indicadors no reflecteixen prou la manera com viuen les dones els processos d'exclusió social. Cal tenir en compte que la unitat de mesura «llar familiar» no és un ens homogeni en el qual les persones que integren aquest nucli estiguin en situació d'igualtat total i en posicions totalment equiparades, sinó que els processos de presa de decisions dins la família, la distribució i l'ús del temps personal, l'accés a l'educació i la formació, l'accés al mercat laboral, etc., són diferents en uns i altres.

- Hi ha, a més, fenòmens com ara la violència contra les dones que produeix efectes transversals en diferents dimensions de l'exclusió social. Avui en dia, són pocs els instruments de diagnòstic, és a dir, els indicadors socials que puguin oferir variables quantitatives de mesura d'aquest fenomen.

Trobem diferents recerques i grups d'experts que han intentat proposar indicadors d'exclusió social nous que cobreixin una part dels dèficits apuntats². Alguns d'aquests intents han apostat per recuperar, a través de recerques en grups de dones en situacions d'exclusió social, risc d'exclusió social i vulnerabilitat, factors d'exclusió social on la variable gènere era un instrument fonamental de diagnosi.

A través d'aquests factors qualitatius, s'han realitzat propostes d'indicadors quantitatius, tant dels possibles (avui en dia, existeixen estadístiques oficials mitjançant les quals es poden calcular aquests indicadors) com dels desitjables (per fer-ne el càlcul final, caldria obtenir dades estadístiques noves que fins ara no es recullen de manera oficial ni sistemàtica).

La utilització d'altres propostes d'indicadors d'exclusió social que incorporen la perspectiva de gènere implicaria unes conseqüències en el disseny i l'aplicació de les polítiques de lluita contra l'exclusió social a Europa.

L'accés al mercat laboral es considera l'eina principal, si no l'única, d'accés a la ciutadania. El treball comporta, avui en dia, la clau de la inclusió social, i així ho reflecteixen la majoria de les polítiques públiques, que, d'una manera directa o indirecta, estableixen la creació d'ocupació i l'accés a la feina dels seus ciutadans i ciutadanes com a objectius principals (polítiques d'inclusió social, de promoció de l'ocupació, etc.).

Igualment, per ser beneficiària a una gran part de les prestacions de l'estat del benestar, també cal ser present en el mercat de treball.

Per tant, per esbrinar la vertadera eficàcia i eficiència de les polítiques que s'apliquen fins ara per promoure la inclusió laboral de les dones, serà de vital importància analitzar el possible impacte que els indicadors d'exclusió social que incorporen la perspectiva de gènere tindrien en la dimensió laboral.

Quan es pensa en indicadors de gènere contra l'exclusió social en l'àmbit del treball, és normal que la política per excel·lència en la qual s'aspiri a tenir impacte siguin les polítiques de promoció de l'ocupació.

Polítiques centrals dels plans nacionals d'inclusió social

Les polítiques de promoció de l'ocupació de determinats col·lectius en situació d'exclusió social i/o situacions de vulnerabilitat són presents, en una mesura més o menys ele-

2. Alguns exemples, en serien els següents (llista no exhaustiva): SURT, 2005b; Carrasco y Domínguez, 2003; Hedman, Percucci i Sundström, 1996.

vada, en els diferents plans nacionals d'inclusió social, ja que normalment constitueixen l'eina principal d'ingrés a la societat.

Polítiques europees: Objectius de Lisboa + Estratègia Europea d'Ocupació

Això també té relació amb la importància cabdal que es dona a l'ocupació laboral en altres polítiques europees de cohesió social, i que es basen en el principi que «la millor manera d'assegurar una inclusió a la societat passa per l'accés al mercat de treball formal».

D'aquí ve que els principals objectius de creixement econòmic i cohesió social d'Europa siguin la línia marcada pel Consell de Lisboa, que ja va assenyalar com a objectiu del 2010 aconseguir unes taxes d'ocupació femenina de, com a mínim, el 60%. Objectius que, lluny de ser conquerits, la UE es veu obligada a revisar.

Igualment, també hi ha l'Estratègia Europea d'Ocupació, que obliga a crear els plans nacionals d'ocupació com l'eina principal per aconseguir aquests objectius d'ocupació i cohesió social.

Polítiques nacionals i autonòmiques

Són també nombrosos els exemples de polítiques nacionals i autonòmiques que segueixen aquest principi segons el qual «l'accés al mercat de treball suposa, en la majoria dels casos, la clau per assegurar la inclusió social i política».

Les noves propostes d'indicadors en la dimensió laboral ens porta una mica més enllà. Si hi incorporem els indicadors de gènere de l'exclusió social, llavors hauríem de parlar no només de polítiques que promouen la incorporació massiva de les dones al mercat laboral, sinó també de:

- Polítiques de millora de la situació de les treballadores «pobres» i precàries (alt percentatge de temporalitat i de jornades parcials).
- Polítiques per a les dones «inactives involuntàries», és a dir, polítiques que actuen sobre les veritables causes que fan que existeixi un percentatge de dones inactives, però inactives no pas per decisió lliure.

Polítiques de conciliació de vida familiar i laboral

Quan es parla de polítiques d'inclusió social, només es fa referència a mesures de conciliació de vida familiar i laboral si es tracta d'abordar processos d'exclusió social femenina.

És a dir, els problemes de conciliació es proposen com a solucions a «problemes únicament de dones», i dones en la mesura en què són «treballadores mares».

Per tant:

Mesures incloses en els plans nacionals d'inclusió

Sí que, en els plans nacionals d'inclusió social, s'hi inclouen de vegades mesures de conciliació de vida familiar i laboral, per exemple a l'Estat espanyol:

- Promoció de serveis de guarderies públiques.
- Promoció de la creació de guarderies en empreses.
- Pagament de cent euros al mes per a mares treballadores, etc.

Directives europees

També des d'Europa existeixen polítiques que han obligat que els estats membres incorporessin, a les seves legislacions nacionals, mesures de conciliació entre la vida familiar i laboral, com ara, per exemple, el permís parental, és a dir, la possibilitat que el pare i la mare treballadora comparteixin el permís maternal.

Llei 39/1999, de conciliació de la vida familiar i laboral

El que principalment aporta la Llei és una sèrie de modificacions de l'Estatut dels Treballadors que suposen la introducció d'una colla de drets i protecció de determinades situacions que afecten sobretot les dones treballadores i en la mesura que tenen criatures.

Llei 6/2002, de mesures relatives a la conciliació de la feina amb la vida familiar del personal de les administracions públiques catalanes

Aquesta llei amplia els drets que la llei estatal estableix per a tots els treballadors, però només per a funcionaris que treballen a l'Administració pública catalana.

Però la utilització dels nous indicadors proposats podria servir per dissenyar polítiques de veritable conciliació, i no polítiques de simple acumulació de feina per a les dones.

Exemples d'això, en serien:

- Polítiques de redistribució de les responsabilitats de treball domèstic i de cura.
- Polítiques d'educació contra els estereotips sobre la responsabilitat exclusiva de les tasques domèstiques i de cura, que permetrien canviar inèrcies culturals existents.

Polítiques de família

A priori, pocs pensarien que els indicadors de gènere d'exclusió social que es proposen en la dimensió laboral puguin tenir algun impacte directe en les polítiques de protecció a la família.

Però, a causa de la incorporació de la perspectiva de gènere, la família, com a àmbit principal privat on l'Estat no intervé però on la dona tradicionalment és responsable única o quasi única, és un element clau.

Igualment, molts dels models d'estat del benestar, sobretot al sud d'Europa, consideren la família com la principal institució d'inclusió social i matalàs en situacions d'exclusió social. L'Estat, en aquests models, constitueix un agent subsidiari d'intervenció en la inclusió social.

Mesures incloses en els plans nacionals d'inclusió social

Hi ha alguns plans que inclouen mesures de protecció a la família, ja sigui com a mesures de suport a les famílies nombroses, a les monoparentals o a les que els serveis socials consideren en situació de vulnerabilitat.

- Cada estat membre presenta un nivell diferent de desenvolupament de polítiques de protecció a la família

L'existència o no d'una política integral de la família és competència de cada estat membre. El denominador comú és que trobem pocs països europeus que tinguin una veritable política de família.

Quan n'hi ha, és de caire natalista o queda subordinada a la macropolítica, i aquesta tracta temes com ara l'economia o els nivells d'ocupació del país.

Però, d'aquest projecte de recerca, se n'extrau un nombre important d'indicadors de gènere que, malgrat que parteixen de l'exclusió laboral que pateixen les dones –atesa la divisió de les dues esferes, la pública i la privada–, del treball femení no reconegut dins l'àmbit familiar i de l'absència d'intervencions estatals en aquesta matèria, perquè es considera que forma part de l'àmbit privat de les persones, fan una referència clara a les necessitats de crear polítiques familiars per abordar l'exclusió social en el treball.

Com ara, per exemple:

- Polítiques de protecció de diferents models familiars (no només la família de nucli tradicional).
- Polítiques de protecció de models familiars vulnerables: famílies monoparentals.
- Polítiques de protecció i reconeixement de les tasques domèstiques i de cura de familiars.

Polítiques d'educació

Igualment, quan es parla de polítiques d'inclusió social en la dimensió laboral, generalment es relaciona amb polítiques d'educació, ja que s'assumeix que, moltes vegades, l'obstacle principal per accedir al mercat de treball de grups en situacions de vulnerabilitat és ocasionat per dèficits formatius.

Mesures incloses en els plans nacionals d'inclusió social

Per això, aquests plans nacionals d'inclusió social inclouen diverses mesures formatives, fins i tot són adaptades o específiques per a les necessitats de cadascun dels col·lectius de població en situacions d'exclusió social que s'han detectat: joves amb un nivell formatiu baix i fracàs escolar, immigrants amb dificultats d'alfabetització, etc.

Política europea d'educació

També, des de l'àmbit europeu en general, s'ha donat molta importància a la política europea d'educació, i cal destacar els esforços en polítiques d'educació permanent i d'adults, que també s'entenen com a eines de lluita principals contra l'exclusió social de determinats col·lectius.

Política nacional i autonòmica

Els principis inspiradors de les polítiques europees són també presents en les polítiques nacionals i autonòmiques.

Però trobem noves propostes d'indicadors que completen una primera anàlisi que estableix el dèficit formatiu com un dels obstacles principals per accedir al mercat laboral i que, per tant, constitueix un entrebanc perquè les dones puguin trobar una feina. L'experiència d'exclusió social femenina mostra com no sempre es tracta d'una qüestió de manca de formació, sinó de no haver gaudit de les mateixes oportunitats per accedir al món acadèmic, perquè tenien responsabilitats familiars i domèstiques que havien d'assumir en exclusivitat, i això els impedia estudiar.

Unes altres vegades, no es tracta de dèficits formatius, sinó de manca de reconeixement d'aprenentatges en àmbits no formals o en altres països. Per això, l'ús d'aquests indicadors suggereix que es faci èmfasi en:

- Polítiques de coeducació.
- Polítiques de reconeixement i/o homologació d'estudis estrangers.
- Política de certificació i reconeixement d'aprenentatge informal.

Polítiques d'estrangeria

Mesures de suport als immigrants incloses en els plans nacionals d'inclusió social

Als plans nacionals d'inclusió social, hi trobem nombroses mesures per als immigrants, i sempre s'hi considera que l'accés a una feina serà un instrument clau d'inclusió d'aquests col·lectius.

Acords de Schengen

Però també és clara la política europea sobre immigració en general, que estableix uns mecanismes molt estrictes d'accés a l'espai europeu i que enumera els requisits perquè un estranger pugui residir i treballar lliurement en un estat membre.

Llei d'estrangeria

D'aquí deriva la legislació actual en estrangeria, que suposa una cursa d'obstacles perquè un immigrant pugui treballar i residir legalment en el nostre territori.

Els indicadors de gènere de l'exclusió social que incorporen una perspectiva de gènere parlen d'aspectes diferents que tradicionalment aborden les polítiques d'inclusió social dirigides als immigrants. Els indicadors parlen d'una dimensió de gènere dels processos migratoris, que proposen dirigir les polítiques cap a:

- Polítiques de reagrupament familiar.
- Mesures de protecció de dones immigrants víctimes de violència.
- Polítiques de protecció de dones estrangeres víctimes de tràfic de persones.

Polítiques d'igualtat entre homes i dones

Plans nacionals d'inclusió social

Els plans nacionals d'inclusió social fan referència a mesures de promoció de la igualtat de gènere en l'àmbit laboral que s'inclouen en els programes d'igualtat d'oportunitats europeus i nacionals.

Programes d'acció d'igualtat entre dones i homes de la Unió Europea

Inclouen mesures per fomentar l'accés femení al mercat de treball, des d'avantatges fiscals als empresaris que contracten dones fins a itineraris formatius i/o d'orientació laboral específics.

Programes d'acció d'igualtat entre dones i homes nacionals i autonòmics

També inclouen mesures similars.

Però, al final, totes aquestes polítiques d'igualtat en l'àmbit laboral es redueixen, com les polítiques de conciliació que s'han analitzat més amunt, a una sèrie de mesures que permeten a les dones acumular ocupacions: treball productiu en el mercat formal i reproductiu en l'àmbit privat.

- La utilització dels indicadors de gènere en l'esfera laboral subratlla la necessitat de parlar de polítiques diverses:

- Polítiques d'equilibri entre l'esfera pública i la privada.
- Polítiques de lluita contra la discriminació salarial.
- Polítiques contra l'assetjament sexual i la discriminació laboral.

Polítiques de protecció social

Mesures que consten en els plans nacionals d'inclusió social

S'hi inclouen mesures de reforç dels models de protecció social per als col·lectius que s'han identificat com a grups en situacions d'exclusió social o vulnerabilitat.

Per exemple, en el cas del pla espanyol, hi consten mesures específiques sobre el salari mínim d'inserció o sobre les prestacions de viduitat, entre d'altres.

Directives europees sobre protecció social i seguretat social

En altres àmbits d'actuació europea fora de les polítiques de lluita contra l'exclusió social, la Unió Europea ha elaborat directives que asseguruen una igualtat d'accés als sistemes de protecció social per a dones i homes.

- Llei de la Seguretat Social.
- Prestacions autonòmiques

Les principals mesures de protecció social tenen molt a veure amb les relacions establertes entre l'estat del benestar i el mercat de treball. La majoria de les prestacions són de caràcter contributiu i impliquen una participació continuada de temps complet en el mercat de treball. Els sistemes de protecció social que escapen a aquesta lògica són de caràcter assistencial i residual.

Per tant, aquests nous indicadors ens conviden a pensar en polítiques com ara:

- Polítiques de protecció social + canvi del criteri contributiu exclusiu.
- Polítiques de cura de criatures, de persones dependents, de gent gran, de malalts, etc.

Bibliografia

CARRASCO, C.; DOMÍNGUEZ, M. «Nous indicadors de treball i gènere. Una proposta metodològica». *Barcelona Societat: Revista d'Informació i Estudis Socials*. Ajuntament de Barcelona, 2003.

CE. *Informe sobre inclusió social*, 2004.

- CRIADO, M. J. *La línea quebrada*. Madrid: Consejo Económico y Social, 2001.
- FERNANDEZ CORDÓN J. A.; TOBÍO SOLER, C. «Las familias monoparentales en España». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 83, 1998.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, M. M. *Monoparentalidad y exclusión social en España*. Sevilla: Iniciativa Comunitaria Integra, proyecto Renova, 2000.
- GONZÁLEZ, M. J.; JURADO, T.; NALDINI, M. «Introduction: interpreting the Transformation of gender Inequalities in Southern Europe». A: *Gender inequalities in Southern Europe. Woman, Work and Welfare in the 1990s*. Londres: Frank cass, 2000.
- HEDMAN B.; PERCUCCI, F.; SUNDSTRÖM, P. «Engendering statistics, a tool for change». *Estadísticas de Suecia*, 1996.
- IGOP. «Un paso hacia la inclusión social. Generación de conocimiento, políticas y prácticas para la inclusión social». Barcelona: Plataforma de ONG para la Acción Social, 2000.
- RODRÍGUEZ CABRERO, G. «El estado de bienestar en España: pautas evolutivas y reestructuración institucional». A: GOMÁ, R.; SUBIRATS, J. *Políticas públicas en España. Contenidos, redes de actores y niveles de gobierno*. Barcelona: Ariel, 1998.
- SURT. *Gènere, pobresa i exclusió*. Barcelona: SURT, 2002.
- CRUELLES, M.; IGAREDA, N. (SURT). *Mujeres, integración y prisión*. Barcelona: Aurea Editores, 2005.
- CRUELLES, M.; TORRENS, M.; IGAREDA, N. (SURT). *Violència contra les dones: Anàlisi entre la població penitenciària femenina*. Barcelona: SURT, 2005a.
- GABÀS, A. (SURT). *Indicadores de género contra la exclusión social*. Barcelona: SURT, 2005b.

Salut i gènere

5. L'estat de la investigació en salut i gènere¹

Carme Valls Llobet

Endocrinòloga. Presidenta del Centre d'Anàlisi i Programes Sanitaris (CAPS).

De la mirada androcèntrica a una atenció sanitària de persones «diferents»

Existeixen moltes dades significatives sobre les diferències en la manera d'emmalaltir i de morir de dones i d'homes dels últims vint anys, però un primer biaix de gènere ha estat precisament no disposar d'estadístiques diferenciades segons el sexe quant a mortalitat i morbiditat fins fa uns quinze anys.

Aquesta falta d'anàlisi a partir del sexe ha motivat que moltes de les previsions, plans d'acció sobre la salut de la comunitat i fins i tot les primeres conclusions d'Alma Ata² es basessin més en les malalties i en els problemes prevalents en el sexe més estudiat fins avui dia per la medicina hospitalària, el sexe masculí.

La tradicional invisibilitat de les dones i dels seus treballs a la societat patriarcal s'ha evidenciat també en l'àmbit de la medicina i de l'atenció primària, per la qual cosa s'està realitzant i s'haurà de realitzar un llarg treball d'investigació sobre les diferències i una anàlisi autocrítica sobre els biaixos de gènere que pesen sobre l'acte mèdic, els diagnòstics, els tractaments i els plans d'acció comunitaris i la manera d'investigar.

La ciència mèdica, que havia pretès que estudiar l'«home» era estudiar l'ésser humà, ha hagut de canviar els seus paradigmes i reconèixer que existeixen diferències en la forma d'emmalaltir, de guarir, de metabolitzar els fàrmacs i en les causes d'emmalaltir entre homes i dones. Les dones són per primera vegada estudiades com a persones, a més de com a éssers reproductors, i es fan «visibles» als metges.

En segon lloc, la creixent feminització dels professionals de la medicina amb un increment notable a tots els països del nombre de dones que accedeixen als estudis de medicina i el fet que en deu anys més del 50% dels professionals mèdics a Espanya seran del sexe femení, planteja també nous matisos a l'hora d'analitzar els problemes de gènere a l'atenció primària.

Parafrasejant Victòria Camps, si el segle XXI vol ser el segle de les dones, llavors pot convertir-se en el segle de la visibilitat dels problemes de salut de les dones i de la majoria d'edat de les professionals sanitàries.

1. Aquest text està basat en la ponència presentada a les Jornades sobre Salut i Gènere organitzades a Saragossa pel SIEM (Seminari Interdisciplinari d'Estudis de les Dones) l'any 2000. La traducció és de Maria Botey.

2. Conferència Internacional sobre Atenció Primària de Salut realitzada l'any 1978 a Alma Ata (Kazakhstan). Va suposar un avenç potencial en els drets de la salut.

La visibilitat de les dones en la investigació i en la formació dels professionals sanitaris

Encara que les dones són més de la meitat de la població, als darrers quinze anys s'han constatat importants deficiències en la investigació, en la formació de professionals i en la cura assistencial dirigides a la salut femenina.

Durant molts anys, les dones han estat excloses dels assaigs clínics, amb la justificació precisament que amb l'edat presentaven múltiples problemes de salut que entorpien la investigació i per una suposada homogeneïtat dels estudis de població. Una gran part de l'educació dels professionals sanitaris es va realitzar amb la norma en ment de l'adult mascle, per la qual les dones representaven l'excepció.

La salut femenina només es va investigar i ensenyar en connexió amb la salut reproductiva. Però a l'última dècada d'aquest segle, cada vegada és més obvi que els resultats de les investigacions realitzades en homes no es poden aplicar d'una manera simplista a les dones. La doctora Bernadine Healy (1996), en la seva etapa de directora del programa de Dona i Salut al National Institutes of Health (NIH) –l'institut nacional d'investigació als Estats Units–, va instaurar la norma de no autoritzar ni donar beques a treballs d'investigació que no incloguessin dones en les seves cohorts, o que no en justifiquessin l'exclusió de forma explícita. Per exemple, actualment, la majoria dels fàrmacs (sobretot els hipolipemians) han estat investigats només en homes i, en canvi, s'usen per a tota la població, sense conèixer els efectes secundaris que poden produir en el sexe femení.

En un editorial del *New England Journal of Medicine* (juliol de 1993), Marcia Angell analitza la discriminació de les dones en la investigació mèdica, assenyalant-ne les limitacions en tres aspectes:

1. Les malalties pròpies del sexe femení han estat menys estudiades.
2. És menys probable que s'inclogui les dones com a participants en els assaigs clínics.
3. És molt improbable que les dones aconseguixin ser directores d'investigació per portar a terme assaigs clínics.

Informes especials, apareguts en l'esmentada revista, assenyalen la necessitat i els problemes per incloure les dones i les minories ètniques als assaigs clínics. S'hi reflexiona sobre la complexitat que representa aquesta inclusió, sobretot l'article de Ruth Merkatz i el seu grup de treball sobre dones en els assaigs clínics (cal considerar els riscos d'embaràs i protegir la mare i el fetus amb clàusules especials).

Com es manifesta el biaix de gènere en medicina

El biaix de gènere en medicina es manifesta de tres maneres diferents. En primer lloc, pel fet de suposar que els problemes i els riscos per a la salut de dones i d'homes són iguals, quan la realitat és que no en són; en segon lloc, per partir de la base que existeixen diferències biològiques i psicològiques on finalment solament hi ha similituds (Ruiz, 1997) i, en tercer lloc, per creure que els problemes de salut són provocats només per la discriminació cultural i social, sense altres interferències basades en les diferències biològiques.

Només una visió dels problemes de salut basada en els aspectes biològic, psicològic i social ens pot aportar un model per estudiar les desigualtats de gènere en el terreny de la salut. El nostre equip està treballant en el model de salut proposat per Marianne Frankenhauser (1991) per estudiar les diferències de gènere en relació amb l'estrès laboral. Aquest model, que pretén estudiar les diverses causes que provoquen conseqüències per a la salut, es basa a analitzar les demandes socials i les condicions de treball que afecten una persona, el suport social i les diferències biològiques i psicològiques entre dones i homes. Precisament, les enquestes de salut constitueixen una eina imprescindible per identificar els problemes de salut de la població com a primer pas per poder planificar polítiques sanitàries. Tal com assenyalen I. Rohlfs i col·laboradores, «les enquestes de salut constitueixen una eina imprescindible, ja que permeten conèixer la morbiditat percebuda, els hàbits i les condicions de vida, la utilització de serveis sanitaris, així com actituds i opinions respecte a diferents temes».

Aquests indicadors són útils per definir i monitoritzar les necessitats, així com per posar en evidència les diferències i les desigualtats entre grups socials definits per variables com ara la classe social, el gènere o la comunitat autònoma de residència, entre altres. Un dels avantatges principals que presenten és que proporcionen informació sobre aquelles persones que no utilitzen els serveis sanitaris, atès que solen tenir un àmbit poblacional. Aquesta informació permet definir els grups amb més necessitats i, per tant, prioritaris des del punt de vista de l'assistència mèdica, la realitat de la qual és ignorada en altres fonts d'informació sanitària.

[...] És necessari introduir aspectes relacionats amb la salut de les dones, ja que aquestes representen més de la meitat de la població. Només comprénent en la seva totalitat l'estat de salut i les seves determinants, serem capaces d'avançar cap a una societat més igualitària. Per això és necessari promoure l'estudi del perquè ocorren desigualtats en salut, siguin de gènere o de classe social, en la mesura que esbrinar-ho aportarà coneixement com a premissa de transformació. És a dir, un enfocament de la salut que resulti analític i integrador.

Els factors de risc i els protectors per a la salut detectats en homes s'han extrapolat directament a les dones (per exemple: l'efecte protector de l'àcid acetilsalicílic contra els problemes cardiovasculars en l'home no s'han pogut provar mai en la dona). Per contra, factors de risc que són crucials per a la salut de les dones, com ara els derivats de la sobrecàrrega desigual en el funcionament de les famílies i el treball domèstic, encara han de ser plenament investigats.

De fet, els factors de risc que produeixen la mort sobtada derivats del *Framingham Heart Study* (1987) després de vint-i-sis anys de seguiment, són diferents per a homes i dones. Per als homes són, en aquest ordre: l'edat, el colesterol sèric, el nombre de cigarrets fumats diàriament, el pes relatiu i la tensió arterial sistòlica. En canvi, per a les dones, els tres predictors principals són: l'edat, la capacitat vital i l'hematòcrit i, com a dada marginal en dones grans, el colesterol i la glucosa (Schatzkin, 1984).

La relació entre teràpia estrogènica i malaltia cardiovascular s'ha estudiat molt menys que els factors de risc en l'home. L'assaig clínic HERS (1998), que utilitza teràpia hormonal substitutiva en dones que ja havien patit problemes cardíacs, enfront del placebo, ha obtingut uns resultats sorprenents després de quatre anys de seguiment. El seu últim informe assenyalava que no s'han trobat diferències en la incidència de problemes cardiovasculars entre el grup tractat i el placebo, la qual cosa contradiu les suposicions prèvies, molt esteses, que la teràpia estrogènica té un efecte protector sobre les coronàries. De fet es va presentar un nombre considerable de morts per trombosis durant els dos primers anys de l'estudi entre el grup tractat amb teràpia hormonal substitutiva.

A les anàlisis de dades multivariants, el sexe s'hi ha inclòs com a variable, però actua de vegades com a factor de confusió més que no pas com a variable predictiva o de pronòstic, si no es fa un esforç suplementari. Els seus efectes són controlats en l'àmbit estadístic i ignorats posteriorment (Stephenson, 1993). Les enquestes i els qüestionaris de salut no inclouen preguntes relatives a les condicions de vida ni a les diferències en sobrecàrrega de treball, així com la doble jornada, i una pregunta tan simple com el nombre de persones que viuen a la mateixa llar, podria ajudar-nos a obtenir una visió més realista de la situació (Izabella Rohlf).

Sabem que l'esperança de vida de les dones és més dilatada que la dels homes (de set a deu anys). Si ens baséssim en aquesta informació, seria possible creure que no és necessari realitzar cap mena d'investigació sobre la salut femenina, perquè la seva vida està protegida de forma natural. La societat i els professionals sanitaris podrien creure que les dones gaudeixen d'un estat de salut més bo que els homes, però si estudiem quants dels anys que vivim de més ho fem amb prou qualitat de vida, existeix una gran similitud entre dones i homes. Les dones presenten una incidència més alta de morbiditat i de discapacitats durant la vida que els homes, sobretot perquè acumulen moltes més malalties cròniques que ells (Valls-Llobet, 1991).

La noció que existeixen diferències intrínseques entre els dos sexes es basa en la consideració que la salut de les dones es limita només a la salut reproductiva, i molts professionals sanitaris (com també molts polítics) creuen que la salut de les dones es relaciona només amb l'embaràs, l'anticoncepció, la planificació familiar i, recentment, la menopausa. Els trastorns de la menstruació són encara un tema «tabú» per a l'assistència primària i romanen invisibles en el món de la investigació científica. Una conseqüència d'aquesta visió en els serveis assistencials és l'establiment de les unitats que atenen «problemes de les dones» o «unitats d'atenció a la dona» segregades de les unitats d'atenció primària, amb la qual cosa s'oblida la similitud de problemes de salut entre dones i homes, i s'obscureix la introducció real d'una mirada de gènere no esbiaixada en l'atenció primària, en medicina interna i en les altres especialitats mèdiques, principalment la cardiologia.

Les actituds dels metges d'atenció primària cap als pacients (dones i homes) van ser estudiades per Bernstein i Kane (1981). Es van observar les actituds de 253 metges i metgesses d'assistència primària davant l'expressivitat dels problemes de salut o el sexe de les pacients i els pacients. Es va observar que el 25% de les dones eren catalogades com a pacients que es queixaven en excés; els símptomes de les pacients eren més fàcilment atribuïts a influències emocionals que no pas els dels homes, i les malalties de les dones van ser classificades com a psicossomàtiques en el 26% dels casos, enfront de només el 9% en el cas del sexe masculí.

Els metges i les metgesses aprecien sovint que les demandes dels pacients homes són més serioses i també és més probable que tinguin en compte un component psicossomàtic si la pacient és del sexe femení.

Se suposa que existeixen diagnòstics diferents amb més prevalença entre dones que homes sense que siguin provats (les dones són més depressives, més ansioses o senten subjectivament més dolor...), quan potser es podrien obtenir diagnòstics més rigorosos si s'utilitzessin mètodes de diagnòstic més adequats per als problemes (moltes malalties endocrinològiques subclíniques i clíniques causen símptomes semblants als quadres ansiosodepressius). Un estudi realitzat per Ann Hohmann (1989) va demostrar, mitjançant l'anàlisi de dades de l'assistència dels Estats Units, que a les dones se'ls administraven molts més ansiolítics i antidepressius que als homes, però no se'ls receptaven hipnòtics, barbitúrics i antipsicòtics). S'ha comprovat la prescripció d'altres dosis de tranquil·litzants a les dones com a pràctica habitual, fins i tot a la primera visita, sense que hagi estat realitzada cap tècnica exploratòria (Ashton, 1991). Les conseqüències a llarg termini d'administrar ansiolítics i antidepressius quan no s'ha realitzat un diagnòstic biològic o social correcte no han estat encara analitzades, però haurien de ser incloses en el capítol de mala pràctica professional.

En una primera aproximació social als problemes de salut d'homes i de dones, es podrien atribuir l'etologia dels seus problemes només en relació amb el fet de les discriminacions que pateixen les dones, però una aproximació més profunda ha assenyalat la influència

de la pobresa, la classe social, les demandes de treball, la influència del medi ambient, l'exposició a substàncies contaminants i la distribució governamental dels serveis socials, en els problemes de salut de les dones, perquè es tracta d'un col·lectiu que està molt afectat per una distribució desigual de les càrregues familiars (cura de gent gran, de persones malaltes i de criatures) i de la riquesa.

El model d'atributs ambientals i personals inclou quatre categories: classe social, cultura i etnicitat afegits als factors individuals. En relació amb els factors individuals, els riscos de conducta potencialment modificables, com ara el tabac o l'alcohol, la quantitat d'activitat física i els hàbits dietètics, així com uns altres factors no modificables, com ara l'edat, el gènere o el bagatge genètic, poden aparèixer com a factors que contribueixen als percentatges de malaltia o salut. Però aquestes quatre àrees d'influència no són independents entre si, i poden conduir a resultats confusos. Per exemple, la pobresa, les escasses possibilitats d'accés a la cultura, la violència i l'accés a l'activitat física tenen una especificitat de gènere. Moltes vegades, el que s'atribueix a la raça o al gènere s'hauria d'atribuir a l'estatus socioeconòmic, quan els efectes dels dos factors estan adequadament separats (McKinlay, 1994).

La comprensió epidemiològica és incompleta si la influència del sistema social en l'àmbit estadístic no està apropiadament reconegut. Al tradicional triumvirat d'agent, hoste i medi ambient s'hi pot afegir ara una quarta influència des de la perspectiva de gènere, que és la contribució des del sistema social com ara les polítiques de reemborsament dels governs, les prioritats organitzatives i la variable de conducta dels proveïdors de la salut (McKinlay, 1996).

Conductes professionals

La influència de les conductes mèdiques a les estadístiques epidemiològiques és probablement més gran que tot el sistema social combinat. La profunda influència de la conducta del proveïdor de salut està ben il·lustrada si considerem les grans diferències de gènere acceptades en les afeccions cardiovasculars (CVD). La malaltia coronària és la primera causa de mort entre les dones, per sobre del càncer de mama.

Existeix cada vegada més evidència que, moltes vegades, els problemes de coronàries no són detectats o fins i tot deixats de costat (Eaker, 1987; Steingart, 1991; Ayanian i Epstein, 1991). Els factors de risc pel que es refereix a la mort sobtada de coronàries en dones mostren algunes diferències en relació amb les citades per als homes. Entre les dones joves, fumar és el primer factor de risc, però entre les dones grans, la hipertensió i la diabetis mellitus hi estan més associades (Burke, 1998).

Durant els últims tres anys, s'han presentat proves que demostren que l'homocisteïna total en plasma i el dèficit d'àcid fòlic són factors de risc per a l'infart de miocardi entre les dones joves (Schwartz, 1997). Una metaanàlisi duta a terme per Ray el 1998 mostrà que existeix un risc significatiu de trombosi venosa en presència d'hiperhomocisteïnèmia. El risc sembla ser molt més significatiu per a dones més joves de seixanta anys. S'ha provat també que existeixen diferències en la biologia de l'homocisteïna relacionades amb el sexe, amb concentracions que eren dues vegades més altes en les dones sanes que en els homes sans (Lussier-Cacan, 1996).

Les dones tenen una prevalença més baixa de cardiopatia isquèmica, però amb un índex de mortalitat més elevat (Marrugat, 1998) en els sis mesos posteriors. Les dades del Framingham Heart Study ajustats per edat indiquen que les dones tenen un 33% més d'infarts de miocardi «silenciosos» que els homes (34% en el cas de les dones comparat amb un 26% dels homes). I en la franja d'edat de 45 a 60 anys, les dones tenen dues vegades més infarts de miocardi «silenciosos» que els homes. Els investigadors del Copenhagen City Heart Study (en una investigació entre 20.000 dones i homes que ha durat uns vint anys) han assenyalat que quan s'estima el nombre d'infarts «silenciosos» afegit al nombre de casos d'infart de miocardi aguts, hi ha coincidència entre homes i dones.

Sembla que tant les circumstàncies socials com els processos biofisiològics contribueixen a les freqüències i a les estadístiques observades. Una rígida adherència a un dels factors en exclusió de l'altre és d'un provincianisme destructiu. A més, aquesta aproximació té com a resultat una incompleta i de vegades poc rigorosa explicació dels fenòmens. Aquesta rigidesa ha conduït a una investigació mal enfocada, a unes avaluacions inadequades i a unes intervencions mal concebudes relacionades amb la malaltia. Com a resultat, el reduccionisme sociològic entre sociòlegs i treballadors de salut pública ha esdevingut tan destructivament miop com ho ha estat el reduccionisme biofisiològic entre els científics de ciències biològiques i naturals. (McKinlay, 1996)

Biaix de gènere a l'atenció primària en la valoració i l'escolta dels símptomes

Berstein i Kane van estudiar les actituds dels metges cap als pacients (homes o dones) segons l'expressivitat dels problemes personals o el sexe dels pacients. Van estudiar les actituds de 253 metges d'assistència primària i van veure que el 25% de les dones eren catalogades com a pacients que es queixaven en excés; les queixes de les dones eren atribuïdes més fàcilment a influències emocionals que les dels homes, i les malalties de les dones van ser identificades com a psicossomàtiques en el 26% dels casos enfront del 9% dels homes.

Els símptomes més prevalents que presenten les dones a la primera consulta d'atenció primària són el dolor, el cansament i els mals de cap, de columna o de qualsevol articulació del cos, però, moltes vegades, la formació del metge de primària (igual que la del metge d'hospital) no ha estat especialment enfocada al que denominem *morbiditat diferencial*, és a dir, les patologies més prevalents entre el sexe femení. El metge d'atenció primària tampoc no està preparat, ja que no existeix cap coneixement sistematitzat per apreciar l'expressió diferent de la simptomatologia d'algunes malalties segons el sexe de les pacients.

De fet, només les dues últimes edicions del *Tractat de medicina interna* (Harrison's) han inclòs un capítol sobre dones i salut que estableix les causes de mortalitat i morbiditat diferencial, i, per primera vegada en la història de la medicina científica, la prestigiosa col·lecció de monografies «The Medical Clinics of North America» va dedicar els números de gener i març de 1998 al tema de dones i salut.

S'estan establint unes diferències significatives en la prevalença de determinades malalties que predominen en el sexe femení: còlon irritable, litiasi biliar, malalties autoimmunes, tiroïditis i hipotiroïdisme, reflux gastroesofàgic relacionat amb l'embaràs i amb anticonceptius hormonals, trastorns de la conducta alimentària, obesitat, trastorns musculoesquelètics, osteoporosi i problemes de salut mental, sense comentar la relació de trastorns del cicle menstrual amb les condicions de vida i treball.

A més, es fa palès que moltes malalties es manifesten amb símptomes una mica diferents segons el sexe.

Per exemple, els dolors precordials que acompanyen l'infart o que el precedeixen, en el cas de les dones irradien més cap a les mandíbules i no cap al braç esquerre, com en els homes. Les manifestacions clíniques de l'anèmia també poden ser degudes a la ferropènia, fins i tot amb un nombre normal de glòbuls vermells (astènia, irritabilitat, cefalea frontal, pèrdua de concentració i memòria), la qual és molt més prevalent en el sexe femení (100/1 m/h).

Tot el programa de formació dels metges de primària hauria d'incloure els principals capítols de morbiditat diferencial que detallem al final de l'article.

A més, segons quina sigui la formació del metge o de la metgessa, les pròpies creences o els biaixos de gènere del seu inconscient, a vegades no té prou cura dels comentaris i de les valoracions que fa en veu alta durant la consulta, amb la qual cosa pot generar processos de iatrogènia verbal o culpabilització.

Denomino «iatrogènia verbal» la sensació d'angoixa que es genera en els i les pacients quan els metges comenten exploracions en veu alta i moltes vegades de forma superficial. Frases com ara «Té els ossos com una dona de vuitanta anys, vostè», dita a una dona de quaranta; o «Tens la columna destrossada» generen tanta angoixa en qui les escolta

que fins i tot motiven que deixi de moure's i fer exercici, precisament el que necessitaria, per «no trencar-se res». S'ha creat una angoixa i s'ha iatrogenitzat la pacient, la qual, en lloc d'adquirir recursos per millorar la seva salut, s'autoimmobilitza, amb la qual cosa genera més problemes d'osteoporosi a causa del sedentarisme.

També és comú que, quan les dones expressen cansament, sense realitzar més exploracions, es facin diagnòstics fàcils que generen culpabilització, com ara «Està molt estressada, vostè» o el més subjectiu «Vostè no sap organitzar-se bé». No s'analitzen la doble jornada o la coresponsabilitat o la seva mateixa absència, sinó que de seguida s'al·lega la falta de «responsabilitat» de la dona, que té «la culpa» de no poder amb tot, sense ajuda i sense cansar-se. O, quan expressa factors secundaris en un tractament, és fàcil que se la culpabilitzi per no voler prendre la medicació abans d'analitzar les causes reals del problema.

Biaix de gènere en l'avaluació dels «valors normals de laboratori»

En analitzar els valors de referència de grans hospitals i de dos grans laboratoris d'ambulatoris de la ciutat de Barcelona, vam observar diferències en els denominats *valors normals* del nombre de glòbuls vermells: hemoglobina, siderèmia i ferritina segons el sexe de la persona analitzada. En alguns casos, les diferències eren del rang de més del 50% dels valors considerats normals.

Consultats els caps de servei, es va adduir que es referien a la població de referència per considerar «la normalitat» i que ja estava establert que la dona, sagnant en edat reproductiva, «havia de tenir menys glòbuls que l'home». En canvi, no existia aquesta variabilitat en el cas de proves hepàtiques o d'altres paràmetres de laboratori.

En aquest cas, el biaix de gènere ha establert una «normalitat» sense comptar amb els estudis que correlacionen clínica i qualitat de vida amb els paràmetres bioquímics.

També és cert que la formació del metge de primària i del metge d'hospital encara dóna un valor estàtic o «normal» als denominats «valors de referència».

Biaix de gènere en indicar exploracions

En primer lloc, el garbellament bioquímic analític que es realitza en la primera consulta està basat en proves que detecten sobretot la morbiditat prevalent en el sexe masculí, com ocorre també a la revisió mèdica analítica que realitzen els programes preventius de les mútues laborals, per la qual cosa és probable que, basant-se en els resultats analítics efectuats en primera consulta, es contesti a la demanda de símptomes de la dona amb un lacònic «Les anàlisis són normals» o «Vostè no té cap problema; vagi al psiquiatre».

En segon lloc, els doctors Ayanian i Epstein van demostrar que si en un hospital ingressava una dona amb dolor toràcic, angina de pit o infart de miocardi, era molt més probable que se li apliquessin menys tècniques exploratòries (angiografia coronària) que a un home i, a igualtat de problemes, a l'home se li indicava la necessitat de fer-li una operació de coronàries, en canvi, a les dones no se'ls practicava cap tractament quirúrgic. La conseqüència que es produïa en tornar a casa era un índex més alt d'infarts o de recidives en el grup de dones no tractades.

No és gens estrany que els metges oblidin aquesta possibilitat si cinc importants estudis d'investigació per a la prevenció de la malaltia coronària, començats als anys setanta, no han inclòs ni una sola dona en el material d'investigació.

Un altre investigador, Richard M. Steingart, de l'Hospital Universitari Winthrop, va analitzar les estadístiques d'un ampli grup de cardiòlegs que estudiava les conseqüències de l'infart. Va voler investigar la hipòtesi de si els metges aplicaven conductes terapèutiques diferents segons si el pacient era home o dona, i va analitzar el tipus d'assistències que rebien els homes i les dones abans de ser controlats en un gran assaig clínic per tractar el període posterior a l'infart. Van ser estudiats 1.842 homes i 389 dones que havien patit infarts i el resultat va demostrar que les dones tenien molts més símptomes d'angina de pit (dolor precordial o dolor sobre l'estèrnium que puja cap a les mandíbules) i que havien estat més tractades que els homes amb fàrmacs contra l'angina, però, malgrat que els símptomes, el dolor i el malestar que produïa l'angina eren més grans que en el cas dels homes, molt poques dones havien estat enviades a fer un cateterisme cardíac o *by-pass* de coronàries. Aquest biaix de gènere a les exploracions també s'ha comprovat a l'atenció primària, quan s'han investigat les causes del dolor i del cansament. Falten protocols d'exploració sobre cost i eficiència que intentin evidenciar el diagnòstic dels símptomes més prevalents en el sexe femení en atenció primària.

Biaix de gènere en el tractament. Administració d'ansiolítics i d'antidepressius en primera visita

Un estudi realitzat per Ann Hohmann, de Maryland, va demostrar, amb l'anàlisi de dades de l'assistència dels Estats Units, que a les dones se'ls administraven molts més ansiolítics i antidepressius que als homes, però no pas hipnòtics, barbitúrics o antipsicòtics. A les dones se'ls diagnosticava molt més fàcilment depressió o ansietat, i als homes, alcoholisme o abús de l'alcohol, però les conseqüències a llarg termini d'administrar ansiolítics o antidepressius, quan no s'ha realitzat un correcte diagnòstic biològic o social, no han estat encara del tot analitzades. Les úlceres d'estómac i les gastritis que es produeixen a causa de l'administració d'antiinflamatoris no esteroïdes per combatre el dolor, quan aquest s'ha produït per sobrecàrrega d'esforç o es deu a un hiperparatiroidisme se-

cundari per dèficit de vitamina D, iatrogenitzen una vegada més l'acte mèdic i, sobretot, són absolutament ineficaços per al tractament del dolor que motiva la consulta. Això sense comptar les obesitats i la hipertensió produïdes per alguns tractaments hormonals de la menopausa, que, encara que són previstos pels especialistes en ginecologia, acaben a la consulta del metge de primària, el qual actualment no té elements de formació continuada per poder analitzar els efectes secundaris i la seva relació amb la simptomatologia.

Adequar els plans de docència sobre gènere i salut

Per fer més visibles les diferències en la manera d'emmalaltir i d'adequar la formació dels i les futurs professionals de la medicina, s'han establert plans de docència dels temes principals en dona i salut a les universitats d'alguns països (EUA, Canadà, Suècia, Dinamarca i, tímidament, Estat espanyol).

Les àrees d'estudi i de visibilitat de problemes es detallen en el quadre adjunt i resumeixen el programa de formació dels i les residents de medicina interna, amb una visió diferent de les afeccions cardíaques, endocrines, infeccioses, urinàries, neurològiques, musculoesquelètiques i canceroses que afecten les dones. Així mateix, una nova mirada sobre la denominada *salut reproductiva* ha posat de manifest els problemes derivats de la menstruació, gairebé tabú en els antics tractats de medicina, així com els problemes derivats del

Àrees de formació de metges i metgesses en dona i salut (Hohmann, 1989)

- Malalties cardíaques (malaltia d'artèries coronàries, dislipèmies).
 - Malalties endocrines (tiroide, diabetis, hirsutisme).
 - Malalties infeccioses (sida, malalties transmeses sexualment).
 - Malalties de les vies urinàries (incontinència, infecció de les vies urinàries).
 - Malalties neurològiques (migranya, síndrome de fatiga crònica).
 - Malalties musculoesquelètiques (osteoporosi, lupus, fibromiàlgia, síndrome del canal del carp).
 - Problemes en mames (benignes, malignes, galactorrea).
 - Salut reproductiva (contraccepció, salut pregestacional i postgestacional, embarassos d'alt risc).
 - Menopausa i teràpia hormonal substitutiva.
 - Sexualitat.
 - Malalties que afecten la vagina i el cervix (vaginitis, displàsia cervical).
 - Anomalies pèlviques (malalties inflamatòries de la pelvis, fibromes, càncer uterí).
 - Anomalies de la menstruació (amenorrea, metrorràgies, endometriosis, síndrome premenstrual).
 - Trastorns psiquiàtrics (depressió, ansietat, trastorns de la conducta alimentària (anorèxia i bulímia).
 - Violència domèstica.
 - Addicció a drogues i fàrmacs.
 - Dones en la medicina (problemes personals, professionals i familiars).
-

part, la sexualitat i la menopausa. Una aproximació psicosocial als problemes de salut també ha obligat a plantejar els problemes psiquiàtrics, els derivats de la violència domèstica i l'assetjament sexual, de les addiccions i els trastorns de la conducta en alimentació.

Tot aquest panell de formació no és encara una realitat a la majoria de les universitats i el repte que es planteja per al segle XXI és precisament l'extensió dels programes de formació en dones i salut a tots els nivells de la formació de les professions sanitàries.

Bibliografia

- ANGELL, M. «Caring for women's health- What is the problem?». *N-Engl-J-Med*, núm. 329, 1993, pàg. 271-272.
- ASHTON, H. «Psychotropic-drug prescribing for women». *Br-J-Psychiatry*, núm. 10 (supl.), 1991, pàg. 30-35.
- AYANIAN, J. Z.; EPSTEIN, A. M. «Differences in the use of procedures between women and men hospitalized for coronary heart disease». *N-Engl-J-Med*, núm. 325 (4), 1991, pàg. 221-225.
- BARTMANN, B.; WEISS, K. «Women's Primary Care in the United States: A study of practice variation among Physician Specialties». *J Women's Health*, núm. 2, 1993, pàg. 261-268.
- BERNSTEIN, B.; KANE, R. «Physicians' Attitudes toward Female Patients». *Med-Care*, núm. XIX (6), juny de 1981, pàg. 600-608.
- BURKE, A. P.; FARB, A.; MALCOM, G. T.; LIANG, Y.; SMIALEK, J.; VIMANI, R. «Effect of risk factors on the mechanism of acute thrombosis and sudden coronary death in women». *Circulation*, núm. 97, 1998, pàg. 2110-2116.
- CAMPS, V. *El siglo de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 1998.
- DEAN, K. «El papel de la metodología en la creación de la información sesgada sobre salud de las mujeres». A: *Vivir en salud, haciendo visibles las diferencias*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1997.
- EAKER, E. D.; CASTELLI, W. P. «Coronary heart disease and its risk factors among women in the framingham study». A: EAKER, E.; PACKARD, B.; WAGNER, N. K.; CLARKSON, T. B.; TYROLER, H. A. (ed.). *Coronary heart disease in women*. Nova York: Haymarket Doyma, 1987.
- EBERT, S. N.; LIU, X.; WOOSLEY, R. «Female Gender as a Risk Factor for Drug-Induced Cardiac Arrhythmias: Evaluation of Clinical and Experimental Evidence». *J. Women-Health*, núm. 7 (5), 1998, pàg. 547-555.
- FRANKENHAEUSER, M.; LUNDBERG, U.; CHESNEY, M. *Women, Work and Health. Stress and Opportunities*. Nova York: Plenum Press, Series on Stress and Coping, 1991.
- HEALY, B. P. «Index Medicus and the Journal of Women's Health: A Milestone and a New Direction». *J Women's Health*, núm. 5, 1996, pàg. 281.

- HOHMANN, A. A. «Gender Bias in Psychotropic Drug Prescribing in Primary Care». *Med-Care*, núm. 5, maig de 1998, pàg. 478-490.
- HULLEY, S.; GRADY, D.; BUSH, T.; FURBERG, C.; HERRINGTON, D.; RIGGS, B.; VITTINGHOFF, E. HERS RESEARCH GROUP. «Randomized trial of estrogen plus progestin for secondary prevention of coronary heart disease in postmenopausal women». *JAMA*, núm. 280, 1998, pàg. 605-613.
- LUSSIER-CACAN, S. «Plasma total homocysteine in healthy subjects: sex-specific relation with biological traits». *Am J Clin Nutr.*, núm. 64 (4), octubre de 1996, pàg. 587-93.
- MCKINLAY, J. B. «Some contribution from the social system to gender inequalities in Heart disease». *J-Health-Soc-Behav*, núm. 37, 1996, pàg. 1-26.
- MCKINLAY, J. B., MCKINLAY, S.; CRAWFORD, S. «Does variability in physician behavior explain any of the gender difference in cardiovascular disease». A: CZAJKOWSKI, N. S.; ROBIN-HILL, D.; CLARKSON, T. P. (eds.). *Women Behavior, and Cardiovascular Disease*, Washington DC: U.S. DHHS, Public Health Service, NIH pub., núm. 94-3309, 1994.
- MANSON, J. E.; BROBBEE, D. E.; STAMPFER, M. J.; TAYLOR, J. O.; GOLDBERGER, S.; GAZIANO, M.; RIDKER, P.; BURING, J. E.; HENNEKENS, C. H. «Aspirin in the Primary Prevention of Angina pectoris in a Randomized Trial of United States Physicians». *Am-J-Med*, núm. 89, 1990, pàg. 772-776.
- MARRUGAT, J.; SALA, J.; MASIA, R.; PAVESI, M.; SANZ, G.; VALLE, V.; MOLINA, L.; SERES, L.; ELOSUA, R. «Mortality differences between men and women following first myocardial infarction». *JAMA*, núm. 280 (16), 1998, pàg. 1405-1409.
- MERKATZ, R. B. «Women in clinical trials of new drugs». *N Engl J Med*, núm. 329.4, 1993, pàg. 292-296.
- MESSING, K. «Buscando el rastro de lo invisible: indicadores científicos de los riesgos de salud en el trabajo de las mujeres». A: *Vivir en salud, haciendo visibles las diferencias*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1997.
- Multiple Risk Factor Intervention Trial Research Group. «Multiple Risk Factor Intervention Trial: Risk Factor Changes and Mortality Results». *J-Am-Med-Assoc*, núm. 248, 1982, pàg. 1465-77.
- MURPHY, M. L.; NULTGREN, H. N.; DETRE, K.; THOMSEN, J.; TAKARO, T.; PARTICIPANTS OF THE VETERANS ADMINISTRATION COOPERATIVE STUDY. «Treatment of chronic stable angina: A preliminary report of survival data of the Randomized Veterans Administration Cooperative Study». *New-England-J-Med*, núm. 297, 1977, pàg. 621-627.
- RAY, J. G. «Meta-analysis of hyperhomocysteinemia as a risk factor for venous thromboembolic disease». *Arch Intern Med.*, núm. 26; 158 (19), octubre de 1998, pàg. 2101-6.
- ROHLFS, I.; BORRELL, C.; ANITUA, C.; ARTAZCOZ, L.; ESCRIBÀ, V. «La importancia de la perspectiva de género en las encuestas de salud». *Gaceta Sanitaria*, núm. 14 (2), 2000, pàg. 146-155.
- RUIZ, M. T.; VERBRUGGE, L. M. «A two way view of gender bias in medicine». *J-Epidemiol-Community-Health*, núm. 51, 1997, pàg. 106-109.

- SCHATZKIN, A.; CUPPLES, L. A.; HEERN, T.; MORELOCK, S.; MUCATEL, M.; KANNEL, W. «The epidemiology of sudden unexpected death: Risk factor for men and women in the Framingham Heart Study». *Am-Heart-J.*, núm. 107 (6), 1984, pàg. 1300-1306.
- SCHWARTZ, S. M. «Myocardial infarction in young women in relation to plasma total homocysteine, folate, and a common variant in the methylenetetrahydrofolate reductase gene». *Circulation*, núm. 96 (2), 1997, pàg. 412-7.
- STEINGART, R. M.; PACKER, M.; HAMM, P.; COGLIANESE, M. E.; GERSH, V. «Sex differences in the management of coronary artery disease». *New-England-J-Med*, núm. 325, 1991, pàg. 226-230.
- STEPHENSON, P.; MCKEE, M. «Look twice». *Eur-J-Public-Health*, núm. 3, 1993, pàg. 151-152.
- VALLS-LLOBET, Carme. «Aspectos de la morbilidad femenina diferencial. Informe de situación». *Quadern Caps*, núm. 16, 1991, pàg. 8-32.
- VALLS-LLOBET, Carme. «La atención de género en la atención primaria». *Quadern Caps*, núm. 27, 1999, pàg. 46-52.

6. Consentiment i autonomia. Una aproximació de gènere

Cristina Urios i Aparici

Doctora en dret per la UAB. Professora de filosofia del dret a la UAB.

L'àmbit de la pràctica clínica abasta diferents tipus de relacions i interaccions entre els subjectes que hi participen. El consentiment constitueix, en totes, un element rellevant i definidor. No obstant aquest fet, les pràctiques no poden ser tractades de manera homogènia i, en aquest sentit, el primer que s'ha de considerar és l'espai pràctic i apuntar les diferències que impliquen el procés de consentiment.

El primer escenari és el de l'assistència mèdica desenvolupada en un espai, normalment hospitalari, on els mitjans tecnològics ofereixen unes possibilitats de supervivència i tractament inexistents sense aquests o, també, un espai d'experimentació per millorar el coneixement sobre el tractament d'una malaltia determinada. El segon escenari seria aquell que es desenvolupa de forma rutinària en la interacció que es dona en qualsevol procés assistencial.

El tema del consentiment es troba lligat als orígens de la bioètica i constitueix un dels elements més significatius de la seva conformació, però també un dels més controvertits en l'àmbit pràctic i teòric.

Pràctiques clíniques: consentiment o autonomia

Les situacions que es recullen a continuació provenen d'una recerca que es va dur a terme dins un hospital infantil de la ciutat de Barcelona¹. La primera es va gravar al servei

1. Al treball de recerca realitzat a l'hospital universitari infantil, s'hi varen utilitzar els instruments propis de l'aproximació etnogràfica, és a dir, l'observació del context i el registre de les converses que tenen lloc entre els diferents participants: metges i pacients (dins l'espai de la consulta) i metges i metges (al despatx de la guàrdia). L'etnografia permet extreure el sentit del moment, els seus múltiples significats. L'aproximació etnogràfica es basa precisament en les possibilitats que ofereixen els encontres intersubjectius que es troben emmarcats dintre de la pròpia cultura i que permet una intel·ligibilitat mútua entre els subjectes interactuants, difícilment comprensible des de la mera observació externa. A partir de l'aproximació a l'anàlisi del discurs en context, varem treballar les estratègies dels participants en la interacció i els seus punts de vista. Des de l'anàlisi sociolingüística, Gumperz (1982) destaca elements rellevants que s'han de tenir en compte dins de l'anàlisi, «There is a need for a sociolinguistic theory which accounts for the communicative functions of linguistic variability and for its relation to speakers' goals without reference to untestable functionalist assumptions about conformity or nonconformance to closed system of norms. Since speaking is interacting, such a theory must ultimately draw its basic postulates from what we know about interaction. It must account for the fact that being able to interact also implies some sharing. But we must not assume that sharing at all levels of either grammatical or social rules is necessary. Empirical methods must be found to determine the extent to which underlying knowledge is shared –perhaps through models

d'urgències del mateix hospital i recull la interacció entre la mare, el pare d'un nen i una pediatra.

Aquesta interacció mostra el procés de recollida d'informació de la pediatra amb vista a fer un diagnòstic de la malaltia i establir-ne el tractament. Entre la mare, el pare i la pediatra hi ha un flux constant d'informació rellevant. La doctora dirigeix el discurs en interacció per poder concretar el diagnòstic. Les intervencions de la pediatra en aquest sentit, tot i que estan recollides amb interrogants, no són preguntes, sinó que sovint tenen la forma d'assertions mitjançant les quals la pediatra sembla que busqui la confirmació del que ella pressuposa.

- P.: Y como máximo que se le bajaba 39.
 M.: A 39 y cada dos horas les daba el Dalsy.
 PED.: Y aparte de la fiebre, ¿qué más ha notado?
 M.: Los moquitos.
 PED.: Y desde cuando los moquitos?
 M.: Esos moquitos ya llevan unos tres días.
 PED.: ¿Le ha dado algo para bajar la fiebre?
 M.: Dalsy, sí.
 PED.: ¿A qué hora lo ha tomado?
 M.: La última vez, a las 11.
 PED.: ¿De la noche?
 M.: De la mañana.
 PED.: ¿A cuánto estaba entonces?
 M.: A 39 y medio me parece.
 P.: Faltaban dos décimas para 40.
 PED.: ¿Manchas en la piel?
 M.: No.
 PED.: ¿Diarreas, vómitos?
 M.: No, tampoco, nada.
 PED.: ¿Se ha quejado él de algo de dolor en algún sitio... cojear?
 N.: No, no, no, no.
 M.: No, él cuando le sube la fiebre, le cuesta respirar, que eso le pasa siempre cuando le sube la fiebre. Se asfixia, parece que se asfixia.
 PED.: ¿Él, ha tenido una enfermedad antes?
 M.: Sí, bueno.
 P.: Bueno, cuando nació..., tuvo una colestomía.

of social aggregates patterned on modern theories of ecosystems, which specify constraints on interpretation and behavior but do not seek to predict what is actually used and how is evaluated» (1982, pàg. 29-30). Autors com Goodwin i Duranti (1997) ens mostren com, quan aflora la qüestió del «context», implica que «l'esdeveniment enfocat» no pot ser interpretat adequadament, conforme al seu ús rellevant, si no anem més enllà del mateix esdeveniment cap a uns altres fenòmens, com ara l'escenari cultural, la situació comunicativa i el coneixement compartit de la interacció observada.

- M.: Pero, aparte de la colestomía, ha pasao...
- PED.: ¿Por qué le hicieron la colestomía?
- P.: Porque le faltaba un trozo de intestino y el ano no estaba formado. Aparte de esto, tuvo un reflujo en el riñón.
- PED.: ¿En qué riñón?
- P.: ¿Qué riñón fue?
- M.: Me parece que en el izquierdo, me parece...
- PED.: ¿Cuándo le hicieron la corrección definitiva de lo de la colestomía?
- P.: Al año.
- PED.: Al año... El reflujo, ¿se acuerda de qué riñón es?
- P.: Para, es que no sé si ayuda en algo el que está para el lado en el que... No me acuerdo fijamente, pero...
- PED.: ¿Era uno de los dos?
- P.: Sí sí, uno de los dos.
- PED.: ¿Era importante o era flojillo?
- M.: Sí, le operaron.
- P.: Le operaron en la misma operación...
- PED.: ¿A qué edad?
- P.: Tuvo cuatro operaciones. La segunda operación me parece que fue en la segunda a los seis meses.
- PED.: ¿Y desde entonces, ha hecho infecciones de orina?
- P.: No, no.
- PED.: Le descubrieron lo del riñón por infecciones, ¿o por qué?
- M.: Es que él ya [no se entiende] es lo único que le vieron el riñón y cuando nació le dieron [no se entiende] lo otro.
- P.: Bueno, pero eso era por lo del intestino, eh la...
- M.: Lo tenía pegao.
- P.: Tenía el intestino grueso y delgado lo tenían por una parte juntos.
- PED.: ¿Y ha hecho más infecciones de orina últimamente?
- M.: No, desde que le operaron, no.
- P.: Infecciones de estómago sí, pero de orina, no.
- PED.: Y así de ponerse con fiebre sin nada más, ¿es habitual en él?
- M.: Ha cogido varias veces broncomanía, broncomonia.
- PED.: ¿Cuántas veces?
- P.: Dos.
- PED.: ¿Ha estado ingresado alguna vez?
- M y P.: Sí.
- PED.: ¿Las dos o una?
- M.: En las dos, porque en una se lo quitaron, pero cogió en el mismo hospital otra vez.
- PED.: ¿Alergias a algo que sepan ustedes?
- P.: Que sepamos, no.
- PED.: ¿Bronquitis otras enfermedades ? [4']
- P.: No.

Aquesta interacció dins d'un procés assistencial es troba lligat a la idea de consentiment, però és essencialment diferent de la situació següent.

El Comitè d'Ètica del mateix hospital infantil ha de decidir sobre el conflicte que uns pares mantenen amb l'equip mèdic i d'infermeria que atén la seva filla, de pocs dies de vida. El conflicte es va plantejar perquè alguns membres de l'equip² no estaven d'acord amb la sol·licitud dels pares de «suprimir les mesures extraordinàries a la pacient». El president del Comitè d'Ètica presenta el conflicte en els termes següents:

Els pares pensen que es manté la seva filla connectada a la màquina per viure únicament per interès científic o experimental, i no per millorar-li el futur. Actualment, la nena té criteris per desintubar, però també es diu que, a causa de la seva debilitat muscular, pot fer una apnea i tornar a necessitar la intubació.

A l'exposició del cas, un dels metges de la planta fa referència al fet que la família demana informació insistentment i que «no sap si és degut a les informacions diverses que ha rebut, que no volen cap tractament i desitgen que es desconnecti el respirador». Els membres de l'equip orienten la seva decisió a mantenir el respirador per la possibilitat que es generi la necessitat de tornar-la a intubar, i la justifiquen assenyalant que «sense tenir el diagnòstic precís, i davant uns pares que manifesten la voluntat expressa de no mantenir les mesures extraordinàries, el fet de desintubar-la ara és agreujar el conflicte». Hi ha uns altres membres que precisen que «s'hauria d'intentar arribar a un diagnòstic, abans de prendre una decisió».

El procés de diàleg amb la família és complex i, segons els membres de l'equip mèdic, potser les informacions diverses que reben determinen la seva decisió que es desconnecti el respirador. Existeix, d'altra banda, un conflicte de valors que fa explícit un dels metges: «està en desacord amb la decisió dels pares. Ells volen que la seva filla sigui estrictament normal, i com que no ho és, volen que es mori».

La decisió del Comitè d'Ètica estableix, en primer lloc, la necessitat que s'intenti establir el màxim diàleg amb la família i, en segon lloc, que es respecti la voluntat dels pares.

El conflicte plantejat davant el Comitè d'Ètica refereix un procés assistencial marcat per intervencions complexes, per tractar de mantenir la nena en vida i aconseguir un diagnòstic segur.

2. L'equip que tractava la nena estava integrat pels metges de la planta, el personal d'infermeria i els metges de les especialitats que patia la nena.

El consentiment que és requerit en aquest procés és de naturalesa essencialment diferent del que planteja el primer escenari dibuixat. En totes dues situacions, el consentiment és el producte d'un procés, però, en relació amb el segon cas, en destaca el caràcter etico-normatiu del contingut.

L'origen angloamericà de l'expressió «consentiment informat» fa referència a l'obtenció d'un consentiment autèntic i apunta a l'aprovació individual de l'actuació mèdica proposada relativa a la salut del pacient o de la pacient. Perquè aquest acte de consentiment tingui validesa, requereix que sigui conscient (és a dir, pressuposa una competència determinada des del punt de vista psicològic), informat (l'individu ha d'haver entès la informació que se li ha facilitat sobre el procediment i sobre els efectes) i voluntari (l'individu és lliure de donar el seu consentiment o de rebutjar-lo en qualsevol moment).

En aquest sentit, el consentiment és un element compulsatori del procés clínic, que, més enllà del seu origen legal i, per tant, de les relacions amb les condicions jurídiques i judicials particulars de cada sistema, aspira a una consideració universal. Aquesta es va plasmar a les reflexions filosòfiques dels autors a partir de la dècada de 1970 i també a l'informe Belmont de 1978. Els treballs dels diferents autors³ estableixen la relació entre la capacitat individual per a l'autodeterminació i la necessitat de consentiment, de manera que s'hi destaca el concepte moral de consentiment. Aquest procés va derivar en un articulat sistema ètic de principis que únicament es poden considerar acomplerts si el procediment de consentiment informat s'ha incorporat al procés de decisió.

Per tant, quant a l'establiment de certs criteris i procediments que han de ser acomplerts, aquest contingut eticolegal del consentiment esdevé determinant segons un fonament de principis i el caràcter normatiu d'actuació.

Pel que fa referència al primer escenari dibuixat, ens trobem en un espai de relacions socials desenvolupades conforme a unes pautes d'interacció pròpies, que normalment es troben culturalment definides. En aquest tipus d'acte clínic, el consentiment és implícit o tàcit, en el sentit que existeix un procés d'adhesió a una línia d'actuació quan aquesta es du a terme conforme a les pràctiques habituals d'una comunitat. Mentre el pacient participa en l'actuació mèdica, s'entén que el consentiment ha estat donat. Aquest esquema d'interacció entre metge i pacient no s'ajusta tant al principi d'autonomia, sinó més aviat al principi de beneficència propi de l'ètica mèdica. L'accés a la informació per part del metge o la metgessa requereix l'adhesió del pacient, i l'estructura i el procés d'interacció estableixen una relació de confiança que implica l'existència de consentiment.

Sens dubte, tots dos espais de relació, tant el determinat per la necessitat de prendre decisions difícils (dins del qual es donen constantment processos freqüents de comunica-

3. Jonas, 1969; Beauchamp i Childress, 1979; entre d'altres.

ció), com les pràctiques més rutinàries, requereixen el consentiment com a element essencial.

El que ens permet observar aquests contextos reals és la dificultat d'encaixar les relacions dins d'un concepte estrictament normatiu d'autonomia que recull la idea d'un jo individual considerat com a elector o electora, un jo constituent de la situació (Di Stefano, 1996). El pensament liberal –que basa la seva teoria política en aquest eix– ha rebut les crítiques dels teòrics comunitaristes, postmoderns i feministes.

El feminisme contemporani apunta una línia de reflexió que, com assenyala Di Steffano, mostra la complexa ambivalència de l'autonomia. Hi ha incomoditats essencials amb la construcció liberal de l'autonomia, i la proposta des del feminisme planteja la reconstrucció del concepte dins els paràmetres i les necessitats de les pràctiques socials reals.

La reflexió feminista analitza la llarga experiència de les dones subjectes a formes de dominació social, política i cultural prescrites pels homes, les quals han reforçat l'estatus de desigualtat de les dones. En aquest context, l'ideal polític i normatiu de l'autonomia personal (i masculí, contraposat a la heteronomia femenina) ha de ser qüestionat.

En l'espai mèdic concret, aquesta reflexió té relació amb diverses línies de treball:

1. La reconstrucció de l'autonomia en espais organitzatius complexos i en el que els i les professionals han de treballar de manera cooperativa. En aquest context, s'ha d'investigar com es construeixen les condicions socials d'interacció.
2. En aquestes condicions socials d'interacció, és rellevant l'augment de la presència de les dones a la pràctica mèdica i, necessàriament, s'hi ha d'incorporar la dimensió de gènere.
3. Reconstruir la dimensió política de l'autonomia en un context complex.

Les condicions de la pràctica mèdica consentida i la dona

La pràctica mèdica es desenvolupa en un entorn social complex i, en primer lloc, se n'han de destacar algunes condicions constitutives. En efecte, cal fer referència a l'organització de les estructures de prestació de serveis sanitaris i la rellevància de la dimensió de gènere, donat l'augment de la presència femenina en la pràctica mèdica.

L'estructuració de gènere de la professió mèdica

Una de les transformacions fonamentals de les professions –i el seu exercici– és deguda a l'augment de la participació de les dones. En l'àmbit sanitari, tal com es recull a l'infor-

me elaborat pels professors Rodríguez i Bosch (2004), la composició de gènere de la professió barcelonina és una mostra d'aquest procés: «el 40% dels professionals actuals són dones. A més a més, constitueixen un grup de futur: les dones són el 71% dels menors de 30 anys i el 61% del grup d'edat d'entre 31 i 35 anys. Són molt nombroses, tot i que no arriben a la meitat en les cohorts intermèdies (el 44% en el grup de 36 a 40 anys i el 43% en el grup de 41 a 50) i són minoritàries en les cohorts de més edat».

La transcendència d'aquesta transformació professional s'ha de valorar dins de la nova estructuració dels serveis sanitaris públics. En efecte, la nova organització de la sanitat pública incorpora criteris de mercat, i aquest fet comporta una transformació essencial: el professional no actua tant des de la «posició» de qui presta el servei (pròpia d'una organització essencialment burocràtica), sinó cap a la persona que el presta⁴ (pròpia d'un sistema amb gestió estrictament de mercat).

En la nova organització, la relació entre metge i pacient rep institucionalment una altra conformació que formalment s'articula com una relació entre metge i client, la qual cosa fa al·lusió a l'espai de competència de mercat. Aquesta nova orientació suposa la construcció d'unes estructures organitzatives amb contradiccions internes força importants⁵:

- a) Una nova organització dels serveis sanitaris conforme a criteris de mercat dins d'una lògica d'estricta racionalització.
- b) Una organització burocràtica amb orientació cap als «clients».

Dins d'aquesta nova estructura, les professionals i els professionals sanitaris assumeixen més responsabilitats organitzatives i la pràctica clínica està sotmesa a una pressió més forta. La nova organització i les seves contradiccions impliquen que les professionals i els professionals sanitaris s'hagin d'enfrontar a qüestions que es troben més enllà del seu control i que han de resoldre els dilemes inherents a la relació amb el «client». En aquest sentit, no és fàcil conciliar a la pràctica clínica les contradiccions derivades de l'articulació emocional –de resposta al o la pacient– i racional –per poder complir amb l'organització–. Aquesta condició s'ha de tenir en compte per interpretar alguna de les dimensions de la insatisfacció mostrada pels i les professionals mèdics. En concret, al·ludim a la referència

4. Segons l'estudi de la professió de Rodríguez i Bosch (2004, pàg. 43): «[...] la gran majoria de professionals participen en un possible canvi del sistema organitzatiu del seu centre. Només una cinquena part (22%) sembla que se'n voldrien mantenir al marge. Una mica més d'un terç (35%) dels professionals participarien desenvolupant el sistema actual, mentre que la resta preferirien un sistema que creés incentius que premiés els millors (28%) o estarien a favor d'un canvi més radical de l'organització, fent que els professionals assumissin la gestió econòmica (16%). [...] De fet, la majoria dels homes (el 57%) estan d'acord amb el model d'autogestió professional i, en canvi, les dones estan més dividides (43% a favor, 39% encara sense definir-se».

5. A l'esmentat estudi, s'hi recull com «la majoria dels professionals (85%) han tingut conflictes derivats de la contradicció que s'estableix entre els interessos dels seus pacients i els de la institució en la qual exerceixen. Per a un terç dels i les professionals, aquests conflictes són habituals. Mentre que la majoria (57%) vol intentar ajustar els interessos dels pacients i els de les organitzacions, el 40% es decanta clarament pels interessos dels pacients».

que es fa a la insatisfacció amb la professió d'«els assalariats, els que exerceixen en el sistema públic, les generacions més joves (menys de 35 anys) i les dones», qui es consideren molt negativament i insuficientment valorats per la seva organització, la societat i els companys. Al mateix estudi, s'hi recull com «els homes i els especialistes tenen més control general que les dones i els no-especialistes. Els homes assoleixen els nivells més alts de control i les dones, els més baixos» (Rodríguez i Bosch, 2004, pàg. 33).

Aquestes condicions sociològiques plantegen moltes qüestions i, en aquest treball, no-més n'apuntarem algunes dins l'espai d'interacció entre metge i pacient.

En situacions d'incertesa, que poden obeir a moltes raons de la complexa pràctica clínica, és fàcil que es generin situacions difícils entre metge i pacient o entre companys, com també amb l'organització. En aquests contextos, les habilitats professionals poden no resultar suficients per mostrar autoritat i competència, l'edat, el gènere i la raça serveixen com a senyals externes determinants, i les parts participants en la interacció poden activar una comunicació marcada pels estereotips culturals. Les dones es troben més exposades i són més vulnerables en funció de la seva posició a l'estructura jeràrquica i a les expectatives culturals perquè desenvolupin comportaments de gènere culturalment apropiats.

Evidentment, l'impacte d'aquestes dimensions varien segons els contextos locals en què es produeixen.

Comunicacions difícils: processos de decisió rutinaris

En relació amb les qüestions apuntades més amunt, i centrant-nos en l'espai d'interacció entre metges i pacients, plantejarem algunes dificultats derivades de la comunicació amb el o la pacient quan aquesta és essencial per poder emetre un diagnòstic.

Hi ha diferents estudis sobre processos de decisió en l'àmbit mèdic que refereixen la complexitat del procés de decisió. Cicourel (1990, pàg. 222) mostra com la de les facultatives i els facultatius no està basada únicament en factors relacionats amb el coneixement científicomèdic, sinó també en l'àmbit sociocultural, que, a més a més, es troba lligada a la credibilitat de la font d'informació.

El cas que ens il·lustra és el d'una nena gairebé adolescent que arriba a urgències acompanyada de la mare, d'origen llatinoamericà. La pacient hi ha estat remesa pel seu pediatre, perquè sospita que pateix una possible apendicitis. La pediatra resident que l'atén primer actua conforme al protocol establert: interrogatori, exploració, radiografia i anàlisi de sang. Amb totes les proves, la pediatra continua tenint dubtes i s'adreça a la pediatra adjunta per explicar-li què ha fet i les qüestions que es planteja. Quan s'adreça a l'adjunta, refereix la família (la mare) com a «turbia», no hi ha hagut una bona comunicació: «dicen

cosas que no acaban de encajar». Aquesta circumstància orienta les pediatres cap a un diagnòstic de «gastroenteritis».

Quan la pediatra adjunta entra al box, confia en la percepció sociocultural de les companyes i es mantenen els dubtes.

AL BOX

3. PED. 1: [s'adreça a la nena] ¿Cuándo te empezó a doler?
4. N.: El lunes [...].
9. PED. 1: El lunes te dolía más, ¿eh...?, y..., ¿cuántas veces has vomitado hoy?
10. N.: Ninguna [...].
13. PED. 1: No es una apendicitis, eh. Sólo por historia ya... Vamos, ¿y cacas, has hecho cacas?
14. N.: No, en todo el día no.
15. PED. 1: ¿No has hecho cacas? Y la fiebre, ¿cuándo ha empezado?
16. M.: Fiebre siempre.
17. PED. 1: ¿Desde el lunes? ¿Tres días?
18. M.: Y vomitó bastante anteanoche.
19. PED. 1: ¿Y hoy has ido comiendo algo?
20. M.: No... ¿comió?
21. N.: Sí, a las doce a la una y cuarto..., poco.
22. PED. 1: ¿Qué has comido? ¿Te acuerdas?
23. N.: Espaguetti.
24. PED. 1: ¡Eh! ¿Spaghetti has comido? ¡Madre mía! ¿Y te los has comido a gusto?
25. N.: Me he comido menos de la mitad [...].
29. PED. 1: ¿Qué le ha ido dando para la fiebre?
30. M.: No le han dado nada para la fiebre. No nos recetó nada el pediatra.
31. PED. 1: ¿Pero usted, para la fiebre no se toma nada, Gelocatil o así?
32. M.: Sí, le he dado así de esto, pero medicina que le ha dado el médico.
33. PED. 1: ¿Antibiótico, tampoco está tomando?
34. M.: Antibiótico, sí, para el dolor, el que...
35. PED. 2.: Sí, sí, eso que te he enseñado.
36. PED. 1: Ah, una cosa que no sabíamos qué era.
37. PED. 1: ¿Tiene la receta?
38. PED. 2: La tengo yo. ¿Qué era? ¿Cómo se llamaba eso? Al final yo lo he mirado, sí, lo he mirado yo.
39. PED. 1: ¿Tiene la receta, la tienes tú la receta?
40. PED. 2: Hemos dicho que era algo como algún analgésico, ¿no? Para el dolor.
41. PED. 1: ¿Pero no le dijo que fuera antibiótico?
42. M.: No, porque él no, porque él me mandó para acá, porque... [...].
53. Parece una gastroenteritis, una gastritis, vamos, con vómitos, una apendicitis, con tres días
54. de fiebre que llevamos, estaría la barriga ya dura como una tabla de planchar, eh entonces
55. si lo que está tomando es antibiótico, sí que podría confundirnos. Ahora lo miraremos bien.

A partir d'aquest moment, tornen al box i examinen les proves. Un pediatre expert que no ha tingut relació amb la família, en fa un diagnòstic clar d'apendicitis: «Es una fea».

74. PED. 1: Venga, me miro las pruebas otra vez y ahora venimos [...] Por
75. Historia.
76. PED. 2: ¿Cuántas veces has vomitado? Toda la noche..., pero, ¿cuántas veces?
77. PED. 1: És la... I ara, ja quan me n'anava dic «a veure».
78. PED. 2: Pero en el otro lado también lo tiene.
79. PED. 1: Pero menos.
80. PED. 2: ¿La has hecho en el otro lado? Porque a nosotros nos salía **lumber** en todas partes [...]
84. PEDIATRE EXPERT: Según un viejo cirujano, una barriga que es blanda y depresible el
85. **lumber** no es. Valorable, el **lumber** es valorable cuando la panxa está contracturada.
86. PED. 1: És que és una panxa molt...
87. PEDIATRE EXPERT: Però el que dic és que si és una panxa que arriba...
88. PED. 1: No, no, tampoc ha dit és un panxa dudosa que sabes de éstas com si hagués pres
89. Antibiótic.
90. PEDIATRE EXPERT: ¿Es ésta la placa?, pues o es una fea o tiene una peritonitis, eh. Es verdad con
91. esta placa.
92. PED. 1: No, es que és una familia molt *turbia* que t'explica cada cosa, cada vegada una cosa
93. Diferent.
94. PEDIATRE EXPERT: La barriga es patológica [no s'entén], líquid.
95. PED. 1 i 2: No, no, no.
96. PEDIATRE EXPERT: Tiene una placa que te cagas.
97. PED. 1: Perfecta, rosada...
98. PEDIATRE EXPERT: ¿Sí?
99. PED. 1: Familia turbia, por eso digo que no fuera esto antibiótico...
100. PED. 1: El que no m'agrada es el que ponga posttraumatizada casi todas las que van..., acaben sent
101. Apendicitis... Mira, pregunta si queda per molt els cirugians i, si no, la ingresem. Vés a...
102. Mira-ho i, si no, la ingresem amb sèrum perquè no hagi fet una... En tres dies... És una família molt
103. *Túrbia*... Vale.

Aquesta interacció ens mostra com el procés de recerca d'informació sobre la pacient és determinat per la percepció de la pacient (família). En un procés gens clar de decisió diagnòstica, la percepció que el metge pugui tenir sobre la informació i la competència del pacient esdevé determinant. En aquests casos, la construcció d'informació i l'espai d'adhesió que necessàriament ha d'existir en un consentiment es deteriora de manera prou rellevant quan, a la comunicació, s'activa un estereotip que pot derivar en un error diagnòstic o retardar-lo.

Fins ara, hem volgut fer referència a dos elements de la construcció d'informació i consentiment:

1. La transcendència de l'organització i l'articulació social cooperativa existent.
2. El procés d'adhesió i confiança necessari entre metge i pacient, perquè el metge o la metgessa pugui valorar la competència del pacient i la rellevància de la informació que li està donant sense caure en estereotips.

A l'apartat següent, hi plantejarem breument alguna reflexió sobre la qüestió de l'autonomia dins l'espai de la pràctica mèdica en una societat complexa.

El feminisme i la qüestió de l'autonomia

El pensament feminista planteja la necessitat de reflexionar sobre les condicions normatives que, com apuntàvem al començament d'aquest treball, sembla que donin contingut al concepte d'autonomia.

Si atenem les condicions locals de la pràctica mèdica, cal replantejar el concepte d'autonomia i reescriure'l. S'ha de qüestionar si l'autonomia es pot seguir considerant un atribut d'autoconsciència que suposa una superació de la socialització o si més aviat s'ha de tenir en compte la manera com es prenen les decisions autònomes, particularment, com assenyala Di Stefano (1996) –citant a Meyers–, «en la mesura en què contribueixen a establir la integració personal i la innovació del pla de vida».

Evelyn Keller, filòsofa de la ciència, refereix un concepte dinàmic de l'autonomia. Segons l'autora: «l'autonomia dinàmica és producte de la delimitació almenys en la mateixa mesura que ho és de la capacitat de relacionar-se; cap de les dues no té prioritat. [...] No es desenvolupa simplement a partir de l'experiència de la competència, de ser capaç d'afectar els altres i el mateix entorn de manera satisfactòria, sinó també, i essencialment, a partir de l'experiència de continuïtat i reciprocitat de sentiments en la relació [...]» (1991, pàg. 107).

Evelyn Keller ens recorda la necessitat d'observar fins a quin punt la paraula *autonomia* està carregada dels prejudicis de la nostra cultura. L'autora insisteix en la tendència a confondre *autonomia* amb *separació i independència vers els altres*. Gerald Dworkin (1989) destaca com l'autonomia és un concepte global, mentre que la llibertat és local, pel fet que pertany al terreny de les accions i dels contextos específics.

Aquestes autores, entre d'altres, després d'analitzar el contingut normatiu que acompanya la noció d'autonomia, es qüestionen sobre el jo real en situacions de decisions.

Com hem pogut veure, l'autonomia no implica, en situacions reals, una capacitat sense límits de definir-se un mateix o una mateixa, sinó que ens parla del seu contrari, la dependència. Els subjectes reals ens trobem imbricats en complexes situacions institucio-

nals i en xarxes socials pròpies d'un context cultural concret que han de ser investigades. En conseqüència, tal com assenyala Di Stefano (1996): «es tractaria d'ocupar-se de la qüestió d'autonomia no només com a problema, sinó de considerar-la també una bona oportunitat política, una forma d'introduir-nos en la qüestió sobre com ens va i cap a on hauríem d'anar considerant on ens trobem».

Conclusions

1. La pràctica mèdica no pot ser tractada de manera homogènia. Els diferents contextos construeixen interaccions i espais de relacions de complexitat distinta quant a la producció del consentiment i el desenvolupament autònom de les decisions.
2. A l'espai de la pràctica mèdica, el consentiment i l'autonomia, més o menys mediat per la presència de tecnologia, depèn de com es donin dues condicions:
 - a) La construcció de consentiment a partir del procés d'adhesió i informació entre les parts.
 - b) Els processos institucionals de decisió com a espai polític d'intervenció i interacció dels subjectes.
3. En relació amb el procés concret de la decisió mèdica, s'ha d'atendre la distribució social del coneixement i les pràctiques articulades cooperativament entre els professionals. Una variable important d'aquest procés és la de gènere, atès l'augment de la presència de les dones i les posicions de control més baixos que ocupen dins les organitzacions.
4. En situacions difícils, incloses les més rutinàries, la construcció de consentiment és producte de l'adhesió dels participants en la interacció. Pot ser que les habilitats professionals no siguin suficients per mostrar autoritat i competència, i l'edat, el gènere i la raça serveixen de senyals externs determinants per «als i les clients/es». Les situacions d'incertesa que poden generar-se activen estereotips que interfereixen en la comunicació necessària entre els subjectes i, en conseqüència, la pràctica mèdica més bona.
5. Les condicions socials de la pràctica mèdica esbossada necessiten una reconstrucció del concepte liberal d'autonomia com a autoconsciència individual per donar cabuda a les situacions dinàmiques plantejades.
6. Les decisions autònomes s'integren en un pla de vida determinat i, en el context de decisions mèdiques complexes, no es poden excloure les experiències de continuïtat i de reciprocitat, tal com ens recorda el pensament feminista.

Bibliografia

- ABBOT, A. *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago i Londres: The University of Chicago Press, 1988.
- CASTELLS, C. (comp.). *Perspectivas feministas en teoría política*. Barcelona: Paidós Estado y Sociedad, 1996.
- CICOUREL, A. «Hearing is not believing: language and structure of believe in medical communication». A: FISHER, S.; TODD, A. *Social Organization of doctor-patient communication*. Washington: Center for Applied Linguistics, 1983.
- CICOUREL, A. «The integration of distributed knowledge in collaborative medical diagnosis». A: GALEGHER, J.; KRAUT, R. E.; EGIDO, C. *Intelectual Teamwork. Social and Technological foundations of cooperative work*. Hove i Londres: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1990.
- CHRISTMAN, J. (comp.). *The Inner Citadel: Essays on Individual Autonomy*. Nova York: Oxford University Press, 1989.
- DI STEFANO, C. «Problemas e incomodidades a propósito de la autonomía: algunas consideraciones desde el feminismo». A: CASTELLS, C. (comp.). *Perspectivas feministas en teoría política*. Barcelona: Paidós Estado y Sociedad, 1996.
- DWORKIN, G. «The concept of autonomy». A: *The Inner Citadel*, 1989, pàg. 54-62.
- DURANTI, A.; GOODWIN, C. (eds.). *Rethinking context. Language as an interactive phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- FORSETH, U. «Gender Matters? Exploring how gender is negotiated in service encounters». *Gender, Work and Organization*, vol. 12, núm. 5, 2005.
- GUMPERZ, John J. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- HELLER, T.; SOSNA, M. (comp.). *Reconstructing individualism: autonomy, individuality and the self in western thought*. Stanford: University Press, 1989.
- KELLER, E. F. *Reflexiones sobre género y ciencia*. València: Edicions Alfons el Magnànim. Generalitat Valenciana, 1991.
- RODRÍGUEZ, J. A.; BOSCH, J. L. C. *Els metges de Barcelona a l'inici del nou mil·lenni*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Col·legi Oficial de Metges de Barcelona, 2004.
- SACKS, H.; SCHEGLOFF, E. A.; JEFFERSON, G. «L'organizzazione della presa del turno nella conversazione». A: GIGLIOLI, P. P.; FELE, G. *Linguaggio e contesto sociale*. Bolonya: Il Mulino Prismi, 2000.
- SCOTT, C. M.; THURSTON, W. E. «The influence of social context on partnerships in Canadian Health Systems». A: *Gender, Work and Organization*, vol. 11, núm. 5, 2004.

7. Feminisme i tècniques de reproducció assistida

Francesca Puigpelat i Martí

Doctora en dret per la UB. Catedràtica de filosofia del dret de la UAB. Degana de la Facultat de Dret de la UAB. Coordinadora del Postgrau de polítiques de gènere: agents d'igualtat.

Introducció

Les tècniques de reproducció assistida van sorgir amb la finalitat fonamental de pal·liar els problemes d'infertilitat d'homes i dones, però la seva utilització va més enllà de l'esmentat objectiu, per exemple: el clonatge d'embrions per obtenir cèl·lules mare i utilitzar-les per curar malalties greus, la selecció d'embrions per evitar la transmissió de malalties hereditàries, etc.

Algunes de les tècniques no són recents. L'any 1880, un tribunal de Bordeus va condemnar l'ús de la inseminació artificial realitzada per un metge a una pacient, però es tractava de casos puntuals, per la qual cosa la seva percepció social era molt escassa. Quan Ogino i Kraus, el 1932, van descobrir el període de fertilitat en el cicle menstrual de la dona, la inseminació va poder ser més eficient i per això es va començar a utilitzar més (Stolcke, 1988); ús que s'ha vist ampliat, a partir del 1953, per la possibilitat de crioconservar l'esperma humà. Però les tècniques van adquirir una notorietat i una rellevància especials quan, el 1978, va néixer Louise Brown, la primera nena creada a través de la fecundació *in vitro*, i quan, el 1984, naixia la primera nena fruit d'un embrió congelat.

No obstant això, de bon començament, aquestes tècniques han estat objecte de debat. Sobre la utilització que se'n pugui fer, han opinat críticament no només els sectors més conservadors de la societat, sinó també certs sectors progressistes, ja que les perceben com un fruit més de l'amenaçador desenvolupament científicotecnològic. Des de la dècada de 1960, un dels moviments socials emancipadors més importants ha estat el feminisme. Dins d'aquest moviment, la valoració de les tècniques no és unitària. Aquesta diversitat d'apreciació no ens ha d'estranyar, ja que el moviment feminista no és un tot monolític, sinó que hi coexisteixen diferents punts de vista sobre l'explicació de les causes que han determinat la situació de subordinació de la dona en la societat i sobre els mecanismes que s'han d'utilitzar per posar fi a aquesta situació.

És fàcil entendre que les tècniques de reproducció assistida no hagin deixat indiferent el feminisme. La justificació última de per quina causa el rol femení tradicional s'ha articulat al voltant de les tasques de cura dels altres, sol basar-se en el fet biològic de la maternitat. Els diferents corrents del feminisme reconeixen la centralitat de la maternitat en la vida de les dones, encara que la valoren de manera diferent (Chorodow, 1978, pàg. 169). Per

a les feministes radicals, és un efecte de la cultura patriarcal; per a les culturals, una expressió genuïna de la naturalesa femenina; per a les liberals, una situació que podria justificar un tractament jurídic diferenciat. En la mesura que és un fet crucial en la vida de la majoria de les dones, no ha d'estranyar que l'avortament i l'ús dels mitjans anticonceptius hagin estat reivindicacions constants dels col·lectius feministes. L'exigència d'autonomia reproductora s'ha considerat un dels drets més importants de la dona (Boetzkes, 1999, pàg. 121).

Aquestes tècniques han introduït un fet diferencial en el procés reproductor, ja que dissonen la sexualitat de la reproducció. Com que no cal que hi hagi contacte sexual, les dones poden ser mares sense recórrer a un home, però també permeten, a més, que pugui endarrerir-se la maternitat amb possibilitats d'èxit; que la mare biològica i la gestant siguin diferents i que, temps a venir, potser, sigui possible la gestació fora del cos femení. Els seus efectes incideixen, per tant, en un àmbit especialment important per a les dones. Per això, les feministes no han estat indiferents en referència a les tècniques esmentades.

Per mostrar les diferents posicions dins del feminisme, ens servirem d'un esquema cronològic, que pren com a punt de partida l'estat de la qüestió a l'Amèrica del Nord. La finalitat d'aquest esquema és simplement marcar les tendències predominants, atès que, en cadascun d'aquests moments temporals, poden coexistir els diferents punts de vista (Charlesworth, 1993, pàg. 88 s.; Alkorta, 2003, pàg. 77 i s.)

Les tècniques de reproducció assistida i el feminisme

Les tècniques de reproducció assistida com a mecanisme d'alliberament

Quan, a la dècada de 1970, les TRA van començar a adquirir notorietat, es van valorar de manera molt positiva per a les dones. Des de la perspectiva del feminisme liberal, es veien com un benefici per a les dones, en la mesura que oferien noves possibilitats per controlar la reproducció. Firestone, en el seu llibre *La dialèctica feminista: En defensa de la revolució feminista*, denunciava els aspectes opressius de la maternitat, i creia que si la reproducció pogués tenir lloc fora del cos femení, les dones podrien abandonar l'estat bàrbar de l'embaràs i aconseguir el seu alliberament. En la mesura que se superessin els límits de la maternitat biològica, es podria imposar una cultura andrògina en què les dones, així com els homes, escollirien establir relacions de filiació o no. Des d'aquesta perspectiva, no es qüestionaven les tècniques en elles mateixes com a expressió del poder tecnològic controlat pels homes, ni l'ordre politicoeconòmic en què es desenvolupaven aquestes tècniques, ja que la llibertat reproductora significava, sobretot, veure's alliberades de la reproducció (Birke, Himmelweit, Vines, 1992, pàg. 15).

Les tècniques de reproducció assistida com a producte de la cultura patriarcal

En la dècada de 1980, aquest optimisme tecnològic es va truncar, en algunes dones, en un pessimisme radical que qüestionava la capacitat de les TRA per afavorir l'alliberament femení. Als Estats Units, va sorgir un moviment denominat FINRRAGE (Feminist International Network of Resistance to Reproductive and Genetic Engineering), l'objectiu del qual era la denúncia i l'oposició a l'enginyeria reproductora i genètica. En un document, s'hi expressen les raons de la seva resistència, al·legant que aquestes tècniques serveixen de suport al patriarcat, en la mesura que: a) el poder reproductor femení queda sota el control dels homes (Ehrenreich, English, 1988), i b) reforcen el paper tradicional de mares que la societat ha assignat a les dones (Stolke, 1988; Izquierdo, 1993).

- a) Atès que aquestes tècniques impliquen una instrumentalització de les dones, consideren que està justificat privar les que són infèrtils d'utilitzar-les. Entenen que, quan elles se sotmeten voluntàriament a aquesta explotació científica, el que fan realment és satisfer els interessos del personal mèdic, que es val de la seva infertilitat per obtenir beneficis professionals i econòmics. El seu ús comporta, també, que les dones perdin el control de decisió sobre el seu propi cos, amb la qual cosa culmina el procés, iniciat quan la professió mèdica va medicalitzar la gestació i el part, fet que va permetre que el poder de control dels homes sobre les dones es transferís als metges. Així mateix, la medicalització té l'inconvenient que acostuma a fer irrelevant les investigacions sociològiques sobre les causes socials de la infertilitat.
- b) Les TRA dificulten decisions veritablement autònomes a les dones infèrtils, ja que són una forma de pressió per afavorir les mesures pronatalistes de la societat. És la societat qui els crea la falsa consciència que elles també volen procrear. El desig de tenir una criatura no és nascut d'elles mateixes, sinó que està construït socialment i, a mesura que les tècniques es perfeccionin, els serà més difícil poder-se resistir a utilitzar-les. Així, posen en dubte que l'interès de tenir una filla o un fill biològic sigui específicament femení. Creuen, més aviat, que es tracta d'un interès masculí, ja que, per als homes, la paternitat és fonamentalment la transmissió dels propis gens, mentre que, per a les dones, la maternitat és bàsicament la cura de l'infant (Shalev, 1992, pàg. 153).

També els preocupa que aquestes tècniques serveixin per afavorir pràctiques eugenèsiques. Aquestes pràctiques no s'identifiquen amb els programes de perfeccionament racial, impulsats als països occidentals a partir dels treballs de Galton (1822-1911), que van quedar totalment desprestigiats després de la Segona Guerra Mundial. Elles pensen, sobretot, en el que es denomina *neoeugenèsia*: que les parelles, en l'àmbit estricte de la relació entre metge i pacient, pressionin no només per tenir una criatura, sinó també perquè

aquesta sigui perfecta (Mele, 1988, pàg. 147 i s.). Són contràries a la selecció del sexe del futur fill o filla i a l'experimentació amb embrions, perquè creuen que els femenins seran sistemàticament eliminats a favor dels masculins (Puigpelat, 1997, pàg. 104 i s.).

Aquest moviment estableix aliances amb els catòlics conservadors, els moviments ecologistes i els fonamentalistes cristians, encara que no coincideixi amb aquests en alguns temes. Així, encara que les feministes s'oposen a les TRA i a l'experimentació amb embrions, no estan en contra de l'avortament ni dels anticonceptius. En aquests casos, no accepten l'actitud paternalista amb les dones (Charlesworth, 1993, pàg. 92 i s.).

Sí que l'admeten, però, clarament, en el cas de la maternitat subrogada. Consideren que, en els contractes de subrogació, les dones que consenten no són lliures, sinó que solen estar pressionades per la seva situació socioeconòmica o pel desig dels homes de tenir una filla o un fill biològic (Lema Añon, 1999, pàg. 139). Creuen que, mitjançant la seva utilització, no s'obre la via per assolir l'autonomia femenina, sinó que el contracte de subrogació ha de veure's «com una altra disposició del contracte sexual», com una nova forma d'accés i d'ús del sexe femení per part del sexe masculí (Pateman, 1995, pàg. 288). En la mesura que la infertilitat augmenta i/o moltes dones que ocupen càrrecs socials rellevants volen evitar les possibles càrregues de l'embaràs, les que disposen de pocs recursos econòmics podrien conformar una casta reproductora disposada a ésser explotada de la mateixa manera com ho són avui les prostitutes. Sostenen també que, atesos els vincles especials que s'estableixen entre el fetus i la mare gestant, no se l'hauria d'obligar a complir el contracte de subrogació.

Les tècniques de reproducció assistida sota el control de les dones

En els últims temps, les posicions feministes davant les tècniques de reproducció assistida són més matisades. Encara que, en línies generals, consideren que les noves tecnologies poden ser perilloses per a les dones, creuen que poden servir per alliberar-les si són elles les que les controlen. S'oposen a l'actitud paternalista del FINRRAGE i sostenen que les dones han de prendre les seves pròpies decisions, confiant que són capaces de resistir les pressions dels tecnòcrates masculins (Birke, Himmelweit, Vines, 1992). Així, la maternitat subrogada no es visualitza només en el seu aspecte negatiu, sinó que es considera que pot ser una forma d'evidenciar el valor econòmic del poder procreatiu femení (Shalev, 1992, pàg. 167; Purdy, 1996, pàg. 182 s.) o com una forma de col·laboració entre dues dones que es relacionen dintre seu com a persones concretes i no com a subjectes despersonalitzats i abstractes (Puigpelat, 1997, pàg. 127).

Aquest canvi s'ha de reinterpretar en relació amb el propi moviment feminista. En els últims anys, es parla de *feminisme postmodern* per al·ludir a un plantejament que critica la

modernitat i, amb això, la idea d'una veritat única vinculada a la creença en l'objectivitat, la universalitat i l'essencialisme.

Les feministes postmodernes creuen, com les radicals, que els conceptes d'igualtat i de dona són construccions socials que han de ser revisades, però no creuen que la millor manera de revisar la construcció patriarcal «dona» sigui construint una altra categoria abstracta per part de les dones. Per a elles, és tan essencialista el feminisme radical com el cultural (Restaino, Cavarero, 1999, pàg. 94 i s.).

No creuen que la perspectiva de la dona, en abstracte, sigui capaç de captar l'impacte de la classe social, la raça, l'ètnia, l'orientació sexual, les incapacitats i la cultura en la vida femenina, les seves experiències i les seves realitats. Advoquen per un punt de vista feminista en què la igualtat no signifiqui comparar l'experiència dels homes amb la de les dones, però tampoc amb la d'un model femení universal i atemporal. Es tractaria, més aviat, d'examinar les situacions reals de les dones i no pas de definir la categoria «dona», ja que tota definició és limitadora i, encara que no s'expliciti, es construeix a partir d'unes experiències concretes. En aquest sentit, les que són de color acusen el feminisme que el seu punt de referència són les blanques; les lesbianes, les heterosexuals; les treballadores, les de classe mitjana; etc. La diversitat d'interessos i d'experiències de les pròpies dones fa necessari, per tant, que les solucions no siguin uniformes, sinó diferenciades.

Des d'aquesta perspectiva, no sembla coherent criticar la dona amb problemes d'infertilitat que utilitza aquestes tècniques, al·legant que té una falsa consciència i que només ajuda a perpetuar els estereotips de la societat patriarcal i que, atès que l'interès femení en la maternitat no és la transmissió de gens, el que hauria de fer seria adoptar una criatura desprotegida. Han de ser les pròpies dones que pateixen els problemes les úniques competents per decidir què volen i quins són els seus projectes de vida personals. No sembla raonable que siguin criticades per dones que no tenen problemes de fertilitat i/o per aquelles que tenen un projecte vital que no és compatible amb la maternitat biològica. També ha de ser cadascuna, en concret, encara que no tingui problemes de fertilitat, la que decideixi responsablement si fa ús sola de les TRA.

No obstant això, el lema feminista «allò que és personal, és polític» continua sent vigent. Vol assenyalar que els problemes que afecten bàsicament les dones –tasques de cura no remunerades, maternitat, desigualtat en el món laboral, violència familiar, persecució sexual, doble jornada, etc.– no són de naturalesa individual, sinó configurats per estructures sociopolítiques que s'han de transformar profundament per aconseguir la igualtat real entre les persones de sexe diferent.

La construcció social del món masculí i del femení separatament s'ha pogut mantenir durant tant de temps perquè no es podien materialitzar construccions alternatives més complexes, encara que eren mentalment factibles. Gràcies a les innovacions científiques i tec-

nològiques –des dels anticonceptius fins a les rentadores– i a la crítica social –que alerta del perill de confondre el que és amb el que ha de ser–, estem en condicions d'operar amb models més complexos que el de la divisió del treball i dels comportaments «femení» i «masculí». Els esforços han d'adreçar-se, doncs, a transformar els contextos socials existents per acabar amb la situació de subordinació de les dones.

No s'ha d'oblidar, així mateix, que les TRA poden constituir una font de perill per a la salut física i psíquica de les dones, quan la seva finalitat no és l'estrictament reproductiva. En aquests moments, per a amplis sectors de la població, es considera justificada la investigació amb cèl·lules mare obtingudes a partir d'embrions clonats. Aquesta investigació, darrere de la qual hi ha molts interessos econòmics, no pot fer-se sense que un gran nombre de dones donin els seus òvuls per a la creació dels embrions dels quals s'extrauran les cèl·lules. Però la donació d'òvuls no és com la d'esperma, ja que comporta una intervenció potencialment lesiva per a la salut de les dones, les quals no sempre n'estan prou informades.

La regulació jurídica de les tècniques de reproducció assistida

La regulació jurídica de les TRA no és uniforme en tots els països del nostre entorn cultural. Se'n pot fer l'anàlisi i la valoració des de diverses perspectives, atenent sobretot el marge que la llei deixa a l'autonomia particular, és a dir, la llibertat de les persones afectades, la preservació del model tradicional de família i els mecanismes específics de regulació. No examinarem aquí de manera exhaustiva les diferents solucions normatives (Alkorta, 2003, pàg. 93 i s.); sí que és interessant, però, la valoració que en fa Pitch.

Segons aquesta autora, si prenem com a punt de referència les tècniques de regulació que s'utilitzen a Europa, hi coexisteixen tres models: l'alemany, l'anglès i el dels altres països (Pitch, 1998, pàg. 51). El model alemany utilitza la llei penal, la Llei de protecció d'embrions de 1990. S'hi estableix una llista molt llarga de comportaments prohibits i se sobreentén que el que no hi està prohibit expressament, està permès. El model anglès es fonamenta en l'autocontrol professional que realitza un comitè d'experts. Encara que existeixen lleis que s'ocupen d'aquestes matèries (la Subrogacy Arrangements Act, de 1985; la Family Act, de 1987, i la Human Fertilization and Embriology, de 1990, en la qual s'estableixen dues prohibicions absolutes: la fecundació creuada d'humans i d'animals, i la utilització d'embrions humans després dels catorze dies de la concepció), és la Human Fertilization and Embriology Authority, autoritat administrativa independent, la que estableix les autoritzacions cas per cas. En els altres països, s'hi estableixen, de manera més reglamentista, els comportaments que estan permesos, per mitjà d'una llei.

Si adoptem el punt de vista de la permissivitat, és possible parlar de dos models: un de rígid i restrictiu i un de més flexible. El primer és el dominant i el que adopten les legislacions

de França, Alemanya, Suïssa i Noruega. El segon és el que inspira les legislacions anglesa i espanyola. Rigidesa i flexibilitat estarien en funció del grau d'imposició de criteris ètics particulars i d'un model únic de relacions familiars. Però Pitch assenyala, amb raó, que les lleis més modestes, les que no pretenen tant, són més eficaces que les immodestes (Pitch, 1998, pàg. 51). Des d'aquest punt de vista, la legislació espanyola es podria considerar modesta però eficaç. En quina mesura es pot dir que la llei espanyola és immodesta?

La legislació espanyola sobre tècniques de reproducció assistida

La Llei 35/1988, de 22 de novembre de 1988, sobre tècniques de reproducció assistida i el desenvolupament reglamentari posterior a què ha estat sotmesa: el Reial Decret d'1 de març de 1996, núm. 412, que estableix els protocols obligatoris d'estudis dels donants i dels usuaris relacionats amb la reproducció humana assistida; el Reial Decret d'1 de març de 1996, núm. 413, que estableix els requisits tècnics i funcionals per a l'autorització i l'homologació dels centres i dels serveis sanitaris relacionats amb les tècniques de reproducció assistida; el Reial Decret de 21 de març de 1977, núm. 415, que crea la Comissió Nacional de Reproducció Humana Assistida prevista a l'article 21 de la LTRA; així com la Llei de 28 de desembre de 1988 (42/1988) sobre embrions, donació i utilització d'embrions i fetus humans i de les seves cèl·lules, teixits o òrgans, tenen un «pare» conegut, el metge i diputat socialista Marcelo Palacios.

La llei sorgeix en un context històric en què la societat espanyola es troba immersa en un procés de canvi polític, en el qual els valors tradicionals fins aleshores existents s'han transformat substancialment. La Constitució espanyola de 1978 va ser concebuda per proporcionar un marc jurídic acceptable per a una societat plural, tant des del punt de vista polític com moral, i per això la comissió creada pel Congrés dels Diputats per estudiar els problemes que plantejaven aquestes tècniques, sota la direcció de Palacios, va insistir que aquests problemes fossin abordats des d'«una ètica civil de mínims» i no pas sobre una ètica normativa concreta de caràcter confessional (Alkorta, 2003, pàg. 140).

Aquesta comissió va redactar un informe que, malgrat les crítiques que van merèixer alguns dels seus punts, va ser el que va conformar substancialment el contingut de la Proposta de Llei sobre tècniques de reproducció assistida que el Grup Socialista va presentar el 5 de maig de 1987. Dos grups parlamentaris, Aliança Popular i el Partit Nacionalista Basc, hi van presentar esmenes a la totalitat, i uns altres grups també van presentar esmenes a algunes parts de l'articulat. Després d'un recorregut parlamentari no exempt de dificultats, la llei va ser aprovada, però amb el vot en contra de diversos grups (Alkorta, 2003, pàg. 142 i s.).

No ens pot estranyar, per tant, que, uns quants mesos més tard, seixanta-tres diputats del Grup Popular presentessin un recurs d'inconstitucionalitat a la totalitat de la Llei i, subsidiàriament, a alguns articles en concret. Aquest recurs va trigar molts anys a resoldre's. Concretament, el Tribunal Constitucional es va pronunciar a favor de la constitucionalitat de la llei en una sentència de 17 de juny de 1999. És a dir, deu anys més tard.

El caràcter no només pluralista, sinó també «feminista», de la Llei finalment aprovada es desprèn clarament de la lectura de la introducció, on s'assenyala que «des del respecte als drets de la dona de fundar la seva pròpia família en els termes que estableixen els pactes i els acords internacionals garants de la igualtat de la dona, la Llei ha d'eliminar qualsevol límit que soscavi la seva voluntat de procrear i constituir el tipus de família que consideri de manera lliure i responsable». Això es tradueix, en l'articulat, en la possibilitat, no explicitada en cap altra legislació, que la dona, amb independència que estigui casada o no, pot ser usuària d'aquestes tècniques. Ara bé, encara que elles siguin les destinatàries de les tècniques, en el cas que estiguin casades, han d'obtenir el consentiment dels seus marits i està prohibida la maternitat per substitució.

Que l'esmentada llei tingués aquesta orientació i no cap altra es va deure, sobretot, a la pressió dels grups feministes quan van participar en l'elaboració de l'Informe de la Comissió. En les seves recomanacions 118 i 121, s'hi admetia la inseminació amb gàmetes procedents de donant de la dona sola estèril, i, fins i tot, de la fèrtil, sempre que, en aquest cas, fos ella la que pagués les despeses de la intervenció (Alkorta, 2003, pàg. 139).

La Llei 45/2003, de 21 de novembre, sota el govern del Partit Popular, va modificar alguns aspectes de la Llei 33/1988. La finalitat més rellevant va ser la d'evitar la generació i acumulació de preembrions, a la vegada que es reduïa la taxa d'embarassos múltiples. Per aconseguir-ho, limitava a tres el nombre d'ovòcits que podien ser fecundats i transferits a la dona en el mateix cicle, llevat que ho impedís la patologia de base dels progenitors. En aquests casos, es permetia fecundar un nombre més elevat d'ovòcits. En la mesura que, durant els quinze anys de vigència de la norma, s'havien acumulat, en els centres de reproducció assistida, molts preembrions humans sobrants i la Llei 33/1988 només deia que es crioconservarien en bancs autoritzats durant un període de cinc anys, la nova llei establia diverses alternatives. Les parelles o la dona sola, previ consentiment informat, podien escollir entre diverses opcions: mantenir-los crioconservats fins que els fossin transferits; donar-los per a la reproducció a unes altres dones; autoritzar que fossin descongelats i que poguessin ser utilitzats per a la investigació, o destruir-los.

La nova llei 14/2006, de 26 de maig, permet que es fecundin més de tres ovòcits en cada cicle reproductiu. Seran les professionals i els professionals qui en determinaran el nombre més convenient i es permetrà investigar amb tots els embrions sobrants i no només amb els que, segons la llei de 2003, estiguessin congelats abans de la seva entrada en vigor. També es contempla la possibilitat de fer el diagnòstic preimplantacional amb finali-

tats terapèutiques per a tercers, encara que se n'haurà de demanar l'autorització cas per cas. L'article 6.1 estableix que la dona podrà ésser usuària o receptora de les tècniques regulades per la llei, independentment del seu estat civil i de la seva orientació sexual. En el redactat d'aquest article, hi podem veure expressat el caràcter feminista de la llei espanyola. Tot i així, em sembla discutible que la llei es fonamenti en l'anonimat de les donacions i continuï prohibint la maternitat subrogada en qualsevol cas.

Bibliografia

- ALKORTA, I. *Regulación jurídica de la medicina reproductiva. Derecho español y comparado*. Navarra: Aranzadi, 2003.
- BIRKE, L.; HIMMELWEIT, S.; VINES, G. *El niño del mañana: Tecnologías reproductoras en los años 90*. Barcelona: Pomares-Corredor, 1992.
- BOETZKES, E. «Equality, Autonomy and Feminist Bioethics». A: DONCHIN, A.; PURDY, L.. (ed.). *Embodying Bioethics: Recent Feminist Advances*. Lanham: Rowman and Littlefield, 1999.
- CHARLESWORTH, M. *Bioethics in a Liberal Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- CHORODOW, N. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: Universitat de Califòrnia, 1978.
- EHRENREICH, B.; ENGLISH, D. *Brujas, comadronas y enfermeras: Dolencias y trastornos*. Barcelona: La Sal, Edicions de les Dones, 1988.
- FIRESTONE, S. *La dialéctica feminista: en defensa de la revolución feminista*. Barcelona: Kairós, 1974.
- GALTON, F. *Herencia y eugenesia*. Madrid: Alianza Editorial, 1988.
- IZQUIERDO, M. J. «Ideología individualista y técnicas procreativas». *Debate Feminista*, setembre de 1993, pàg. 67-75.
- LEMA AÑON, C. *Reproducción, poder y derecho: Ensayo filosófico jurídico sobre las técnicas de reproducción asistida*. Madrid: Trotta, 1999.
- MELE, C. *La bioetica al femminile*. Milà: Vita e Pensiero, 1998.
- PATEMAN, C. *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos, 1995.
- PITCH, T. *Un diritto per due*. Milà: Il Sagittario, 1998.
- PUIGPELAT, F. «La selección de sexo: aspectos jurídicos y valoración crítica». *Revista de Derecho y Genoma Humano*, vol. 6, 1997, pàg. 93-109.
- PUIGPELAT, F. «Feminismo y maternidad por sustitución». *Revista Zona Franca. Universidad Nacional de Rosario*, 2001, pàg. 121-128.
- PURDY, L. *Reproducing Persons. Issues in Feminist Bioethics*. Ithaca-Londres: Cornell University Press, 1996.
- RESTAINO, F.; CAVARERO, A. *Li filosofie femministe*. Torí: Paravia, 1999.

SHALEW, C. *Nascere per contratto*. Milà: Giuffré Editore, 1992.

STOLCKE, V. «New Reproductive Technologies: The old Quest for Fatherhood». *Reproductive and Genetic Engineering*, vol. 1, núm. 1, 1998, pàg. 5-19.

VEGA, A. M. «Los derechos reproductivos en las sociedades postmodernas: ¿una defensa o una amenaza contra la vida?». A: VIDAL MARTÍNEZ, J. (coord.). *Derechos reproductivos y técnicas de reproducción asistida*. Granada: Comares, 1998.

Violències envers les dones

8. Estratègies de llibertat femenina enfront de la persistència de la violència masclista

Beatriu Macià i Masià

Portaveu i terapeuta de Tamaia, Associació de Dones contra la Violència Familiar.

Introducció

En els darrers anys, les polítiques públiques per facilitar i promoure el que anomenem «igualtat d'oportunitats» s'han mostrat com a instruments útils enfront de les desigualtats més greus, per raó de gènere, en els diferents àmbits socials.

La conveniència d'aquestes polítiques ha esdevingut evident en els aspectes més formals.

Tanmateix, les polítiques de dones han fet un èmfasi especial a incloure programes, definir serveis i recursos que poguessin donar resposta a un dels reptes encara pendants al segle XXI: la violència que s'exerceix contra les dones només pel fet de ser-ne.

La necessitat i la urgència d'esmerçar-hi recursos han condicionat que, molt sovint, ens oblidem de fer la reflexió necessària sobre els elements que faciliten la continuïtat d'aquest tipus de violència i els elements necessaris per avançar en la seva eradicació definitiva.

Per tant, cal que ens preguntem sobre els mecanismes que perpetuen aquesta realitat, tot i analitzant la relació que s'estableix amb els contextos socials, culturals, econòmics imperants i les possibilitats de canviar-los tots.

La permanència de les violències vers les dones, en tant que fenomen històric i universal, no es pot entendre si no és en el marc d'una estructura ideològica que pren com a paradigma de referència el sistema patriarcal. Es tracta d'un funcionament, estratificat i jeràrquic, en què la violència contra les dones representa una definició de la manera d'actuar, en tant que construeix un ordre social i simbòlic al voltant de «l'home» com a mesura i referent, i subordina qui no forma part d'aquest ordre.

Les pràctiques androcèntriques han pretès, i en alguns casos ho han aconseguit, organitzar els éssers humans, des del punt de vista social, cultural i individual, en funció del sexe biològic i de les assignacions socials d'acord amb aquest (el gènere), a la vegada que s'han dotat de normatives amb el poder de sancionar o premiar els diferents comportaments en funció dels rols assignats, i s'han adaptat històricament a les necessitats del propi sistema.

Durant segles, l'establiment i la continuïtat d'aquest model a la majoria de cultures occidentals i també en d'altres va arribar a naturalitzar aquesta construcció teòrica, de manera que va anar impregnant els diferents àmbits del coneixement.

Només la resistència de les dones enfront d'aquesta pretensió, a partir del seu saber, de les pròpies vivències, de la reflexió sobre si mateixes i també de la complicitat d'alguns homes, ha possibilitat el qüestionament d'aquest paradigma.

El feminisme en els seus diferents postulats, partint de la reflexió i el debat, ha arribat a una conclusió que estableix un punt de partida essencial: la violència de la qual eren i són objecte moltes dones no era, no és, un problema individual, sinó que formava i forma part d'una estructura de poder simbòlica i real que afecta totes les dones i que pretén esmerçar-los la llibertat. Tant és així que la participació, les decisions i la llibertat individual han hagut de ser reconegudes i promogudes pels organismes internacionals.

A la conferència de les Nacions Unides realitzada a Pequín (1995), no només s'hi declarava la intenció d'«Evitar i eliminar totes les formes de violència contra les dones i les nenes» (Dones de Catalunya a Pequín, 1995), sinó que també s'hi donava solidesa a aquesta percepció: «La legitimació i la participació plena de les dones sobre la base de la igualtat en tots els àmbits de la societat, incloent-hi la participació en el procés de presa de decisions i accés al poder, són fonamentals per a la consecució de la igualtat, el desenvolupament i la pau» (Dones de Catalunya a Pequín, 1995).

El reconeixement per part dels governs de la necessària participació de les dones en allò que ens afecta i pel desenvolupament d'un futur en pau, ha estat una fita important.

Aquesta presa de posició governamental a partir de les pressions dels grups de dones d'arreu del món va facilitar el qüestionament d'anys i anys de silenci, alhora que possibilitava la realització de replantejaments conceptuals i metodològics per fer front a molts dels mites i de les creences que la pseudociència oficial havia fet circular per explicar aquesta violència: la predisposició natural de les dones a la subordinació o la inclinació natural dels homes a dominar, així com uns altres postulats que es contemplaven en disciplines com ara el dret, la medicina, la psicologia, etc. Teories que, portades a la pràctica, han tingut i continuen tenint efectes devastadors per a moltes dones.

Malauradament, hi ha encara moltes pràctiques relacionades amb aquestes creences que continuen vigents en diverses disciplines, mentre es busquen explicacions als abusos que no qüestionen les estructures que els mantenen.

Les diferents aportacions sobre aquest tema ens arriben des de diverses genealogies femenines, que han reflexionat des de la pràctica quotidiana, i des dels estudis sobre el gènere i la diferència sexual, que han servit per elaborar teories sobre la comprensió i la causalitat d'aquest problema i per definir les estratègies d'intervenció per intentar eradicar-lo.

Fina Birulés planteja:

Dic, doncs, que la llibertat política i la igualtat de drets no són sinònims i hi afegeixo que és justament en virtut de la seva diferència que els és negada la llibertat a les dones. Com, si no, podem tractar d'explicar la persistència de la violència contra el cos de les dones, en societats on pràcticament hem aconseguit la igualtat de drets? (Birulés, 2004, pàg. 27)

Aquesta autora ens dóna una resposta ben clara sobre la persistència d'aquest fenomen: la pràctica de les violències contra les dones es constitueix com un fre al desig que tenen elles de viure en llibertat.

Hi voldria afegir que la continuïtat d'aquesta violència no fóra possible, ni explicable, solament a causa d'unes accions individuals, les més conegudes i massa vegades les úniques visibles, si no estigués emmarcada en el si de la societat i de la cultura que, a la vegada, genera, permet i perpetua aquesta violència i d'altres.

La permanència del sistema de creences i de valors androcèntrics, tot i que s'adapta històricament, continua configurant i organitzant els diferents subsistemes en els quals influeix a través de mecanismes formals i informals, per tal que siguin efectius, tant en els comportaments socials, com en les formes de relació individuals, especialment entre homes i dones.

En paraules de Cèlia Amorós: «el patriarcat, en tant que sistema de domini, expressa i reprodueix la desigualtat, delimitant espais jeràrquics carregats de significat que fan la funció d'actuar com a entrebancs i, per tant, poden incloure o excloure els grups que consideren subordinats» (Amorós, 1985).

L'intent històric de subordinar certs grups no ha tingut els efectes desitjats, així és com cal entendre també l'eclosió del fenomen de la violència masclista: les dones no estem disposades a ser recloses en espais delimitats.

Si bé durant molt de temps aquesta reclusió ha arribat a tenir un caràcter normatiu, les modificacions de lleis que regulen diferents aspectes de la vida femenina, com ara el codi civil i el codi penal, han facilitat l'eliminació de les pràctiques més greus, però no podem esperar que les resolguin totes, ni crec que hagi de ser la seva funció.

A la vegada, el qüestionament més profund dels sistemes de sexe, gènere i la dicotomia que han generat segons les categories «normalitzades» de masculinitat i feminitat, a la vegada atorgadores de valors desiguals en funció d'aquestes categories, ha contribuït a legitimar les respostes femenines contra aquest intent de constrènyer-les.

Ens trobem, per tant, amb la coexistència d'estructures clarament androcèntriques en l'exercici del poder real i simbòlic, i unes altres de proposades per la pràctica política de

la relació, que s'encaminen cap a unes altres formes de convivència entre dones i homes.

Això no obstant, encara hem de tenir en compte el fort impacte d'estructures formals fortament impregnades de creences patriarcals, que s'escenifiquen de manera individual, en els múltiples casos de violència masclista, on es fa evident la força i, alhora, la complexitat amb què operen els sistemes de domini en les relacions interpersonals.

Segons Jorge Barudy (2005-2007), el que caracteritza les violències vers les dones i la continuïtat d'aquestes, siguin del tipus que siguin, és el seu sentit ideològic, en la mesura que qui exerceix els actes abusius a nivell individual o els permet i els legitima a nivell social, està convençut que les seves percepcions, les seves representacions, constitueixen la realitat objectiva.

De manera que, tant l'home que exerceix violència directament sobre la seva parella, com el dictador que marca la llei i el botxí que l'executa, encara que actuïn en contextos diferents, estan convençuts que allò que fan és legítim i necessari.

Podem afirmar, per tant, que «les estructures de dominació són el producte d'un treball constant (històric) de reproducció, al qual contribueixen agents singulars (entre els quals hi ha els homes, amb armes com ara la violència simbòlica i física) i les diferents institucions que fan de mitjanceres entre l'individu i la societat» (Institut Català de les Dones, 2005-2007)¹. Judicatura, mitjans de comunicació, centres educatius, etc. es poden erigir en veritables agents legitimadors de la violència o en agents de prevenció.

Evidentment que l'actuació de cadascun dels àmbits des d'on s'exerceix l'abús és diferent, evidentment que les maneres concretes com actua la violència són diferents, però els efectes són els mateixos: aconseguir limitar la llibertat de l'altra persona, en aquest cas, l'altra persona pot representar el 52% de la població de Catalunya.

És important, però, distingir entre els efectes de la violència simbòlica, en tant que en possibilita unes altres, i els de les violències extremes i directes sobre el cos i la psique femenines, perquè, si bé l'objectiu és comú, els danys que produeixen són diferents.

Els efectes d'aquesta violència, si no són reparats, faciliten la creença sobre la seva inevitabilitat i transgeneracionalitat, per tant, si no s'hi articulen respostes, l'abús pot continuar.

Les estratègies i les accions femenines, però, malgrat la coerció continuada, han estat no només les de sobreviure, sinó, al mateix temps, realitzar una tasca civilitzadora a través del seu procés de recuperació i d'autocura.

1. Marc conceptual. Programa per a l'abordatge integral de les violències contra les dones 2005-2007. Pla d'acció i desenvolupament de les polítiques de dones a Catalunya. 2005-2007. Institut Català de les Dones.

En una publicació recent de Jorge Barudy i Maryori Dantagnan, *Los buenos tratos a la infancia* (2005), se'ns diu que els components biològics de l'ésser femení són extraordinàriament positius per a la humanitat.

És a dir, que la important tasca de cura de moltes dones, malgrat que visquin situacions de violència extrema, constitueix un element de responsabilitat i llibertat femenina enfront de la violència.

La relació entre dones

La meva experiència com a fundadora i terapeuta a Tamaia. Associació de dones contra la violència familiar, acompanyant dones que han viscut situacions extremes de violència, m'ha permès comprovar aquesta tasca, però també reflexionar i repensar els efectes que els manaments androcèntrics exerceixen també sobre el sexe femení.

Revisar les nostres pròpies creences respecte a l'actuació de la violència significa, d'entrada, acceptar que, en la societat actual, alguna dona pugui pensar que n'està al marge.

Aquesta creença sovint té a veure amb les dualitats que moltes vegades establím entre «nosaltres», és a dir, les dones exemptes d'aquestes violències, i «les altres», les que estarien en risc de patir-les (Masià, 2003).

L'objectiu d'aquesta creença és establir una distància que suposadament ens garantiria no córrer aquest risc, oblidant que la seva instauració i la dualitat formada per dones en risc i dones sense risc és una construcció i un parany patriarcal que ha facilitat que moltes dones assumeixin el discurs del poder, amb l'esperança de protegir-se d'aquesta violència.

L'experiència m'ha ensenyat que el vincle respectuós establert amb una mateixa i amb altres dones és la millor manera de protegir-nos d'aquesta violència.

Com molt bé va dir la meva companya Lluïsa Carmona, a l'acte del 8 de març del 2004, quan va parlar de les dones que acudeixen a Tamaia: «Si hi vénen és perquè se senten lliures (malgrat la violència que erosiona la seva llibertat). Aconsegueixen venir-hi malgrat la por, les amenaces, les distàncies, els mil problemes que generen les conseqüències de la violència: econòmics, relacionals, psicològics, de salut... No hi vénen des de la violència, hi vénen des de la llibertat. Ha de quedar algun espai de llibertat per poder-hi venir. Hi vénen lliurement i s'hi queden mercès a la relació que oferim també lliurement».

L'oferiment d'aquesta relació, és més, si incitem a practicar el vincle entre dones és perquè molt abans hem pogut reflexionar sobre la nostra experiència com a dones, partint de la confiança que ens han donat altres dones i a les quals, alhora, els hem atorgat autoritat.

Hem comprovat com el fet de donar i de donar-nos autoritat entre dones constitueix una acció directa contra les estructures patriarcal, acció que no necessita violència, sinó reconeixement.

Perquè, quan una dona que està en una situació de violència busca suport per desfer-se'n i es troba amb una altra dona que li ofereix aquest suport, està trencant amb una de les estructures més profundes del patriarcat, que és la de considerar una altra dona com a referent a partir de relacions i vincles d'ajut i d'afectivitat, amb la qual cosa, a la vegada, anul·la el manament que hem assumit moltes dones de no demanar.

L'educació femenina adreçada a satisfer les necessitats de les altres persones abans que les pròpies, ha definit un rol de feminitat encara imperant.

Certament, les nostres capacitats de donar són molt valuoses, però perden tot el sentit quan la nostra generositat només segueix una direcció. Aprendre a rebre, a rebre d'altres dones, és un repte encara vigent.

Els pactes que podem establir entre dones, sobretot en relació amb l'afrontament de la violència, poden semblar un posicionament més personal, però, en realitat, constitueixen un posicionament polític que es troba per sobre del discurs dominant que ens marca allò que suposadament necessitem les dones i, especialment, les que pateixen situacions de violència, discurs amb bones intencions, però que moltes vegades s'acaba convertint en una coerció sobre la llibertat femenina, ja que massa vegades s'incita a disposar en els altres la pròpia seguretat, la pròpia vida.

Sabem que la llibertat, la vida, només se la pot restituir una mateixa, a través dels diferents processos personals, relacionals i socials que ens permeten identificar allò que ens ha pres aquesta llibertat i restaurar-la.

En aquest procés d'identificació, la relació entre dones i amb dones que han passat per processos de violències extremes esdevé un element de reflexió i d'acció política vers les violències simbòliques i reals que hàgim pogut patir, la qual cosa també possibilita la identificació del que és necessari perquè aquestes no és perpetuïn.

Aquest intercanvi permet identificar el potencial de força i de llibertat que les dones podem construir i, per tant, aportar a la societat.

Les estratègies de resistència, de relació i de llibertat enfront de les violències constitueixen, així, accions polítiques definides que permeten preguntar-nos i interpel·lar a la societat en general sobre els objectius que, com a societat, volem aconseguir. Sobre aquest interrogant, hi tenen molt a dir els homes, atesa la responsabilitat individual que tenen molts en els actes concrets de coerció sobre la llibertat d'una gran quantitat de dones, però aquesta feina l'han de fer ells.

Les relacions que moltes dones i alguns homes intentem crear al marge d'aquest ordre social imposat, representen la possibilitat de trencar amb les pràctiques androcèntriques i, per tant, la possibilitat de posar fi a la perpetuació de les violències contra el sexe femení.

Bibliografia

- ALBERDI, I.; MATAS, N. *La violència domèstica. Informe sobre els maltractaments a dones a Espanya*. Barcelona: Fundació «La Caixa», 2002 (Estudis Socials; 10).
- ALTABLE VICARIO, Ch. *Penélope o las trampas del amor*. Madrid: Mare Nostrum Editorial, 1991 (Forum Didáctico).
- AMORÓS, C. *Hacia una crítica de la razón patriarcal*. Barcelona: Anthropos, 1995.
- BARUDY, J. «Aportacions al marc conceptual». A: *Programa per l'abordatge integral de les violències contra les dones: Pla d'acció i desenvolupament de les polítiques de dones a Catalunya, 2005-2007*. Barcelona: Institut Català de les Dones.
- BARUDY, J.; DARTAGNAN, M. *Los buenos tratos a la infancia*. Barcelona: Gedisa, 2005.
- BIRULÉS, F. «Les dones i la política». *Dia Internacional de les Dones*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Institut Català de les Dones, 2004 (Quaderns de l'Institut).
- CARMONA, L. Acte central del moviment feminista. Llibertat per esvair la violència. 8 de març de 2004.
- CASTELLS, M. *La era de la información: Economía, sociedad y cultura. El poder de la identidad*. Vol. 2. Madrid: Alianza Editorial, 1999.
- CORSI, J. (comp.). *Violencia masculina en la pareja: una aproximación al diagnóstico y a los modelos de intervención*. Buenos Aires: Paidós, 1995.
- CORSI, J. (comp.). *Violencia familiar: una mirada interdisciplinaria sobre un grave problema social*. Buenos Aires: Paidós, 1994.
- CORSI, J. (comp.). *Maltrato y abuso en el ámbito doméstico*. Barcelona: Paidós, 2003.
- Dones de Catalunya a Pequín. *IV Conferència Mundial de les Nacions Unides sobre les dones, per la igualtat, el desenvolupament i la pau*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Institut Català de les Dones, 1995.
- EDLESON, J.; EISIKOVITS, Z. *La mujer golpeada y la familia*. Buenos Aires: Granica, 1997.
- GRAD, M. *La princesa que creía en contes de fades*. Barcelona: Laertes, 1997.
- Institut Català de les Dones. *Programa per l'abordatge integral de les violències contra les dones 2005-2007. Pla d'acció i desenvolupament de les polítiques de dones a Catalunya, 2005-2007. Marc conceptual*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2005-2007. Publicat a: <<http://www.gencat.net/icdona>>.
- MASIÀ, B. «Nosotras y ellas, cómo acercar distancias frente a la violencia de género». *Duoda: Revista de Estudios Feministas*, núm. 24. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2003.
- RIVERA GARRETAS, M. M. *Nombrar el mundo en femenino*. Barcelona: Icaria, 1994.

9. El dret penal i la violència contra les dones

Marisa Fernández Gálvez

Advocada i membre de l'associació Dones Juristes.

El dret penal i les dones

El dret penal és el conjunt de normes jurídiques que fixen el poder coactiu i sancionador de l'estat, i que associa a fets estrictament determinats per la llei (conductes delictives) una pena o una mesura de correcció, amb l'objectiu d'assegurar els valors elementals de la convivència humana pacífica i digna.

La irrupció del dret penal en nous sectors està àmpliament justificada en les violències contra les dones, és a dir, la normativa penal ha de tipificar i castigar, proporcionalment i adequadament, tots els actes de violència. D'altra banda, s'ha arribat al convenciment que la mal anomenada «violència familiar o domèstica» afecta els fonaments del sistema democràtic. Els actes concrets de violència, com ara agressions, coaccions i amenaces, s'utilitzen com a instruments de dominació per anul·lar la capacitat de la dona i convertirla en un objecte, i també com a mitjans per a la negació individual i arbitrària dels drets i dels principis essencials consagrats a la Constitució. La finalitat última d'una agressió «no es ocasionar unas determinadas lesiones, producir un hematoma, unos arañazos o varias heridas, sino que lo que realmente busca es aleccionar a la mujer para dejar de manifestar quién mantiene la autoridad en la relación y cuál debe ser el papel que debe jugar cada uno en ella, quedando claro que el de la mujer es estar sometida a los criterios, voluntad y deseos del hombre y el estar controlada por él, que en cualquier momento puede pedirle cuentas de sus actividades» (Lorente Costa, 2001).

El problema del dret penal és que no resol la violència per ell mateix, sinó que només la castiga quan ja s'ha produït; i no la castiga tota, sinó una petita part. És ben cert que la gravetat de les conductes que constitueixen la violència de gènere i els greus danys que provoquen a la integritat física, psíquica, sexual i a la dignitat de les dones, fan necessària una resposta del sistema penal, però aquest té clares limitacions. El codi penal únicament s'ocupa dels efectes visibles de la violència, dels resultats, però no de les situacions de subordinació a l'autoritat de l'home, de l'anul·lació de la persona, del control emocional. El dret penal individualitza el problema, pren en consideració l'acte i no el context; un acte de violència és un acte aïllat que s'ha de reprimir, necessita una víctima i un culpable, i això amaga la responsabilitat de l'estructura patriarcal en la violència quotidiana contra les dones. De totes les branques del dret, la penal és la que més aplica el patró masculí dominant per resoldre els conflictes: les reforçades i necessàries garanties de l'acusat, la neutralització de la víctima, la despersonalització del delicte, que esdevé únicament un conflicte entre l'estat i l'infractor, en un mecanisme per imposar una sanció estatal i no pas

per atendre les qüestions privades. La lògica jurídica és abstracta i immobiliària, i està més relacionada amb béns i valors que no pas amb la satisfacció d'interessos individuals, i molt menys amb els interessos i els desitjos de les dones.

S'ha d'alertar, doncs, contra la dinàmica irreflexiva d'incorporació de noves conductes penals. La insatisfacció pel funcionament de la justícia i pel *continuum* d'agressions a les dones s'ha plasmat en una multiplicació de lleis penals, i els poders polítics sempre són prestos a criminalitzar nous comportaments: es tranquil·litza la societat, és fàcil, econòmic i no hi ha riscos. Es tracta de transmetre una aparença d'efectivitat i de protecció social, però els nous tipus penals no n'asseguren l'aplicació ni una interpretació sense estereotips i reproductora de l'esquema social dominant. A més, l'augment desproporcionat de les normes repressives també perjudica les dones, atès que algunes de les normes es formulen en neutre¹ i les dones en poden ser víctimes o autores, la qual cosa atempta contra el principi d'intervenció mínima del dret penal modern, concebut com el dret de la ciutadania, i no pas com el dret de la seguretat.

En últim terme, una gran part d'aquestes normes són aplicades per persones sense formació especialitzada en violència de gènere i s'ha demostrat que són parcials i ineficaces, és a dir, malgrat tot el canvi normatiu, les dones continuen sent agredides i morint a mans dels seus companys o excompanys sentimentals.

Si el dret penal no està emmarcat en un context de mesures d'ordre preventiu ni de polítiques socials, econòmiques i de suport psicològic a les dones, es converteix en una normativa vàcua. La llei només consuma el seu sentit si verifica el cas concret i si resol el cas individual.

Reformular els atacs a les dones en termes penalment admissibles, redefinir-los en un univers masculí abstracte, comporta moltes contradiccions, peròensem que és l'únic camí per avançar cap la construcció d'un dret on dones i homes se sentin representats.

Els maltractaments al dret penal

a) Violència habitual

La Llei orgànica 3/1989, de 21 de juny, introdueix, per primer cop a l'Estat espanyol, el delictes de maltractament habitual com a delictes autònoms. S'hi penalitza la violència sis-

1. De fet, únicament la Llei 1/2004, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere, explicita la violència dels homes sobre les dones, la resta de normes es refereixen a «violència familiar», i les dones en poden ser tant víctimes com autores.

temàtica, l'habitualitat de les agressions, sense perjudici de la pena que correspon a cada acte concret de violència.

L'exposició de motius de la llei ho justifica per «respondre a la deficient protecció dels membres físicament més febles del grup familiar enfront de les conductes sistemàticament agressives d'altres membres d'aquest». La penalització de la violència habitual era una antiga reivindicació dels grups juridicofeministes, enfront del desolador panorama existent, atès que, perquè una agressió fos considerada delictiva, es requeria que la persona agredida necessités un tractament mèdic reparador o quirúrgic per poder-se curar, de manera que la gran majoria d'agressions acabaven en un judici de faltes, que comportava com a sanció una multa mínima.

Malgrat la reforma, la realitat jurídica amb prou feines va canviar, i això va ser així a causa de nombroses raons: en primer lloc, perquè no es va plantejar un canvi cultural paral·lel; en segon lloc, perquè la reforma no s'acompanyava de mesures de protecció a les dones, i, en tercer lloc, perquè la formulació del nou precepte era inaplicable en la pràctica, i no únicament per la resistència dels jutjats i dels tribunals per aplicar-la, que n'hi havia i molta, sinó perquè la nova norma, l'article 425 del codi penal, es limitava a la violència física practicada per part del cònjuge o company sentimental, mentre que les agressions més persistents i greus es cometien en l'etapa coetània o posterior a la separació, supòsits en els quals no es podia aplicar el tipus penal.

Més endavant, el codi penal de 1995, l'anomenat «codi penal de la democràcia», va modificar escassament la regulació anterior, va ampliar la nòmina de les persones objecte de protecció i va augmentar la penalitat del delictiva, que va passar a tenir una sanció de sis mesos a tres anys, i va esdevenir l'article 153 del mateix codi.

L'any 1999, en el marc del Pla d'acció sobre la violència contra les dones 1998-2000, de l'Institut de la Mujer, es va reformular l'article 153 d'una manera acceptable i s'hi van introduir mesures de protecció específica per a les dones, mesures que abordarem en el proper apartat, ara ens limitarem a fer l'anàlisi de la reformulació penal de la violència habitual.

La Llei orgànica 14/1999, de 9 de juny, modifica els aspectes següents de l'article 153:

1. El tipus penal s'amplia a qui hagi estat cònjuge o persona lligada per una relació anàloga d'afectivitat.
2. Aclareix que és indiferent que els actes concrets i anteriors de violència hagin estat o no jutjats.
3. Inclou la violència psíquica.

Quant al segon punt, resultà prou important a la pràctica, atès que molts jutjats i tribunals havien entès –contràriament a la doctrina emanada del propi Tribunal Suprem i de la Fiscalia General de l'Estat– que si existien episodis anteriors de violència que ja havien estat

jutjats, no es podia accionar pel delictes de violència habitual, perquè aquest delictes el que castigava era l'habitualitat en les conductes agressives, i no pas els resultats lesius concrets.

La protecció penal als maltractaments psíquics era una reivindicació sostinguda durant molt de temps, atesa la inaplicabilitat dels instruments legals existents fins llavors, perquè, si bé el precepte bàsic de les lesions, l'article 147 del codi penal, castigava les lesions que menyscabessin la salut mental, la interpretació que n'havia efectuat el Tribunal Suprem era que la lesió que havia menyscabat la integritat psíquica requeria una incidència corporal de l'acció, és a dir, que el legislador no havia volgut convertir en delictes qualsevol comportament de maltractament psicològic, sinó una acció o una lesió corporal que provoqués un perjudici psíquic.

La Llei orgànica 11/2003, de 29 de setembre, una estranya amalgama titulada *Llei de mesures concretes en matèria de seguretat ciutadana, violència domèstica i integració social dels estrangers*, en el marc del Pla de Lluita contra la Delinqüència presentat pel Govern el dia 12 de setembre de 2002, modificà de nou el delictes de violència habitual. Se'n millora la sistemàtica, atès que ara s'inclou sota l'epígraf titulat *De les tortures i altres delictes contra la integritat moral*, quan anteriorment estava inclòs a l'apartat dedicat a les lesions. Es deixa palesa, doncs, el que la doctrina jurídica més avançada havia estat proclamant: el delictes de violència habitual no protegia únicament la salut física i psíquica, ja que per això ja existien uns altres preceptes al codi penal; el que protegia el delictes era la dignitat humana, el respecte a la persona en el si de la família; impedir que les relacions afectives es converteixin en un microcosmos regit per la por, el terror, la humiliació i la vexació. En definitiva, tot i que la Llei orgànica estén el criteri de violència habitual a les relacions afectives sense convivència, la Llei empara per damunt de tot l'àmbit familiar, l'anomenada «violència domèstica».

El nou delictes de violència habitual passa a convertir-se en l'actual article 173-2 del codi penal; augmenta la nòmina dels subjectes passius: germans per naturalesa, persones emparades per qualsevol altra relació per la qual es trobin integrades al nucli familiar, persones que, per la seva vulnerabilitat especial, es troben sotmeses a custòdia o guarda als centres públics, i s'estableixen noves penes accessòries.

Art. 173-2

El que habitualmente ejerza violencia física o psíquica sobre quien sea o haya sido su cónyuge o sobre persona que esté o haya estado ligada a él por una análoga relación de afectividad aún sin convivencia, o sobre los descendientes, ascendientes o hermanos por naturaleza, adopción o afinidad, propios o del cónyuge conviviente, o sobre los menores o incapaces que con él convivan o que se hallen sujetos a la potestad, tutela, curatela, acogimiento o guarda de hecho del cónyuge o conviviente, o sobre persona amparada por cual-

quier otra relación por la que se encuentre integrada en el núcleo de su convivencia familiar, así como sobre las personas que por su especial vulnerabilidad se encuentran sometidas a custodia o guarda en centros públicos o privados, será castigado con la pena de prisión de seis meses a tres años, privación del derecho a la tenencia y porte de armas de dos a cinco años y, en su caso, cuando el juez o tribunal lo estime adecuado al interés del menor o incapaz, inhabilitación especial para el ejercicio de la patria potestad, tutela, curatela, guarda o acogimiento por tiempo de uno a cinco años, sin perjuicio de las penas que pudieran corresponder a los delitos o faltas en que se hubieran concretado los actos de violencia física o psíquica.

Se impondrán las penas en su mitad superior cuando alguno o algunos de los actos de violencia se perpetren en presencia de menores, o utilizando armas, o tengan lugar en el domicilio común o en el domicilio de la víctima, o se realicen quebrantando una pena de las contempladas en el art. 48 de este código o una medida cautelar o de seguridad o prohibición de la misma naturaleza.

3. Para apreciar la habitualidad a que se refiere el apartado anterior, se atenderá al número de actos que resulten acreditados, así como a la proximidad temporal de los mismos, con independencia de que dicha violencia se haya ejercido sobre la misma o diferentes víctimas de las comprendidas en este artículo, y de que los actos violentos hayan sido o no objeto de enjuiciamiento en procesos anteriores.

b) Delicte de lesions

La Llei orgànica 11/2003 va convertir en delict qualsevol lesió física o psíquica, maltractaments d'obra si la persona ofesa és una de les assenyalades a l'article 173-2 del codi penal. És a dir, qualsevol agressió, tot i que sigui ocasional, practicada a alguna de les persones del cercle familiar esmentat, passa des de la consideració de falta penal a delict, tipificat a l'article 153 del codi penal.

De fet, amb aquest precepte, sorgeix la paradoxa que es condemna algunes dones a penes de presó per un episodi puntual de maltractament a qualsevol de les persones del cercle familiar, encara que no causi lesió, atès que la norma ha convertit en delict qualsevol maltractament d'obra. I una cosa és el criteri moral que puguem mantenir sobre el dret de correcció física sobre els fills² o sobre actituds d'imposició física, i una altra de ben diferent el fet que una d'aquestes conductes aïllada pugui ser constitutiva d'un delict castigat amb pena de presó, actuació totalment desproporcionada i, el que és pitjor, dissortadament ineficaç per combatre la violència contra les dones.

La Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere (LOMPIVG), ha reformat el delict de maltractaments, ja que n'ha mo-

2. Una empenta o una bufetada a un fill o a una filla, per exemple.

dificat l'apartat primer, que agreuja la pena quan es causi a una altra persona un menyscabament psíquic o una lesió no definits com a delicte, o que es copegi o es maltracti d'obra una altra persona sense causar-li lesió, si l'ofesa és o ha estat l'esposa o una dona que estigui o que hagi estat lligada a l'autor per una relació d'afectivitat anàloga, encara que no hi hagués convivència, o una persona especialment vulnerable que convisqui amb l'autor.

Art. 153

1. El que por cualquier medio o procedimiento causare a otro menoscabo psíquico o una lesión no definidos como delito en este Código, o golpear o maltratar de obra a otro sin causarle lesión, cuando la ofendida sea o haya sido esposa, o mujer que esté o haya estado ligada a él por una análoga relación de afectividad aún sin convivencia, o persona especialmente vulnerable que conviva con el autor, será castigado con la pena de prisión de seis meses a un año o de trabajos en beneficio de la comunidad de treinta y uno a ochenta días y en todo caso, privación del derecho a la tenencia y porte de armas de un año y un día a tres años, así como, cuando el Juez o Tribunal lo estime adecuado al interés del menor o incapaz, inhabilitación para el ejercicio de la patria potestad, tutela, curatela, guarda o acogimiento hasta cinco años.
2. Si la víctima del delito previsto en el apartado anterior fuere alguna de las personas a las que refiere el art. 173-2, exceptuadas las personas contempladas en el apartado anterior de este artículo, el autor será castigado con la pena de prisión de tres meses a un año o trabajos en beneficio de la comunidad de 31 a 80 días y, en todo caso, privación del derecho a la tenencia y porte de armas de un año y un día a tres años, así como, cuando el juez o tribunal lo estime adecuado al interés del menor o incapaz, inhabilitación especial para el ejercicio de la patria potestad, tutela, curatela, guarda o acogimiento por tiempo de seis meses a tres años.
3. Las penas previstas en los apartados 1 y 2 se impondrán en su mitad superior cuando el delito se perpetre en presencia de menores, o utilizando armas, o tenga lugar en el domicilio común o en el domicilio de la víctima, o se realicen quebrantando una pena de las contempladas en el art. 48 de este Código o una medida cautelar o de seguridad de la misma naturaleza.
4. No obstante lo previsto en los apartados anteriores, el Juez o Tribunal, razonándolo en sentencia, en atención a las circunstancias personales del autor y las concurrentes en la realización del hecho, podrá imponer la pena inferior en un grado³.

3. Hem reproduït la regulació penal dels delictes de violència habitual i de maltractaments, que són els delictes clau penals de la violència familiar contra les dones, i farem una referència genèrica i parcial a uns altres tipus penals. La referència serà necessàriament parcial, perquè aquest treball no pot abastar tots els delictes vinculats a

La tutela penal de la violència de gènere ha estat mal resolta per la LOMPIVG. La nova normativa crea una confusió conceptual que dificulta la caracterització penal de la violència de gènere, perquè estableix supòsits agreujats quan la violència s'exerceix per part de l'home contra la dona amb qui té o ha tingut una relació sentimental, o contra persones especialment vulnerables, que coexisteixen amb subtipus penals de violència domèstica, que també estan agreujats però menys. El problema és que aquest esquema no se segueix en tots els casos penals, per exemple: el delictes bàsic de lesions regulat als articles 147 i 148 del codi penal i el delictes de coaccions previst a l'article 172 contemplen un agreujament per violència de gènere, però no per violència domèstica. Per contra, el delictes de trencament de condemna previst a l'article 468.2 estableix un subtipus agreujat quan es trenca la condemna o la mesura cautelar en supòsits de violència domèstica, però no de violència de gènere.

Per sintetitzar, relacionem la penalitat diferent segons si els maltractaments són sense lesions o amb lesions que no constitueixin delictes:

- Contra dones o persones especialment vulnerables, són delictes castigats amb penes de presó de sis mesos a un any.
- Contra qualsevol de les persones de l'article 173.2 (violència domèstica) es castiguen amb una pena de presó de tres mesos a un any.
- Maltractament a persones que no formen part del cercle familiar que contempla l'article 173.2. Es regula com a falta a l'article 617 del codi penal, amb penes de localització permanent⁴ entre dos i dotze dies o multes de deu dies a dos mesos.

Delictes d'amenaques i coaccions

La LOMPIVG ha reproduït la mateixa situació, quant a les amenaces i les coaccions, que la Llei orgànica 11/2003 va establir respecte a les lesions. Ha elevat a la categoria de delictes conductes que fins ara eren considerades faltes.

L'article 171 del codi penal, en el seu nou apartat 4, regula les amenaces lleus proferides a les persones que defineix l'art. 1 de la LOMPIVG, és a dir, a les dones que siguin o que hagin estat cònjuges dels autors de les amenaces o que hi hagin mantingut una relació d'afectivitat anàloga, encara que no hi hagués convivència, i a les persones especialment

la violència de gènere: homicidi, assassinat, delictes contra la llibertat, contra la integritat moral, contra la llibertat i la indemnitat sexuals, etc.

4. La pena de localització permanent es va introduir a la Llei Orgànica 15/2003, de 25 de novembre, i el seu compliment obliga la persona condemnada a romandre al seu domicili o al lloc fixat pel jutjat o el tribunal a la sentència.

vulnerables que convisquin amb l'autor. Aquestes amenaces es castiguen amb penes de presó de sis mesos a un any o de treballs en benefici de la comunitat de trenta-un a vuitanta dies i, en tot cas, amb privació del dret a tenir armes i de portar-ne d'un any i un dia a tres anys, així com quan el jutge o el tribunal ho consideri convenient per l'interès del menor o incapac, la inhabilitació per l'exercici de la pàtria potestat, tutela, curatela, guarda o acolliment fins a cinc anys. Quan les amenaces lleus s'executen contra les persones del 173.2, excloses les anteriors, la conducta és constitutiva de falta, llevat que les amenaces lleus es facin amb armes o altres objectes perillosos, la qual cosa les converteix en delictes amb una pena privativa de llibertat de tres mesos a un any, i la privació dels drets que l'autor pogués tenir sobre el menor o incapac és de sis mesos a tres anys.

S'estableix el mateix tipus de disposició per a les coaccions, regulades a l'article 172 del codi penal, de manera que la regulació queda de la manera següent:

- Amenaces o coaccions lleus contra dones o persones especialment vulnerables, són delictes castigats amb penes de presó de sis mesos a un any.
- Les amenaces o coaccions lleus a qualsevol de les persones de l'article 173.2 són constitutives de falta.
- Si l'amenaça es fa amb armes o objectes perillosos i es refereix a persones de l'article 173.2, és un delictes que comporta una pena de presó de tres mesos a un any.

d) Faltes

Les faltes són considerades conductes més lleus, que no creen antecedents penals, i es tracten mitjançant un enjudiciament més ràpid i fàcil i que mai no comporten cap pena de presó.

Després de les reformes penals de la Llei Orgànica 15/2003, de 25 de novembre, i de la LOMPIVG, en l'àmbit de la violència contra les dones, només queda una falta, la injúria lleu i la vexació injusta, regulada a l'article 620 del codi penal.

e) Delictes contra els drets i deures familiars

Dins d'aquest grup de delictes, i com a símbol de violència econòmica contra les dones, farem esment al delictes conegut com l'«impagament de pensions».

La Llei 3/1989 va introduir aquest delictes davant l'escassa eficàcia de les garanties civils de les obligacions alimentàries fixades en les resolucions judicials i la imperfecció de les figures penals preexistents. Es tractava de reforçar les mesures de protecció dels membres

econòmicament més febles de la unitat familiar enfront de l'incompliment de la persona obligada a prestar assistència dinerària derivada de la relació de parentiu. Va ser el fruit d'una inquietud social llargament expressada, atès que l'incompliment del pagament de les pensions alimentàries presenta unes xifres alarmants. El delictes es regula a l'article 227 del codi penal i si bé, al principi, es castigava amb arrestos de cap de setmana, la Llei Orgànica 15/2003, de 25 de novembre, va substituir la pena d'arrest per la de presó de tres mesos a un any o una multa de sis a vint-i-quatre mesos. El delictes es consuma quan es deixa de pagar, durant dos mesos consecutius o quatre de no consecutius, qualsevol tipus de prestació econòmica a favor del cònjuge o dels fills establerta en resolució judicial.

També s'hi ha incorporat com a falta l'incompliment d'obligacions familiars. La pròpia exposició de motius de la Llei 15/2003 recull que, si el fet anterior no fos de la gravetat esmentada però exigís un retret penal, es considerarà una falta i es castigarà amb la pena de multa d'un dia a dos mesos o treballs en benefici de la comunitat d'un a trenta dies.

Les conductes que configuren aquesta falta poden ser des d'un impagament de pensions de dos mesos no consecutius, fins a qualsevol incompliment de la resolució judicial, règim de visites o d'altres, que no tingui una gravetat especial i que no pugui ser considerat delictes.

f) Trencament de mesura cautelar. Penes i prohibicions

Volem destacar la figura delictiva del trencament de condemna o mesura cautelar, prevista a l'article 468 del codi penal, delictes que castiga els incompliments de les mesures i penes de prohibició d'acostar-se o de comunicar-se amb la dona o privació del dret a residir en determinats llocs o d'acudir-hi. La pena prevista és de sis mesos a un any de presó, quan la mesura cautelar o la pena estiguin imposades en processos criminals en els quals la persona ofesa sigui una de les contemplades a l'article 173.2.

La diferència entre mesura cautelar i pena accessòria és que aquesta entra en vigor quan la sentència és ferma, és a dir, quan s'han esgotat tots els recursos possibles contra aquesta o bé s'han deixat exhaurir els terminis sense interposar-hi cap recurs, i això pot passar al cap de molt de temps, de vegades anys, des que la dona interposa la denúncia, mentre que la mesura cautelar és una mesura d'eficàcia immediata que pot ser adoptada pel jutjat o pel tribunal en qualsevol moment del procediment, des que la dona interposa la denúncia fins que la sentència és ferma, en forma d'ordre de protecció o de mesura cautelar independent.

Qualsevol condemna a un subjecte dels previstos a l'article 173.2 del codi penal comporta sempre una prohibició d'acostament. També cal remarcar que si el condemnat ho fos

a una pena de presó i s'acordés imposar-li una o diverses prohibicions de les esmentades, aquestes ho seran per un temps superior entre un i deu anys al de la durada de la pena privativa de llibertat, o entre un i cinc anys en funció que el delictes sigui greu o menys greu, i s'hi inclou la previsió del compliment simultani amb la pena de presó. Amb això, s'intenta aconseguir que un cop complerta la pena privativa de llibertat, al condemnat se li puguin aplicar mesures en vigor que li impedeixin acostar-se a la víctima i també evitar l'acostament durant els permisos de sortida.

En l'apartat del compliment efectiu de les penes, cal tenir en compte que, en virtut dels articles 80 i 81 del codi penal, quan una persona condemnada delinqueixi per primer cop i la suma de les penes privatives de llibertat imposades no siguin superiors a dos anys, se'n pot suspendre el compliment, però aquesta suspensió estarà condicionada al compliment de les prohibicions imposades a la sentència, en els delictes anomenats «de violència domèstica i de gènere», de manera que l'incompliment d'aquestes mesures determinarà la revocació de la suspensió de l'execució de la pena.

El codi penal, article 88, també preveu la possible substitució de les penes privatives de llibertat no superiors a un any, o excepcionalment de dos, per multa o treballs en benefici de la comunitat, llevat dels casos de violència de gènere i de violència domèstica habitual, article 173.2, en els quals la pena de presó només podrà ser substituïda per la de treballs en benefici de la comunitat, supòsits en els quals el jutjat o tribunal imposarà imperativament la subjecció a un programa específic de reeducació i tractament psicològic, a més de la prohibició d'acostament a què hem fet referència més amunt.

g) Indisponibilitat de la dona respecte a la pena d'allunyament

La disponibilitat de la dona ofesa pel delictes, sobre les penes accessòries o prohibicions s'ha convertit en una tema d'actualitat, atès que, a la pràctica, algunes dones han demanat a l'òrgan judicial la retirada de la prohibició d'acostament o bé han entrat en contacte, de manera voluntària, amb l'home a qui se li han imposat mesures d'allunyament, o fins i tot han assentit o consentit que l'infractor transgredís les prohibicions.

Des d'una visió jurídica, hem d'assenyalar que la condició de beneficiari d'una mesura o d'una prohibició no dóna dret a decidir o a disposar sobre aquesta mesura o aquesta prohibició. Cap pena no és disposable per part de la víctima. La pena és una mesura imposada per l'estat de dret, a fi de garantir la protecció de les víctimes, i és imperativa per l'òrgan judicial, d'acord amb el principi de legalitat.

No obstant això, advoquem per la impunitat d'aquestes conductes, tant la del condemnat que ha trencat la mesura, com la de la inductora o cooperadora, és a dir, la dona que consenteix l'apropament o que reanuda la convivència amb l'agressor. L'estat no pot

mantenir una actitud tan paternalista i redemptora que mantingui la presumpció de saber què convé a tothom en cada moment (Queralt i Jiménez, 2006).

Una sentència recent del Tribunal Suprem, de data 26 de setembre de 2005, estableix que si la dona consenteix la convivència posterior a la mesura d'allunyament, se l'hauria de considerar coautora per inducció, però això produiria uns efectes molt perversos, perquè suposaria una intromissió intolerable del sistema penal en la privacitat de la parella, el dret més rellevant de la qual és el de viure junts. L'alt tribunal conclou que la víctima no té opció de sol·licitar que la pena d'allunyament se suprimeixi per part de l'òrgan judicial, però que la reanudació voluntària de la convivència suposa el decaïment de la mesura de manera definitiva i la impunitat de la conducta per a tots dos.

Dret processal

a) Mesures cautelars i de protecció

Al I Plan de Acción contra la Violencia Doméstica 1998-2000, de l'Instituto de la Mujer, s'hi va recollir la necessitat d'introduir mesures cautelars o de protecció per a la dona víctima de violència. Aquestes propostes es van plasmar legislativament a la Llei orgànica 14/1999, de 9 de juny, que va introduir, de forma explícita i per primer cop a l'Estat espanyol, un seguit de mesures de protecció que podia demanar la persona que denunciava un dels delictes següents: homicidi, avortament, lesions, atemptats contra la llibertat, tortures, atemptats contra la integritat moral, la llibertat i la indemnitat sexuals, la intimitat, el dret a la pròpia imatge i la inviolabilitat del domicili, l'honor, el patrimoni i l'ordre socioeconòmic.

Fins en aquella data, ben pocs jutjats havien tingut la gosadia d'aplicar una mesura de protecció a la dona que denunciava, i que tot i que no estaven previstes expressament a la legislació, podien aplicar-se a partir del llavors vigent article 13 de la Llei d'enjudiciament criminal, que establia que, des de l'inici del procediment penal, els jutjats podien adoptar totes les mesures de protecció necessàries. Les possibilitats del precepte eren moltes, però van quedar pràcticament inexplorades. És una altra mostra de la summa importància de la interpretació i l'aplicació de la llei, per sobre, fins i tot, de la seva literalitat.

Les mesures cautelars introduïdes per la Llei orgànica 14/1999 consistien en la prohibició que l'inculpat residís en un determinat lloc, barri, municipi, província o comunitat autònoma, i la prohibició que acudís a aquests indrets concrets, així com la prohibició d'acostar-se o de comunicar-se amb la víctima i amb altres persones. La norma era benintencionada però parcial, atès que no podia aplicar-se a les denúncies per falta, que era el gran gruix de la violència contra les dones, i els resultats que es van obtenir no van ser els esperats.

El Consell General de l'Advocacia va denunciar, en la II Conferència Internacional sobre Violència contra les Dones, que els jutjats només acordaven el 22% de les mesures cautelars de protecció que se sol·licitaven.

Diversos organismes havien posat de manifest la necessitat de disposar de mecanismes eficaços i immediats des del moment que la dona presentava la denúncia, tot i que l'Instituto de la Mujer ha manifestat repetidament que la mitjana de temps que una dona triga a denunciar la seva situació d'agressió és de cinc anys. Es tractava, doncs, que quan la dona es decidia a denunciar, tingués un marc més complet de protecció. Amb aquest objectiu, es va aprovar, per consens de tots els grups parlamentaris del Congrés dels Diputats, la coneguda com a Ordre de Protecció, promulgada per la Llei 27/2003, de 31 de juliol.

L'ordre de protecció pretén que la víctima gaudeixi d'un estatut global de protecció que s'especifica amb mesures civils, penals i socials, és a dir, que una sola resolució judicial comporti mesures cautelars de caràcter penal que afectin la situació personal o la llibertat de moviments de l'agressor; mesures civils, com ara ús del domicili familiar, pensió alimentària i règim de visites per als fills i les filles, sense que prèviament s'hagi iniciat cap procediment de separació o de dret de família, i, per últim, atorga a la dona una mena de títol d'actuació enfront de les diferents administracions públiques, perquè, a partir d'aquest, s'articulin els mecanismes de protecció social que tinguin atribuïts.

S'ha creat un formulari o un model formalitzat que faciliten els serveis socials i les institucions esmentades, d'acord amb a l'apartat tercer de l'article 544 ter. de la Llei d'enjudiciament criminal, perquè la víctima o qualsevol dels seus familiars directes puguin demanar l'ordre de protecció. La Comissió de Seguiment de la Implantació de l'Ordre de Protecció, creada a la mateixa llei, estableix, en el seu protocol per a la implantació de l'ordre de protecció de les víctimes de la violència domèstica, que la sol·licitud ha de respondre a tres principis: senzillesa, accessibilitat fàcil i integritat.

El procediment també pot ser iniciat per part del Ministeri Fiscal o per les entitats i els organismes assistencials públics o privats que tinguin coneixement dels delictes o de les faltes de violència familiar a què es refereix la llei esmentada.

L'ordre, l'adopta el jutjat d'instrucció de guàrdia o el jutjat de violència sobre la dona, i aquesta és una gran diferència amb l'experiència d'altres estats de la nostra òrbita geopolítica, que han actualitzat mecanismes de dret civil per protegir les víctimes de violència. El gran avantatge del dret civil és que no criminalitza i que pot ser utilitzat en les fases més precoces o prèvies a un episodi eventual de violència, fases en les quals no es pot obtenir cap resposta del sistema penal. De fet, l'enduriment de la reacció penal ha tingut un escàs impacte en termes de prevenció.

En l'àmbit de la Unió Europea, existeix normativa civil en països com ara Alemanya, Àustria, el Regne Unit, Irlanda, Luxemburg, i també en alguns estats de l'Amèrica Llatina i als

EUA. És un model preventiu que estableix un marc jurídic civil, laboral i administratiu basat en el principi del dret de les persones a viure en pau i amb seguretat.

El procediment d'aquestes legislacions comprèn dues fases:

- La primera és un procediment d'extrema rapidesa per oferir protecció immediata a la persona que pateix maltractaments, amb expulsió del domicili de la persona agressora a través d'una resolució judicial, llevat d'Àustria, on és la policia l'òrgan competent per adoptar la mesura d'expulsió, encara que la víctima no ho demani.
- Una segona fase que comprèn un procediment civil, en el qual es ratifica o no l'ordre acordada. El jutjat competent controla el conflicte i decideix l'ús del domicili, la custòdia dels fills, els aliments, la protecció del patrimoni familiar i les mesures cautelars que consideri adients. Passat un termini que sol oscil·lar entre tres mesos i un any, es decideix o no la continuïtat de la vida en família.

Sense perjudici d'aquest procediment, si els actes violents constitueixen un il·lícit penal, se segueix la via penal per enjudiciar aquests fets.

Catalunya té competències exclusives en matèria de dret civil català i les seves especialitats processals (articles 129 i 130 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya), per la qual cosa pot legislar i establir procediments civils autònoms sobre prevenció civil de la violència contra les dones. A principis de l'any 2001, el Govern català va presentar al Parlament un projecte de llei anomenat «De prevenció de la violència a la llar i en les relacions de parella», que s'atenia a aquest model. A l'abril de 2001, però, es va suspendre la tramitació d'aquesta iniciativa, a fi que tots els grups parlamentaris presentessin conjuntament una proposició de llei de prevenció de la violència de gènere.

El projecte de llei permetia que una persona que havia patit violència física o amenaces o perill potencial per part del «cònjuge, pare o mare, o fill o filla o persona amb la qual conviu en situació de parella o per raó de parentiu o de dependència», pogués demanar, a un jutjat civil, mesures d'allunyament i de prohibició de comunicació i de prohibició de l'agressor d'entrar al domicili. El jutjat havia d'adoptar una decisió en el termini de vint-i-quatre hores. En aquesta primera fase, les mesures adoptades tenien una durada de deu dies.

En la segona fase, s'iniciava un procediment per decidir si les mesures adoptades es prorrogaven o no per un termini de tres mesos.

La nova ordre de protecció, recollida a la Llei 27/2003, estableix els requisits necessaris perquè un jutjat dicti una ordre de protecció, requisits que estan íntimament vinculats al seu disseny com a instrument penal, i no com a eina preventiva:

- Hi ha d'haver indicis de la comissió d'un il·lícit penal.
- Que en resulti una situació objectiva de risc per a la víctima.

Les mesures que pot adoptar l'ordre de protecció són alguna o algunes de les següents:

- **Mesures penals:** presó provisional, prohibició d'acostament, prohibició de residència, prohibició de comunicació.
- **Mesures civils:** atribució de l'ús de l'habitatge familiar, determinació del règim de custòdia, visites, comunicació i estades amb els fills i les filles, prestació d'aliments i qualsevol altra disposició que es consideri oportuna per apartar el menor d'un perill o per evitar-li perjudicis.
- **Mesures d'assistència i protecció social.** L'ordre de protecció activa tots els instruments de protecció i assistència social previstos per les administracions públiques (estatal, autonòmica i local).

La vigència temporal de les mesures penals és la que el jutjat decideixi i la de les civils és de trenta dies, sempre i quan en aquest termini s'incoés, a instàncies de la víctima, un procediment de dret de família, supòsit en el qual romandran en vigor els trenta dies següents a la presentació de la demanda. Durant aquest termini, les mesures hauran de ser ratificades, modificades o deixades sense efecte per part del jutjat civil corresponent.

La llei preveu un sistema integrat de coordinació administrativa que desenvolupa el protocol per ser implantat, amb la previsió d'un punt de coordinació al qual el jutjat ha de remetre l'ordre i des del qual es possibilitaran els ajuts sol·licitats per la dona o els que siguin necessaris d'acord amb la normativa vigent.

A Catalunya, s'ha constituït aquest punt de coordinació a les Oficines d'Atenció a la Victima del Delicte, dependents de la Secretaria de Serveis Penitenciaris, Rehabilitació i Justícia Juvenil, segons l'acord del Govern de la Generalitat de 21 d'octubre de 2003. L'esmentat acord inclou la creació d'una base de dades de violència domèstica adscrita al Departament de Justícia i la signatura d'un protocol amb les administracions públiques competents, per tal de fer el seguiment de les ordres i de les mesures cautelars adoptades en el nostre àmbit territorial.

L'estatut integral de protecció crea una mena de títol habilitador per accedir a les mesures d'assistència social en general i, en particular, a la renda activa de reinserció social regulada al Reial Decret 945/2003, de 18 de juliol, que suposa una prestació durant deu mesos d'un 75% del salari mínim interprofessional, així com la possibilitat de percebre, en un pagament únic, un ajut suplementari de tres mesos de renda activa d'inserció.

D'altra banda, l'ordre de protecció implica el deure d'informar permanentment la víctima sobre la situació processal i penitenciària de l'imputat, com també sobre la vigència i l'abast de les mesures cautelars adoptades.

L'ordre de protecció pot oferir a la dona un alleujament immediat i una satisfacció en termes de reconeixement social, però cal millorar la coordinació judicial amb els cossos de

seguretat, per evitar crear falses expectatives de seguretat i protecció que no s'està en condicions de garantir.

b) Les reformes processals

Al mes d'octubre de 2002, es va aprovar la Llei 38/2002, coneguda com la «lei dels judicis ràpids», que va entrar en vigor el 28 d'abril de 2003.

La Llei es va presentar com un dels acords del Pacte per la Justícia; es modificava la Llei d'enjudiciament criminal amb la pretensió d'impulsar la tramitació dels procediments penals, però no podem desvincular aquesta reforma de tot l'allau de reformes posteriors al codi penal de 1995, l'anomenat «codi penal de la democràcia». N'hem comptabilitzat nou reformes des de la promulgació del codi penal, i totes, llevat de la despenalització de la in-submissió, criminalitzen noves conductes i/o augmenten les penes de les que ja estaven tipificades.

Aquesta ofensiva reformista s'allunya d'un dret penal de mínims, propi d'un estat modern. S'ha creat un codi penal de l'adversari enfront d'un codi penal de la ciutadania. Les lleis 11/2003, de 29 de setembre, i 15/2003, de 25 de novembre, culminen aquesta fugida cap a la llei penal; finalment, s'han substituït les penes més lleus, arrest de cap de setmana, per penes de presó. L'envergadura de l'ofensiva és tan gran que una mateixa llei, concretament la 11/2003, es titula «de mesures concretes en matèria de seguretat ciutadana, violència domèstica i integració social dels estrangers», és a dir, com si fossin temes homologables, es tracten en un mateix paquet, fins i tot amb denominació eufèmica, perquè la suposada integració social dels estrangers no és res més que un enduriment de la seva situació.

En definitiva, s'està substituint la política social per la política criminal: es penalitza el que no es resol. I el que realment es volia resoldre era l'anomenada «inseguretat ciutadana», el problema de la petita i reiterada delinqüència, i amb això s'ha fet una amalgama on s'ha inclòs la violència domèstica.

En aquesta línia, hem d'emmarcar la reforma dels procediments penals. La novetat més significativa, la introducció dels judicis ràpids, en la forma regulada, no és la millor eina processal per lluitar contra la violència vers les dones.

Cal dir que els judicis ràpids s'apliquen a un nombre determinat de delictes, entre els quals es troba la violència física o psíquica a l'àmbit familiar, concretament comesa contra les persones a què es refereix l'article 173, al qual hem fet referència més amunt.

Com a característiques principals d'aquests tipus de judicis, assenyalarem que les diligències, les resolucions i les citacions s'han de realitzar durant el servei del jutjat de guàr-

dia; que és la jutgessa o el jutge de guàrdia qui decideix, sense possibilitat de recurs, si es tramita o no un judici ràpid i que el judici s'ha de celebrar en un termini no superior a quinze dies.

Establir la violència a l'àmbit familiar com a base discriminatòria no racional per l'enjudiciament ràpid no és del tot encertat. El delictes clau de violència de gènere, la violència habitual de l'article 173 del codi penal, mereix un tractament rigorós i especial, no es pot sotmetre per definició a l'enjudiciament ràpid; és un delictes d'una estructura formal prou complexa i, de vegades, d'investigació difícil, especialment després que el Tribunal Suprem, a partir de les sentències de 24 i 26 de juny de 2000, definís la conducta típica de l'habitualitat «com una repetició o freqüència que suposa un tracte violent permanent», amb la qual cosa deixava de banda les pragmàtiques interpretacions de la jurisprudència menor, que entenia el concepte d'habitualitat com una simple addició automàtica de tres episodis o més de violència física o psíquica en un context temporal pròxim.

Extreure aquest tracte violent permanent només de les declaracions de la víctima i del denunciat esdevé extremament difícil, atesa la certesa que requereix la condemna penal. Pot existir un informe mèdic per una agressió concreta, normalment per l'última, que és la que ha fet decidir la dona a interposar la denúncia, però moltes vegades la prova de la permanència requerirà dictàmens psicològics, acreditació d'altres episodis de violència, testimonis, historials mèdics, altres denúncies o sentències, etc., i aquesta informació no es pot recollir durant el límit temporal del servei de guàrdia del jutjat, que, en una ciutat com Barcelona, dura vint-i-quatre hores. La violència habitual és un delictes que, per la seva pròpia definició, no encaixa en el procediment urgent, necessita una recollida de proves incompatible amb la naturalesa accelerada dels judicis ràpids. No en neguem l'eficàcia en algun cas concret, però els judicis ràpids provoquen l'efecte pervers d'un augment de les infraccions considerades lleus, a més, l'habitualitat es queda als llímits, perquè únicament es pot acreditar l'episodi que ha donat lloc a l'última denúncia.

Es dona preferència a l'enjudiciament ràpid, la rapidesa preval per sobre de la qualitat. Les normes de repartiment de la instrucció 3/2003, de 9 d'abril, del Consell General del Poder Judicial són clares:

1. Si és possible, s'ha de fer judici ràpid.
2. Si no fos possible, mantindrà la competència el jutjat que hagi conegut o que conegui denúncies anteriors.

I, en aquesta decisió, la voluntat de la dona no hi té cap incidència, el jutjat decideix si el judici ha de ser immediat o no, i la seva decisió és inapel·lable. Aquest és un altre punt feble de la llei, en cap moment no es té en compte la persona perjudicada pel delictes, els ritmes personals de la dona no existeixen pel dret processal, l'objecte sempre és el mateix: el conflicte entre l'Estat i l'agressor. De vegades, la dona no pot enfrontar-se a l'agressor

d'una forma tan ràpida, necessita un procés personal, un temps. Com a mínim, hauria de ser escoltada, ella i la seva lletrada o lletrat, sobre si vol o no fer un judici ràpid; l'eix del sistema hauria de ser la satisfacció de la víctima. Sancionar als agressors és important, però no tant com rescabalar la dona que ha patit violència.

Una altra modalitat és l'anomenat «judici immediat», que s'aplica als judicis de faltes i als delictes quan el denunciador reconeix els fets.

Si bé la víctima té dret a l'assistència lletrada des de l'inici del procediment, i aquesta assistència tant pot ser privada com pública, és a dir, prestada per una advocada o un advocat privats o del torn d'ofici específic de violència domèstica que existeix a gairebé tots els col·legis d'advocats de Catalunya, aquesta informació no sempre és facilitada amb prou claredat, i moltes vegades la pròpia rapidesa del procediment impedeix que el lletrat o la lletrada designats per la dona arribin a temps per fer-se càrrec de la seva defensa, atès que el principi de preclusió dels actes processals impossibilita comparèixer per defensar la dona i representar-la, a partir del fet que el Ministeri Fiscal hagi presentat el seu escrit d'acusació, que, en els judicis immediats, es produeix durant el servei de guàrdia.

D'altra banda, la gran quantitat de recursos humans que s'han destinat als judicis ràpids, ha repercutit de forma negativa en les altres causes i processos, que s'han alentit notòriament, de manera que els procediments normals són encara més lents i les sentències tampoc no s'executen amb rapidesa, perquè hi ha un col·lapse molt important als jutjats d'execucions de sentències.

Bibliografia

LORENTE ACOSTA, M. *Mi marido me pega lo normal*. Barcelona: Ares y Mares, 2001.

QUERALT I JIMÉNEZ, J. J. «La última respuesta penal a la violencia de género». *La Ley*, núm. 6.420, febrer de 2006.

10. Límits i possibilitats de la coordinació informal. Els circuits locals contra la violència de gènere

Mª Isabel Cárdenas Jiménez

Diplomada en educació social per la UAB. Cap de la Secció Tècnica del Pla d'Igualtat, Servei de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home de la Diputació de Barcelona.

Lídia García Chicano

Llicenciada en direcció i administració d'empreses per ESADE, i en història per la UB. Cap del Servei de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home de la Diputació de Barcelona.

Introducció

Les polítiques de gènere han crescut i s'han desenvolupat sovint allunyades dels marcs conceptuals que s'anaven configurant en l'àmbit del que s'ha anomenat «nova gestió pública», ja que han transitat per uns altres recorreguts més vinculats a les demandes del moviment de dones i a la progressiva incorporació de la perspectiva de gènere a les agendes polítiques.

En una primera fase, aquestes polítiques han centrat la seva actuació en qüestions més relacionades amb l'elaboració de «discurs» i de transformació de realitats socials. Els resultats d'aquestes actuacions s'han estructurat fonamentalment en tres direccions: una de vinculada al desenvolupament d'accions de «sensibilització»; una altra, a través de la transformació del marc legal per eliminar les desigualtats persistents, i la tercera, en el desplegament de polítiques duals des d'on es puguin combinar mesures d'acció positiva, especialment en l'àmbit del mercat de treball, i d'actuacions transversals, tal com apunten les directives europees.

La maduresa de les polítiques de gènere fa que, en aquest moment, abordem reptes vinculats a la provisió i producció de serveis específics i el desplegament d'actuacions transversals en els diferents àmbits municipals. És, per tant, un moment en què considerem necessari realitzar un apropament entre les lògiques i les pràctiques de la gestió pública i les de les polítiques de gènere. Creiem que aquest apropament pot ser beneficiós en dues direccions; a partir de l'intercanvi de pràctiques i discursos, i de nous elements de reflexió per a totes dues disciplines.

Des d'aquesta perspectiva, presentem l'experiència dels circuits locals contra la violència de gènere, un exemple d'estructura de coordinació flexible que té una important presència al conjunt de municipis de la província de Barcelona i que de vegades se situa en els marges de les estructures formalitzades de cooperació interinstitucional. Amb aquesta finalitat, farem una anàlisi breu del problema, una descripció dels circuits com a resposta i analitzarem aquests mecanismes a la llum d'alguns dels conceptes i instru-

ments vinculats al que s'ha anomenat «gestió relacional», per tractar de treure'n algunes conclusions.

Per acabar, cal dir que aquest apropament que plantegem ha estat escàs o gens abordat abans, per la qual cosa ens aventurem en un nou territori que, si bé encara no té unes pautes conceptuals i metodològiques consensuades, permet realitzar la fusió teòrica i pràctica dels principis de les polítiques de gènere i la gestió pública.

Aproximació conceptual al problema

El fenomen de la violència de gènere

El fenomen de la violència de gènere emergeix com a problemàtica social en les darreres dècades del segle xx. Serà l'any 1993, quan les Nacions Unides, en la Conferència sobre Drets Humans celebrada a Viena, va declarar que la violència contra les dones suposa una violació dels drets humans, i dos anys més tard, a la IV Conferència Mundial de les Dones, es consensua una definició compartida pels 178 països membres: «violència contra les dones és tot acte de violència sexista, que té com a resultat, o que pot tenir, danys i/o patiments físics, sexuals i/o psicològics per a les dones, tant si es contemplen les amenaces d'aquests actes, la coacció i la privació arbitrària de llibertat en la vida pública com en la privada».

Tal com es desprèn de la definició anterior, la violència de gènere pot tenir diverses manifestacions; de les mutilacions sexuals a les violacions com a arma de guerra; de la violència en la parella a l'explotació sexual, això no obstant, en aquesta comunicació, analitzem concretament la violència de gènere dins de les relacions de parella i els instruments que s'han desenvolupat per fer-li front.

Si analitzem la violència de gènere des del marc de reflexió de la gestió pública, hem de destacar algunes de les característiques d'aquest fenomen que han traçat el model d'intervenció de les polítiques públiques:

- Té una dimensió multicausal: es tracta d'un fenomen que, per poder-lo tractar, requereix analitzar els referents culturals amb tot un seguit de valors, normes i costums que històricament l'han normalitzat, revisar les estructures socials i el sistema de serveis adreçats al seu abordatge i, evidentment, aprofundir el procés vital, la història de vida de les persones que la pateixen. Aquesta multidimensionalitat ha obligat que l'abordatge del problema no només fos reactiu, centrat en l'atenció a les dones que patien violència, sinó que també incorporés la dimensió proactiva, amb campanyes de sensibilització i prevenció que apunten a la superació de les causes de la violència.

- És una problemàtica social que impacta individualment: més enllà de la dimensió comunitària de la violència que hem assenyalat a l'epígraf anterior, la violència de gènere té unes conseqüències sobre la vida de les dones que la pateixen i les seves criatures. Treballar amb una dona la reparació d'aquestes conseqüències derivades del cicle de la violència significa, en la gran majoria de casos, que hi han d'intervenir els serveis sanitaris, judicials, policials, socials, educatius, entre d'altres. Aquesta interdisciplinarietat implícita en el tractament integral de la violència de gènere ha estat una de les causes fonamentals que ha portat a la creació dels circuits de coordinació interprofessional.
- És conseqüència de les relacions de desigualtat: la mateixa declaració de Beijing (1995) assenyalava que la violència de gènere «és una manifestació de les relacions de poder històricament desiguals entre els homes i les dones». Així doncs, per poder planificar i implementar una actuació eficaç d'abordatge de la violència, és necessari que aquesta estigui integrada dins el marc global de les polítiques d'igualtat de gènere.

Abast del problema

La violència de gènere és una constant històrica i la trobem a la gran majoria de països i cultures. Això no obstant, fins als darrers anys no hem disposat de dades que permetin dimensionar la magnitud de la problemàtica, entre d'altres raons pel fet de no estar categoritzada com a tal. La seva normalització social i cultural ha estat l'element més eficaç d'invisibilitat.

L'anàlisi de les dades actuals indiquen amb rotunditat que ens enfrontem a un problema social molt greu:

- Segons l'informe presentat per UNICEF al mes d'abril de 2000, entre el 20 i el 50% de nenes i dones d'arreu del món havia patit algun tipus de violència.
- A l'Estat espanyol, les dones mortes com a conseqüència de la violència de gènere en les relacions de parella han estat 370 des de l'any 2000 fins al 2005.

Any	Dones assassinades
2000	63
2001	60
2002	60
2003	60
2004	60
2005	60

Un dels problemes amb el qual ens trobem és la dificultat de disposar d'una aproximació real a la incidència de la violència de gènere. Les Nacions Unides assenyalen que les denúncies significarien un 10% del total de la problemàtica. El fet de disposar de dades fragmentades, amb criteris de registre diferents i sense cap estructura per centralitzar-les, dificulta el coneixement del seu abast. Per tal de superar aquesta situació, l'Institut de la Mujer va realitzar una macroenquesta amb la finalitat de conèixer l'impacte del fenomen a l'Estat espanyol.

- A l'Estat espanyol, la macroenquesta *La violencia contra las mujeres* indica que al voltant de 1.865.000 dones més grans de divuit anys pateixen algun tipus de maltractament familiar, gairebé sempre provinent dels seus companys o excompanys. Això significaria que aproximadament un 16,6% de dones majors d'edat patien algun tipus de maltractament.

Respecte a l'evolució de la incidència de la problemàtica, disposem de les dades de les denúncies presentades, on s'ha produït un augment molt important en els darrers anys. No obstant això, aquest increment pot estar motivat per l'eclosió social de la problemàtica, per una conscienciació més elevada per part de les dones o per la millora dels sistemes de protecció, i no tant perquè ens enfrontem a un augment de la problemàtica en termes absoluts.

- Segons dades del Ministerio del Interior i del Instituto de la Mujer, la incidència de la violència contra les dones ha augmentat un 156,7% entre l'any 2000 i el 2004. A Catalunya, aquest increment és encara més elevat: un 271,7% en els darrers cinc anys.

Any	Denúncies a l'Estat espanyol	Denúncies a Catalunya
2000	22.407	3.562
2001	24.163	4.263
2002	43.313	7.453
2003	50.090	9.808
2004	57.527	13.242
INCREMENT 200-2004	156,74 %	271,75 %

Font: Ministerio del Interior. Instituto de la Mujer. Institut Català de les Dones. Elaboració pròpia.

El protagonisme del món local

La denúncia protagonitzada pels moviments de dones, el paper dels mitjans de comunicació en la representació i difusió de la violència com a problemàtica i la pròpia transcendència del fet, van situar la violència de gènere a les agendes polítiques, amb la qual cosa va deixar de ser considerada un fenomen privat per esdevenir un problema social. A

partir de la darrera dècada del segle xx es van començar a desenvolupar actuacions específiques des de les administracions. L'any 1998 el Govern espanyol aprovà el primer pla d'acció contra la violència domèstica, però a Catalunya és el món local qui lidera l'abordatge i la prevenció de la violència de gènere.

Quins han estat els elements que han portat el món local a assumir l'actuació d'una problemàtica que va més enllà de les seves competències i que necessita la intervenció del conjunt d'institucions?.

Volem destacar alguns elements que, segons el nostre parer, són claus per entendre aquest protagonisme:

- **Principi de subsidiarietat:** el municipi és l'espai de proximitat i relació entre les persones, l'escenari quotidià on es manifesten necessitats i problemàtiques. La demanda d'ajut per part de les dones que pateixen violència, especialment en les situacions d'urgència, s'adreça fonamentalment als recursos i als serveis municipals, i és des d'aquí on s'atén les dones i s'articula el sistema de coordinació amb la resta de serveis supramunicipals.
- **Manca de normativa específica:** el fet de tractar-se d'una problemàtica de «nova generació» ha provocat una absència de normativa específica. La Llei 4/1994 de serveis socials defineix els diferents nivells competencials de les administracions en relació amb l'atenció i l'acollida, però no articula un model d'atenció integral. En l'actualitat, resten a l'espera d'aprovació parlamentària les noves lleis de serveis socials i la Llei dels drets de les dones per a l'eradicació de la violència masclista.

Aquesta manca de model normatiu ha permès també disposar de llibertat a l'hora de planificar i dissenyar models d'actuació i ha generat una important riquesa en el ventall de serveis i recursos municipals adreçats a les persones víctimes de violència.

- **Absència de recursos especialitzats:** fins a la creació, l'any 2005, del primer centre d'intervenció especialitzada per a dones i els seus fills i filles en situació de violència masclista, els únics recursos especialitzats contemplats per la legislació eren els d'acollida (urgent i temporal), i l'atenció se situava de forma generalitzada en el marc de la xarxa d'atenció primària.

Els circuits locals com a resposta

Com hem analitzat anteriorment, la violència necessita un tractament interdisciplinari i interinstitucional. Des del món local, s'ha treballat en la creació d'un marc d'actuació que ha permès racionalitzar i optimitzar recursos, així com sumar i coordinar esforços i intervencions. D'aquest procediment de coordinació, se'n diu *circuits*.

De bon començament, els circuits van néixer com a conseqüència dels factors següents, entre d'altres:

- L'emergència social d'aquesta realitat; a partir de 1994 la premsa comença a generar un ressò mediàtic de la problemàtica.
- Acabar amb l'evident descoordinació entre diferents serveis, la qual cosa de vegades provocava la desprotecció de les dones o actuacions que redundaven en la seva doble victimització.
- Donar respostes a les necessitats de les professionals que s'enfrontaven quotidianament a la problemàtica amb escassos recursos materials, instrumentals i conceptuals per fer-hi front.

Aquests primers circuits estaven centrats, evidentment, en la millora de l'atenció i en sistematitzar i definir uns criteris d'actuació homogenis i compartits. En un primer moment, estaven formats fonamentalment pel sistema social i policial i, progressivament, s'hi han anat incorporant la totalitat d'agents. A mesura que els circuits avançaven en el consens sobre el model d'atenció, s'incorporaven nous reptes a les seves funcions, com és el cas en l'actualitat de treballar també la dimensió preventiva de la problemàtica.

En aquest moment, a la província de Barcelona hi ha 111 municipis que disposen d'un circuit local de coordinació. Aquest nombre tan important il·lustra l'adaptabilitat i l'extensió dels circuits a gran part dels municipis de la província de Barcelona i la manera com s'han estructurat xarxes de coordinació en municipis amb nombre d'habitants, estructura de població o de teixit urbà o rural diferents.

Definició, agents que hi intervenen

La finalitat dels circuits és crear un sistema articulat i homogeni de coordinació i atenció, en el qual cada agent o actor implicat sap què cal fer i qui té les competències per fer-ho. A més, suposa posar en funcionament un mètode de treball que ha de permetre, a cada institució o organisme implicat, dissenyar o redefinir els procediments i els sistemes organitzatius existents o de nova creació, en funció de tot el sistema.

Així, un dels primers objectius dels circuits era definir els criteris de coordinació i, fonamentalment, definir els criteris d'actuació dels diferents agents implicats. Els primers resultats dels circuits han estat els protocols d'actuació. Entenem el protocol com l'instrument elaborat i consensuat pels diferents agents implicats en la intervenció sobre una problemàtica determinada, amb l'objectiu de possibilitar actuacions coordinades i eficaces. És el resultat d'un treball en xarxa. En el cas de la violència, el protocol assenyalarà a

cada professional com ha d'actuar davant les demandes d'una dona que pateix una situació de violència i quina és la funció de la resta dels nivells de la cadena, pas previ a la coordinació.

Qui forma part del circuit?

Els circuits estan formats per persones en representació dels diferents sistemes i serveis que intervenen en l'abordatge de la violència, entre els quals trobem:

- **Àmbit d'igualtat:** regidoria de la dona, consell municipal de dones, associacions de dones, centre municipal d'informació i recursos per a dones i altres.
- **Àmbit sanitari:** centres d'assistència primària, centres de salut mental (adults, infants), centres d'atenció a les drogodependències, hospitals públics o privats, regidoria o departament de salut pública i altres.
- **Àmbit policial:** policia local, mossos d'esquadra, policia nacional i guàrdia civil.
- **Àmbit social:** serveis socials municipals i altres.
- **Àmbit judicial:** jutges, metges i metgesses forenses, fiscalia, oficina d'atenció a la víctima, col·legis d'advocats i advocades i altres.
- **Àmbit educatiu:** centres de primària i secundària, centres de recursos pedagògics, educació en el lleure i altres.

La creació d'aquesta xarxa interdisciplinària ha premès també establir un espai de relació i d'intercanvi interprofessional on es puguin compartir criteris, conèixer la intervenció de la resta, contrastar actuacions i, en definitiva, generar un espai de confiança i col·laboració.

Mecanismes de coordinació i objectius

Els circuits s'estructuren a través d'una comissió tècnica de coordinació on participen professionals en representació dels diferents sistemes: d'igualtat, sanitari, policial, social, judicial, educatiu i associatiu.

Cada servei nomena una persona referent del circuit, però habitualment no hi ha cap formalització institucional que doni cobertura al propi sistema de coordinació. Es tracta d'un mecanisme de coordinació informal que, això no obstant, ha permès racionalitzar i optimitzar recursos, així com coordinar esforços i intervencions.

Metodològicament, aquesta comissió es reuneix periòdicament en funció de la fase en què es trobi el circuit. En podem assenyalar tres moments fonamentals:

- **Fase de creació:** s'identifiquen els agents i els serveis que hi han de participar. Es consensuen els objectius i s'elabora un pla de treball compartit.
- **Fase d'implementació:** es dissenyen els criteris de coordinació del circuit, s'elaboren els protocols d'actuació i els fluxos d'atenció, coordinació i seguiment.
- **Fase de seguiment i avaluació:** l'objectiu de la comissió és valorar el propi funcionament del circuit, identificar les dificultats presents en l'atenció i avançar en la formació continuada de les diferents persones professionals.

Evidentment, és en la primera i en la segona fases on les reunions es produeixen amb una periodicitat més elevada, amb caràcter bimensual en termes generals, i en la fase de seguiment i avaluació, la temporalitat de les reunions sol ser semestral.

Els principals objectius dels circuits són:

- Millorar l'eficàcia de l'atenció a les dones.
- Establir estructures de coordinació estables entre diferents administracions implicades.
- Incrementar la coordinació interprofessional i interdisciplinària.
- Elaborar eines i metodologies de coordinació i compartir-les.
- Estructurar xarxes relacionals entre diferents professionals.
- Identificar recursos i sistematitzar l'actuació dels diferents serveis implicats.
- Reflexionar conjuntament. Crear coneixement i compartir-ne.
- Establir mecanismes de seguiment i avaluació.

Tipologia

Si bé en l'actualitat encara no disposem de literatura al respecte, ni de cap categorització consensuada, podem apuntar una proposta de tipologia dels circuits en funció dels criteris següents:

- **Abast territorial:** trobem circuits d'àmbit local tant a la ciutat de Barcelona, amb 1.593.075 habitants, com al municipi de Begues, amb 5.470 habitants; també en trobem d'abast supralocal, com és el cas del Garraf, on s'ha dissenyat un circuit únic per als diferents agents i municipis de la comarca.
- **Fase de desenvolupament:** tal com hem analitzat prèviament en el desenvolupament dels circuits, trobem tres fases fonamentals en relació amb el grau de desenvolupament dels seus objectius: fase de creació, de desenvolupament o de seguiment i avaluació.

- **Nombre d'agents que hi participen:** no tots els serveis que formen part de la xarxa de serveis implicats en un territori designen una persona perquè formi part de la comissió tècnica, això de vegades dificulta la coordinació entre els recursos amb representació professional i els que no hi estan representats.
- **Nivell de formalització:** la gran majoria de circuits no estan formalitzats institucionalment, constitueixen xarxes de coordinació *de facto*, però no sempre tenen una validació institucional. Això permet que hi hagi una major flexibilitat, però dificulta l'assumpció per part de la institució dels acords assolits en la comissió de coordinació. A més, pel fet que les institucions no deleguin la representació en els seus professionals i no reconeguin el seu rol de referents, els situa en un marc de voluntariat.

Resultats dels circuits

Si bé no s'han realitzat avaluacions sobre els processos i els resultats dels circuits com a xarxes de coordinació, el que sí que s'apunta és que els circuits han contribuït a:

- Millorar l'eficàcia de l'atenció a les dones, amb la qual cosa s'ha reduït la victimització secundària.
- Crear i estendre canals estables de coordinació pel conjunt del territori.
- Millorar la formació de les persones professionals respecte al tema.
- Generar sinèrgies de col·laboració.

Anàlisi des de la gestió relacional

És ja conegut que les estructures de funcionament clàssiques de l'Administració pública no permeten donar resposta a noves problemàtiques. L'organització de l'Administració en sistemes tècnics altament especialitzats i complexos –com ara, per exemple: la sanitat, la justícia, o l'educació–, amb objectius, procediments i llenguatges diferents, dificulta enormement l'abordatge integral dels problemes i l'actuació coherent i conjunta d'acord amb una lògica comuna. D'altra banda, ens trobem amb una importància creixent de multiplicitat d'actors públics i privats en els processos de gestió pública i de presa de decisions.

Com a resposta, apareixen nous paradigmes com el que s'ha anomenat «estat relacional» (Mendoza, 1991) o «nova governança». Existeixen múltiples definicions de governança o de govern en xarxa. Podríem definir-la com el procés de coordinació d'actors, de grups socials i d'institucions per aconseguir unes metes definides col·lectivament en entorns fragmentats i caracteritzats per la incertesa (Le Gales, 1998) i on les decisions són el pro-

ducte de la interacció i les dependències mútues entre les institucions polítiques i la societat (Navarro, 2002).

A nivell instrumental, s'estan plantejant formes organitzatives que donin cobertura a aquest nou concepte. Aquests instruments exploren noves formes de coordinació horitzontal i no jeràrquica i de cooperació públicoprivada. En aquest apartat, ens proposem, doncs, utilitzar l'aparell conceptual i instrumental d'aquesta governança o «gestió relacional» com a elements per realitzar l'anàlisi dels circuits locals contra la violència de gènere.

Circuits locals i transversalitat

Transversalitat és una paraula que avui en dia apareix sovint en àmbits diversos per esmentar diferents realitats. Podríem dir que «està de moda», de manera que ens trobem amb infinitat d'unitats transversals, programes transversals, serveis transversals, plans transversals... Molts dels quals són veritablement transversals, però n'hi ha molts d'altres que no en són. Per això, explorarem algunes de les característiques dels circuits locals per aclarir fins a quin punt estem davant de mecanismes transversals. El fet de revisar els circuits tenint en compte els conceptes de transversalitat, pot ajudar a fixar algunes idees i a proporcionar pistes sobre la seva possible evolució.

En primer lloc, cal dir que la transversalitat apareix com a reacció a l'estructura burocràtica. «L'estructura organitzativa clàssica no resol dues situacions cada cop més prioritàries en l'acció pública, l'aparició de demandes socials o polítiques públiques que no depenen d'una sola part de la corporació i la necessitat de tenir una visió integrada d'alguns segments de població» (Serra, 2004). En el cas dels circuits locals, cal dir que responen a un problema que encaixa amb tots dos «requisits»; d'una banda, la resposta no depèn d'una sola part de l'organització, ni tan sols d'una sola organització. De l'altra, estem davant d'una problemàtica que afecta un «segment de població»: les dones. Per això, el concepte de transversalitat és, d'entrada, útil per a la nostra anàlisi.

Estem davant, doncs, de «mecanismes transversals»? Els circuits locals contra la violència presenten sens dubte alguna de les característiques de les unitats transversals. Per exemple, tal com és característic d'aquestes unitats, no es tracta d'una estructura que gestioni o que produeixi serveis directament. Són espais d'anàlisi, disseny d'objectius, planificació, coordinació, seguiment i avaluació, i permeten que es coordinin diferents departaments i organitzacions.

Però si atenem el que és central o específic del concepte de transversalitat, en tindrem una altra visió. La transversalitat tracta d'introduir una visió, un objectiu o una perspectiva a totes les organitzacions que hi participen impregnant i condicionant el conjunt de les al-

tres polítiques. En canvi, i des del mateix concepte, els circuits no són òrgans transversals. El seu objectiu no és incloure la perspectiva de l'abordatge de la violència de gènere a totes les actuacions de les organitzacions. Avui en dia, el seu objectiu és limita, generalment, a la coordinació entre disciplines i professionals. Per això pensem que estem més aviat davant de mecanismes de coordinació lateral, mecanismes que permeten la convivència de l'especialització, que afavoreixen l'aprofundiment dels coneixements aplicant-los als problemes, amb la interdisciplinarietat del seu tractament (Echevarria, 1998).

Una qüestió ben diferent és que els circuits haurien d'estar clarament al servei d'una política transversal. La violència és la manifestació més extrema i dura de la desigualtat de gènere i «la principal i més universal política transversal pública existent avui en dia és la promoció de la igualtat de gènere» (Serra, 2004). El que és, o més aviat hauria de ser, transversal és la política de gènere, i els circuits haurien de ser mecanismes de coordinació horitzontal clarament incardinats i al servei d'aquesta política.

A la pràctica, ens trobem que això és així només en el cas que a l'ajuntament existeixi una regidoria responsable de les polítiques de gènere que estigui consolidada i que disposi de prou capacitat per impulsar la transversalitat. Això encara és poc freqüent, i està relacionat amb les dificultats per implantar polítiques transversals en general. L'anàlisi en profunditat d'aquestes dificultats supera àmpliament l'abast d'aquesta comunicació, però, en general, estarien vinculades a les resistències de transformar cultures organitzatives fortament compartimentades i jerarquitzades.

Tot i les seves dificultats, el reforç de les polítiques locals de gènere i el seu paper en el lideratge dels circuits apareixen, segons el nostre parer, com a vies d'evolució cap a la consolidació. Probablement, seria l'única manera que esdevinguessin espais on es treballés l'abordatge de la violència amb una perspectiva veritablement transversal; abordatge que aniria des del disseny d'espais urbans (seguretat) fins a les polítiques d'ocupació, d'habitatge, de salut o d'educació, per citar-ne només algunes.

La transversalitat és únicament una eina organitzativa diferent a d'altres que poden ser requerides per tractar la mateixa qüestió i utilitzades de manera paral·lela, com ara, per exemple, la cooperació interadministrativa, la cooperació publicoprivada, la participació ciutadana, les aliances estratègiques i l'estructuració i la gestió de xarxes (Serra, 2004). Analitzem, doncs, alguna d'aquestes eines.

Circuits locals, xarxes interorganitzatives i partenariats

En els darrers anys, s'ha produït una notable bibliografia en temes de xarxes en disciplines molt diverses, que van des de la física o l'ecologia fins a l'economia, la geografia o la ciència política. També, en el context de la gestió pública, el treball en xarxa apareix com un element per gestionar la nova *governança*.

Ja hem vist com els circuits locals són, en la majoria del casos, a més d'un mecanisme de coordinació, una xarxa. Si entenem la xarxa com un conjunt de relacions relativament estables i en funcionament continu, que mobilitzen recursos dispersos amb la finalitat d'articular una acció col·lectiva que permeti donar respostes a problemes (Navarro, 2002), tindrem diversos elements que ens permetran analitzar els circuits.

En relació amb el grau d'estabilitat de les relacions o amb el grau de formalitat de la xarxa, ja sabem que les xarxes es caracteritzen justament pel baix grau de formalització. Tanmateix, habitualment trobem algun o alguns òrgans creats i definits per la pròpia xarxa que permeten realitzar-ne la gestió política i tècnica. Els circuits constitueixen un exemple d'informalitat extrema. No existeix cap òrgan que gestioni la xarxa més enllà de la pròpia comissió tècnica. Aquesta estructura altament informal aporta avantatges, com ara la flexibilitat i la llibertat d'operació més gran; però també desavantatges, com ara la seva vulnerabilitat i poca visibilitat.

Un segon element seria la mobilització de recursos. I, en aquest sentit, és clar que els treballs dels circuits permeten no només mobilitzar els recursos, sinó també articular-los. Per això, podem parlar de la millora de l'eficiència dels recursos: es produeix un estalvi significatiu en temps i, per tant, en diners, els recursos disponibles són assignats de manera més àgil i són molt més efectius, perquè responen a les necessitats de les dones i en el moment precís en relació amb el procés de la violència.

En tercer lloc, cal parlar de la xarxa com a mecanisme de resposta a un problema. Les xarxes han de generar un valor afegit resultant de la participació de tots els actors (Ysa, 2004). L'experiència demostra que l'existència d'un circuit local millora significativament la qualitat de l'atenció a les dones. Se n'elimina la victimització secundària, perquè, entre d'altres raons, es tracta d'una actuació coordinada que contempla el conjunt del procés i les necessitats de les dones. Per tant, no només funcionen com a mecanisme de resposta a un problema, sinó que generen un valor afegit difícilment quantificable o mesurable, però evident si atenem l'experiència vital de les dones.

Per últim, la consideració dels partenariats publicoprivats (PPP) com a estructures per donar forma a les xarxes interorganitzatives ens permetrà analitzar noves característiques dels circuits. No podem conceptualitzar els circuits com a veritables PPP, ja que, en aquest moment, trobem que la iniciativa privada hi és escassament representada. Més aviat, hi trobem alguns exemples de representació del que s'ha anomenat «tercer sector»: associacions de dones i col·legis professionals, entre d'altres. La qüestió del finançament i de la possibilitat d'obtenir nous recursos dels quals no disposa l'Administració no és una variable en joc en aquest cas. De manera que més aviat hauriem de parlar de partenariats «publicopúblics».

Tanmateix, algunes de les característiques i de les reflexions realitzades per Ysa en relació amb els PPP (Ysa, 2004) ens són útils en aquest cas i perfectament aplicables als circuits locals. Igual que els PPP, els circuits:

- Constitueixen una fórmula de col·laboració voluntària entre organitzacions. La decisió de col·laborar és voluntària i, per tant, en principi, cap entitat no té cap autoritat clara sobre les altres.
- Ajuden a obtenir objectius socials importants que els diferents actors no poden assolir aïlladament.
- La comunicació i la confiança són d'una importància crucial.
- Facilita un increment de la flexibilitat operacional.

En aquest context, i sota el paraigua de la idea de *governança*, el paper dels governs locals és el de lideratge i gestió de les relacions. «Governar en un entorn complex implica reconèixer els múltiples actors que conformen la xarxa, acceptar-ne la participació en les tasques de govern i gestionar les relacions que es produeixen entre ells, amb el fi de provocar actuacions integrades» (Brugue, Gima, Subirats, 2002). D'això, amb totes les especificitats comentades, és del que es tracta amb els circuits.

Anàlisi des de la vessant organitzativa

Els circuits locals són, a més d'una xarxa, un mecanisme de coordinació, una estructura d'enllaç horitzontal i interorganitzacional. El seu òrgan de funcionament principal és la comissió. En aquest apartat, analitzem el funcionament d'aquestes comissions presentant-ne les característiques i especificitats. Tot i que existeixen diferències pel que fa a l'abast i als mètodes de treball, en general hi trobem les característiques següents:

1. L'adaptació mútua com a mecanisme de coordinació

Seguint la ja clàssica classificació de Mintzberg de mecanismes de coordinació (Mintzberg, 1984), hauríem de concloure que l'adaptació mútua és el principal mecanisme utilitzat en les comissions dels circuits. Aquest sistema, basat en la simple comunicació informal, és el més simple de tots, possible només en estructures molt senzilles o, paradoxalment, en entorns altament complexos. Aquesta última situació creiem que seria l'aplicable al cas dels circuits. D'una banda, la necessària vessant interorganitzativa fa descartar, d'entrada, uns altres mecanismes de coordinació basats en la jerarquia o en la normalització de les habilitats, ja que es reuneixen persones d'entorns professionals molt diversos i altament especialitzats. De l'altra, la complexitat del problema fa impossible la normalització de resultats. Pel que respecta a la normalització per processos de treball,

caldria dir que, d'entrada, l'objectiu del grup és caminar en aquesta direcció, definint i normativitzant els procediments d'actuació i els circuits de derivació. Però un cop efectuada aquesta feina, el grup continua funcionant normalment, a partir de l'aparició d'un espai de confiança i relació entre professionals.

2. Grau de formalització dèbil

Seguint Echevarria, per triar el grau de formalització d'un mecanisme de coordinació lateral, cal atendre els nivells d'interdependència i percepció, combinats amb factors de contingència (estabilitat i complexitat de l'entorn) i cost del benefici. Hem d'entendre la interdependència com el fet de compartir un entorn de treball i percepció com el grau de reconeixement mutu de dependència de les unitats. Com més intenses siguin les interdependències i com més multilateral sigui el seu caràcter, més apropiat serà formalitzar-ne la coordinació (Echevarria, 1988).

En el cas dels circuits locals, és evident que estem davant d'un problema que requereix grans dosis d'interdependència, on hi ha, en general, una alta percepció de dependència mútua per part de les persones professionals, en un entorn complex i on l'anàlisi del cost i el benefici mostra un balanç clarament positiu.

Però molt rarament es manifesta el compromís de les institucions amb els circuits, de manera que podríem dir que es converteixen en una mena d'espais «parainstitucionals». El fet de decidir crear una estructura formal, indica un compromís i un missatge de prioritat clar i significatiu. Però, per què no és així?

En primer lloc, cal considerar que ens trobem davant d'instruments organitzatius *soft*. Aquests dispositius organitzatius no són equiparables als dispositius organitzatius estructuradors bàsics de les organitzacions. Són instruments subsidiaris de l'estructura organitzativa (Serra, 2004). Ara bé, aquest caràcter de subsidiarietat no explicaria per si sol la situació i pensem que cal aprofundir altres raons. Una primera podria ser que, paradoxalment, l'alta percepció de dependència dels professionals en concret no es trasllada a les seves institucions. Aquestes formen part de sistemes extremament complexos, amb lògiques de funcionament pròpies (seguretat, justícia, sanitat, serveis socials...) que no es reconeixen com a interdependents. Aquest fet podria ajudar a explicar per què les institucions simplement «toleren» l'existència dels circuits locals, ja que els resultats que ofereixen són evidents, però no s'involucren en el desenvolupament ni en la consolidació d'aquests. Així, la participació en els circuits esdevé quasi voluntària per part de les persones professionals, fet que comporta conseqüències importantíssimes.

3. Lideratge

Un altre factor que cal analitzar és el lideratge dins de les comissions. Una primera reflexió ens porta a plantejar el tema del lideratge polític, qüestió que requeriria una comunicació per si mateixa. Deixarem únicament aquí enunciat que, normalment, les comissions estan liderades des de les àrees municipals d'igualtat o bé des de les dels serveis socials. La diferència no és trivial, perquè pot marcar l'enfocament de treball de la comissió, amb la qual cosa adopta una forma de treball més «assistencialista» o bé més de canvi estructural. Aquesta última és, segons el nostre parer, la que permet realitzar un abordatge més integral de la problemàtica i la que facilita que el grup evolucioni i creixi en continguts i agents. En aquest sentit, és de nou important potenciar les regidories responsables de les polítiques d'igualtat i les polítiques transversals de gènere per permetre que els circuits evolucionin.

D'altra banda, caldria fer un apunt a la capacitat dels circuits per tenir lideratge tècnic, és a dir, ser capaços d'actuar com a referents tècnics experts per a cada una de les institucions. Cal dir que cap de les comissions no disposa d'una figura de «persona experta», com trobem en d'altres estructures o grups. Tots els professionals i les professionals que participen en el circuit no tenen, d'entrada, cap coneixement especialitzat en la matèria, sinó que més aviat és el circuit el que fa les funcions de formació i especialització. D'aquesta manera, la persona que hi participa de manera continuada, n'esdevé experta amb el temps. Aquest coneixement no és sempre reconegut per les institucions d'origen, especialment per aquelles que tenen dimensions importants, i així és com ens trobem amb la paradoxa de persones professionals altament implicades i especialitzades que no són reconegudes com a referents en les seves pròpies institucions i que poden patir dificultats per traspassar les propostes de la comissió a la seva organització.

4. Recursos implicats

El manteniment dels espais de coordinació requereix, a més de capacitat tècnica i suport polític, recursos econòmics, humans i temps. L'experiència demostra que aquest és un dels punts dèbils dels circuits, que normalment tenen dificultats per obtenir una massa crítica de recursos suficients per funcionar més enllà d'uns mínims. De fet, com ja s'ha plantejat, la manca de compromís institucional fa que sovint funcionin com una activitat «semivoluntària». Els professionals i les professionals participen en el circuit com una feina sobreposada a les seves tasques habituals, sense que hi hagi cap reconeixement del temps que aquest espai de coordinació requereix, i sempre ho fan des d'una perspectiva de subsidiarietat a la «feina principal». La perspectiva del circuit com a activitat «voluntària i subsidiària» fa que, normalment, les persones que hi assisteixin siguin aquelles que tenen un alt grau de compromís davant la problemàtica de la violència de gènere, però alhora això pot facilitar-ne l'abandonament després d'un cert temps.

5. Estabilitat

Malgrat totes les dificultats comentades, els circuits apareixen com un mecanisme de coordinació altament estable en el temps. Cap dels més de cent circuits que s'han creat en els darrers anys a la província de Barcelona no ha desaparegut, encara que n'hi ha molts que pateixen alts i baixos pel que fa al ritme i a la intensitat de treball.

Mintzberg planteja dos tipus de dispositius d'enllaç de coordinació horitzontal: el que ell anomena «grups de treball» i els «comitès permanents». Els grups de treball es caracteritzen perquè són convocats per desenvolupar una tasca en concret i després desapareixen. Els comitès permanents són estructures més estables entre departaments i es convoquen amb regularitat per comentar temes d'interès conjunt. (Mintzberg, 1984). Així, sovint, els circuits apareixen inicialment com a grups de treball, amb l'objectiu de definir els protocols d'actuació i el propi circuit de coordinació i derivació, però després evolucionen cap a formes més vinculades a comitès permanents.

Conclusions

- La violència de gènere és una realitat social emergent amb un fort impacte social i amb unes conseqüències sobre les dones que, en els casos més extrems, poden significar la mort. Davant d'aquest escenari, s'han mobilitzat recursos i institucions, especialment des del món local.
- Els circuits locals han donat resposta a la necessitat de coordinació que hi ha davant d'una problemàtica complexa, multidimensional i interdisciplinària. Aquesta iniciativa de treball en xarxa i de constituir plataformes estables de coordinació, neix de la necessitat dels professionals d'atenció primària de diferents àmbits (social, sanitari i policial, fonamentalment), i no pas com una estratègia d'actuació avalada institucionalment.

Així doncs, ens enfrontem amb la paradoxa que tenim circuits en molts municipis de Catalunya, en els quals participen professionals de diverses administracions, amb comissions tècniques que es reuneixen periòdicament per definir criteris i models d'atenció, però que, en la gran majoria dels casos, no estan formalitzats institucionalment.

- El circuit és una xarxa de professionals, més que no pas d'institucions. En aquesta característica rau en gran part les bondats i els inconvenients que presenta. Potenciar els avantatges i minimitzar l'efecte dels desavantatges són els reptes que tenen al davant els circuits per avançar cap a la seva consolidació.
- El gran repte consisteix a esbrinar com es poden formalitzar aquestes estructures sense perdre la flexibilitat en la coordinació, la seva adaptabilitat a diferents contex-

tos territorials, polítics i socials, a les noves necessitats de les dones i a l'intercanvi de criteris i estratègies d'intervenció entre professionals.

- La formalització permet que es visualitzin els circuits, reconeix la tasca realitzada per aquests i dóna solidesa a l'estructura, la qual cosa ajuda a fer-los perdurar.

Bibliografia

- BRUGUÉ, Quim; GOMÀ, Ricard; SUBIRATS, Joan. «Conclusiones». A: *Redes, territorios y go-bierno*. Barcelona. Diputació de Barcelona, 2002.
- ECHEBARRÍA, Koldo. «La gestión de la transversalidad». *CIFA Revista de Serveis Personals*, núm. 9. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1998.
- MINTZBERG, Henry. *La estructuración de las organizaciones*. Barcelona: Ariel, 1982.
- Nacions Unides. *Conferència Mundial dels Drets Humans*. Viena, 1993. Consultat a: <www.un.org/spanish>.
- Nacions Unides. *IV Conferencia Mundial de les Dones*. Pequín, 1995. Consultat a: <www.un.org/spanish>.
- NAVARRO, Carmen. «Gobernanza en el ámbito local». A: *VII Congreso internacional del CLAD sobre la Reforma del Estado y de la Administración Pública*. Lisboa, 2002.
- RUANO, Jose Manuel. «La gobernanza como forma de acción pública y como concepto analítico». A: *VII Congreso internacional del CLAD sobre la Reforma del Estado y de la Administración Pública*. Lisboa, 2002.
- SERRA, Albert. «La transversalitat en la gestió de polítiques públiques». *Síntesi*, núm. 7. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2004.
- YSA, Tamiko. «Riesgos y beneficios de trabajar en partenariat en los gobiernos locales». A: *IX Congreso internacional del CLAD sobre la Reforma del Estado y de la Administración Pública*. Madrid, 2004.

Diversitats

11. Dones immigrants no comunitàries al mercat de treball espanyol¹

Carlota Solé i Puig

Doctora en ciències econòmiques per la UAB i doctora en sociologia per la Universitat de Reading. Catedràtica de sociologia de la UAB.

Sònia Parella i Rubio

Doctora en sociologia per la UAB i professora de sociologia de la UAB.

Introducció

Quines són les pautes d'inserció laboral a l'Estat espanyol de milers de dones immigrants d'origen llatinoamericà, procedents de l'Àsia, de l'Àfrica o dels països de l'Europa de l'Est? Efectivament, la demanda de força de treball immigrant per part de les economies postindustrials difereix quant al gènere. Assistim a un augment del reclutament de treballadores immigrants per portar a terme les activitats vinculades a la reproducció social –principalment el servei domèstic, encara que no hem d'oblidar la prostitució– a totes les societats postindustrials. Es tracta de tasques que sempre han estat considerades *pròpies* de dones, però que en l'actualitat han passat a formar part del mercat global, en el context de la «internacionalització de la reproducció».

Les causes i les conseqüències dels moviments migratoris femenins tenen entitat pròpia, ja que la dona juga un paper social i econòmic diferent al del subjecte masculí, tant en l'esfera productiva com en l'esfera reproductiva, tant a la societat d'origen com a la de destinació. Una lectura de les migracions en clau de gènere ens permet concloure que la migració femenina ja no es pot atribuir només al fet que les dones segueixin els seus marits de manera passiva, sinó que elles sovint emigren soles, per raons econòmiques, i segueixen patrons migratoris diferents dels dels seus homòlegs masculins (Colectivo loé, 1998; Gregorio, 1999). En aquest escenari és on hem de situar la presència de migració femenina a Espanya. Un element identificador dels nous models migratoris europeus és l'augment de l'emigració autònoma femenina, al marge del context del reagrupament familiar (Ribas, 2004). Les dades demostren que existeix una gran diversificació en les experiències migratòries femenines, de manera que moltes d'aquestes dones arriben a Europa i a Espanya essent elles les pioneres del procés migratori, atretes per l'oferta de feina com a treballadores domèstiques o, en alguns casos, en els serveis sexuals (Morokvasic, 1993). En alguns col·lectius d'immigrants –sobretot entre els procedents de països llatinoamericans–, els patrons migratoris són majoritàriament femenins i són elles les impulsores de les cadenes migratòries (Ribas, 2004).

1. Versió resumida d'un article publicat per les autores al monogràfic sobre immigració i exclusió social de *Sistema: Revista de Ciencias Sociales*, núm. 190-191, gener de 2006, pàg. 193-215.

La globalització com a macroprocés és el marc que permet comprendre l'emigració de dones que es dirigeixen a les economies postindustrials per treballar en el servei domèstic. El capitalisme global i el patriarcat operen com a forces macroestructurals, que, juntes, determinen les posicions de les treballadores d'origen immigrant (Parrenas, 2001: 62). La *divisió del treball reproductiu* sota línies racials o ètniques opera en un context d'incorporació de les dones dels països perifèrics a l'economia global. Es tracta d'una forma distintiva de divisió internacional del treball, fruit de la interacció entre el capitalisme global i els sistemes de desigualtat de gènere, que té lloc tant a les societats d'origen com a les de destinació i que estableix una connexió entre dones al llarg de relacions d'interdependència. La transferència internacional de treball reproductiu té a veure amb relacions socials, polítiques i econòmiques entre dones en un mercat de treball global. Aquesta divisió es fonamenta en una relació estructural de desigualtat d'acord amb la classe social, el gènere, l'ètnia i la ciutadania, que relega les dones immigrades a les ocupacions més emblemàtiques de la discriminació per raó de gènere, en concret, a totes aquelles tasques vinculades a la reproducció social.

L'objectiu d'aquest capítol és el d'oferir una panoràmica de la dona immigrant no comunitària² a Espanya, a través d'una aproximació als diferents perfils i projectes migratoris i a les seves trajectòries laborals. Per tal de realitzar l'anàlisi, s'han utilitzat diferents fonts estadístiques, així com una recopilació dels principals resultats de les investigacions més destacades sobre aquesta temàtica i dels estudis sobre dona immigrant i mercat laboral en què han participat les autores al llarg de la seva trajectòria investigadora.

La feminització dels fluxos migratoris cap a l'Estat espanyol en el context de la *internacionalització de la reproducció*

La triple discriminació de les treballadores immigrants –a causa de la seva classe social, gènere i ètnia– les relega a un nínxol laboral molt precís –en concret, servei domèstic i substitució–, la qual cosa es tradueix en una participació laboral màximament precària i marginal (Morokvasic, 1984). A totes les societats postindustrials, s'aprecia un augment notable de la demanda de feines remunerades dedicades a les tasques de reproducció social. Si bé alguns països han desenvolupat programes molt regulats des del govern, que han institucionalitzat el reclutament de treballadores domèstiques migrants, d'altres –com és el cas del sud d'Europa o dels Estats Units– segueixen pautes menys formalitzades a l'hora de contractar i de reclutar. En els dos casos, els efectes són semblants: incorporació de dones immigrants com a treballadores domèstiques, procedents dels països més pobres, que sovint s'han de separar de les seves famílies i emigrar en solitari per poder *complir* les seves funcions als països que les reclamen (Hondagneu-Sotelo i Avila, 1997).

2. Amb l'expressió «no comunitàries», ens referim a dones no nacionals de països de l'espai econòmic europeu.

Encara que les polítiques migratòries són cada vegada més restrictives i que s'ha obstaculitzat l'entrada de migració legal cap als països europeus, l'arribada de dones immigrants per treballar en el servei domèstic creix de manera exponencial, a causa de l'alarmant envelliment de la població –màximament acusat als països d'Europa i, en especial, als del sud d'Europa, com és el cas de l'Estat espanyol³, del canvi a les estructures familiars, de la transformació del rol social i econòmic de la dona, així com de l'emergència d'estils de vida nous, en què el temps per al lleure i el temps per a un mateix es valoren cada vegada més.

La dona immigrant és percebuda com a força de treball idònia per realitzar tasques domèstiques, ja que es tracta d'una activitat socialment poc valorada, etiquetada com a *bruta* i escassament qualificada, assumida com quelcom d'inherent a la condició femenina i sovint realitzada des de l'economia informal. Per tant, a l'era de la globalització, la migració internacional de les dones ens revela una *internacionalització* emergent del treball *reproductiu*; resultat d'una demanda creixent de força de treball femenina d'altres països, a baix cost, per ocupar-se d'una sèrie de tasques que fins ara portaven a terme les dones autòctones a la llar, de manera invisible i sense percebre cap remuneració a canvi. Tot això es tradueix en una *racialització* del treball domèstic remunerat, ja que són les dones d'altres països, sense l'estatus de ciutadanes, les que agafen el relleu d'aquestes tasques que les dones autòctones deleguen, encara que sense deixar de supervisar-les (Anderson, 2000).

Als països del sud d'Europa, el servei domèstic intern constitueix una modalitat que s'expansiona més que als països europeus del seu entorn, on l'estat desenvolupa un paper més actiu en la provisió i/o finançament de serveis per a les famílies. A l'Europa del nord hi ha poques treballadores de la llar internes; hi predomina el servei domèstic pagat per hores; (Ramírez, 1997; Colectivo Ioé, 2001a). En aquest sentit, cal tenir en compte que la demanda de servei domèstic intern se satisfà en l'actualitat únicament gràcies a dones d'origen immigrant. Això és així no només per una qüestió de baixos salaris, sinó també perquè es tracta d'una modalitat que impedeix a les treballadores tornar a casa diàriament i tenir una vida familiar pròpia. Les dones autòctones, incloses les treballadores domèstiques *de tota la vida*, ja no estan disposades a treballar en aquestes condicions i eludeixen completament aquesta modalitat del servei domèstic, malgrat la forta demanda existent⁴.

3. La població espanyola serà la més vella de la UE el 2050, amb un percentatge del 35,6% de persones de més de 65 anys, i la que tindrà proporció més baixa de ciutadans i ciutadanes en edat de treballar, amb un 52,9%, segons una projecció de població de l'oficina estadística Eurostat (europa.eu.int/comm/eurostat).

4. El servei domèstic intern era un treball estès entre les dones joves autòctones de procedència rural, que treballaven com a domèstiques a les ciutats fins que es casaven o trobaven feina en un altre sector d'activitat. Les dones joves, solteres, que anaven a servir a grans ciutats com ara Madrid o Barcelona, eren originàries de famílies amb mitjans econòmics precaris i de contextos socioeconòmics rurals que oferien escasses oportunitats laborals a les dones. El servei domèstic s'asseguraven la supervivència fins que es casaven i abandonaven aquesta activitat (Borderías, 1991).

El servei domèstic intern, utilitzat especialment quan es tracta de tenir cura d'una persona gran en situació de dependència, és preferit per les famílies abans que altres solucions, tant per motius culturals com econòmics. La solució de la treballadora domèstica interna és la més semblant a l'*ideal* del model de família que té cura dels seus membres inherent a l'imaginari *familista*, en què una assistenta informal –generalment la filla o la nora–, s'ocupa diàriament de les necessitats de la persona gran dependent de manera no remunerada. Però optar pel servei domèstic intern respon no només a una estratègia d'*ajust* cultural. Ara per ara, disposar de personal domèstic remunerat ha deixat de ser una pràctica vinculada al luxe i exclusiva dels grups amb més poder adquisitiu, ja que també s'ha estès als segments de població de classe mitjana. Cal tenir en compte que una part considerable dels seus demandants, persones grans que viuen soles i que perceben una pensió, no tenen recursos suficients per costejar-se l'oferta de serveis privats (una residència geriàtrica, per exemple). La insolvència de la demanda, en absència d'una provisió pública de serveis i de recursos per atendre les situacions de dependència durant la vellesa, converteixen el recurs a l'economia informal i a una treballadora immigrant, disposada a treballar a canvi d'un salari inferior, en l'opció menys cara i, en molts casos, en l'única estratègia factible.

Mentre no es trobi una alternativa real a l'organització patriarcal de la reproducció social i en absència d'una oferta de serveis a la vida diària dirigits al conjunt de la ciutadania per al cas de l'Estat espanyol, ens hem de preguntar: qui s'ocupa de les tasques que estan relacionades amb la reproducció social –tenir cura de la gent gran, dels infants, etc.– mentre les dones tenen una vida professional pròpia, treballen vuit hores diàries o més fora de la llar i no disposen de temps? Quantes «altras» dones han de treballar en les condicions més precàries per poder mantenir el nostre sistema social i econòmic i fer front a l'anomenada «crisi de la cura» (*care crisis*)?

Però la *internacionalització de la reproducció* no és l'únic factor que ajuda a entendre la feminització dels fluxos. Hem de recórrer també a un altre factor explicatiu: la normalització del fenomen de la migració a l'Estat espanyol. A l'Estat espanyol, societat que s'havia caracteritzat per protagonitzar fluxos migratoris cap als països de l'Europa central i occidental durant la postguerra, no és fins a mitjan dècada de 1980 quan comença a aparèixer la immigració internacional com a fet social. Des d'aquesta data, s'assisteix a la progressiva arribada de treballadors procedents de l'Àfrica, de l'Amèrica Llatina, de l'Àsia i de l'Europa de l'Est, a causa, entre d'altres factors, de l'existència d'un efecte crida des de la lògica de la reestructuració del mercat laboral que es produeix a Espanya durant aquests anys (Cachón, 2002). Tal com ha passat a totes les societats que han estat receptores de fluxos migratoris al llarg de la seva història, a mesura que els nous residents s'hi assenten de manera més o menys permanent, l'arribada de dones a través dels processos de reagrupament familiar s'incrementa. Aquest ha estat el patró seguit principalment per una part important de les migracions femenines procedents de l'Àfrica o de països asiàtics com ara el Pakistan.

Els projectes migratoris de les dones immigrants no comunitàries a Espanya

A l'hora d'abordar els projectes migratoris de les dones immigrants, cal tenir en compte l'heterogeneïtat d'òrgens i de circumstàncies que s'amaguen darrere de l'etiqueta de *dona immigrant*. Tot i així, d'acord amb les investigacions del Colectivo Ioé (1998), podem extreure una sèrie de perfils més o menys representatius que trenquen clarament amb els estereotips més recurrents sobre la migració femenina que la presenten com un col·lectiu homogeni, passiu i supeditat al projecte migratori d'un subjecte home.

Les causes econòmiques ben sovint prevalen com a detonants principals, dels projectes migratoris genèrics, sovint com a pont d'una estratègia familiar que persegueix obtenir o complementar ingressos. La manca d'oportunitats d'ocupació als països d'origen és la tònica general. Normalment, es tracta de dones joves, amb càrregues familiars, moltes amb estudis mitjans o superiors. En aquests casos, solen ser elles les que inicien el projecte migratori, deixen la família al país d'origen i es converteixen en les seves *sustentadores econòmiques* principals, ja siguin mares amb parella o, sobretot, dones soles amb fills i filles a càrrec seu. Aquestes últimes estan màximament exposades a situacions de vulnerabilitat en els seus països d'origen des del punt de vista econòmic i social (Fuller, 1999). Malgrat que les llars mantingudes per dones existeixen a totes les societats, als països llatinoamericans s'observa, d'acord amb Buvinic (1990), un augment important de la seva incidència durant els últims anys. Aquest augment és el resultat de tendències relacionades amb el debilitament dels laços familiars (en concret, els homes s'evadeixen més de la responsabilitat d'ocupar-se de les seves famílies), que tenen relació amb el desmantellament dels sistemes de govern familiar patriarcal i la disminució dels ingressos reals de les llars. Sense oblidar factors menys conjunturals, de caràcter cultural, com ara les estratègies reproductives i familiars (pràctiques de gènere), que incideixen de manera decisiva en el benestar de les famílies i en els projectes migratoris de les dones.

La raó principal del desplaçament d'aquestes mares és la necessitat de treballar i de guanyar diners per cobrir les necessitats econòmiques familiars. El seu objectiu és enviar diners al seu país d'origen per pagar deutes, per comprar, construir, acabar o ampliar la vivenda, establir un negoci propi, costejar els estudis dels fills i les filles, etc. Així doncs, es constata l'arribada de migració femenina, autònoma i independent, resultat, principalment, d'una estratègia familiar orientada a l'obtenció d'ingressos per al grup familiar. Algunes dones arriben a Espanya amb la intenció de quedar-s'hi durant un període finit de temps, fins que reuneixin la quantitat de diners suficient per assolir els seus objectius i tornar als seus països d'origen. Però d'altres s'hi estableixen de manera més o menys definitiva i, a mitjà o a llarg termini, exerceixen elles mateixes de reagrupants del seu marit i de tots o d'alguns dels seus fills i filles (Oso, 1998; Escrivá, 2000).

Tanmateix les migracions internacionals de dones soles no constitueixen un fenomen nou. Tal com assenyala Elia Ramírez (1997), ja fa diverses dècades que a l'Amèrica Llatina, per exemple, les migracions internes (del camp a la ciutat) protagonitzades per dones són part d'una estratègia que han seguit moltes famílies rurals per fer front a la pobresa i aconseguir un treball assalariat. Moltes de les immigrants llatinoamericanes d'origen rural que arriben a Espanya responen a aquest perfil. Sovint, es tracta de dones que, prèviament, ja havien abandonat el camp per treballar en el servei domèstic a les grans ciutats dels països d'origen respectius. Els dràstics canvis econòmics i socials que han tingut lloc a molts d'aquests països i la creixent pobresa a les grans ciutats les empenyen sovint cap a les migracions internacionals.

Una part considerable de la migració femenina prové de les classes mitjanes llatinoamericanes. Durant les dècades 1980 i 1990, les mesures econòmiques neoliberals han empobrit aquests segments de població. Davant la manca d'oportunitats econòmiques i davant un futur cada vegada més incert, creixen els fluxos migratoris cap als països europeus i cap als Estats Units (Escrivá, 2000). No es tracta, doncs, de famílies procedents dels estrats més baixos de la societat, sinó de famílies de classe mitjana que, com a conseqüència de les successives crisis econòmiques i polítiques que sacsegen molts d'aquests països, perden el lloc de treball (administració pública, llocs tècnics i professionals a empreses) o la capacitat adquisitiva (davant la devaluació de la moneda, per exemple, molts jubilats han perdut els seus estalvis i les seves pensions). Constaten que, si volen mantenir el seu nivell de vida o bé proporcionar als seus fills i filles formació i oportunitats, no els queda cap més opció que sacrificar-se i emigrar. La fracció més empobrida de la classe mitjana se sent clarament amenaçada i veu en l'emigració l'única sortida. Al llarg dels últims anys, per exemple, l'increment dels fluxos migratoris procedents de l'Argentina respon a aquest perfil.

Sovint, per a la dona, l'opció d'emigrar també pot obeir a un cert malestar davant les tensions socials atribuïdes al seu gènere, motiu que s'afegeix a les pressions econòmiques. Es tracta de dones que busquen a Europa un benestar i un canvi en el seu estil de vida que va més enllà de la motivació estrictament econòmica (Ramírez, 1997). Moltes de les dones que encaixen dins d'aquest projecte migratori són solteres, joves, sense responsabilitats familiars i de procedència urbana; encara que també és freqüent trobar-hi *mares solteres* que se senten socialment rebutjades i estigmatitzades en els seus països d'origen i, justament per això, decideixen emigrar.

Escapar de la ideologia tradicional de gènere, que construeix la identitat femenina a partir de la maternitat i del rol de cuidadora en l'esfera domèstica, també apareix a molts projectes migratoris de les treballadores domèstiques d'origen filipí, tal com posen de manifest els treballs de Parrenas (2001). El creixement massiu de la participació laboral femenina a les Filipines ha tingut per a les dones conseqüències no massa positives: no només

perceben salaris baixos en un mercat laboral segmentat pel gènere, sinó que, a més, cal *sumar-hi càrregues* i elles soles s'han de continuar ocupant –sense disposar de l'ajuda dels seus cònjuges– de les responsabilitats familiars. L'emigració es planteja com una doble *via* d'alliberament que constitueix, a més d'una estratègia econòmica, una estratègia d'alliberament davant de tants deures i obligacions propis del familisme i del patriarcat. Al Marroc, en canvi, les pautes culturals estigmatitzen l'*abandonament* de la llar per part de les dones, per la qual cosa les llars transnacionals són encapçalades, bàsicament, pels homes. Això no obstant, després de situacions de divorci, de separació o de viduitat, moltes dones marroquines també es veuen abocades a sortir del país, on són estigmatitzades socialment.

Des de la dècada de 1980, s'assisteix a una nova tendència en els fluxos de dones marroquines, amb l'arribada de noies joves, moltes vegades solteres i amb estudis universitaris, que protagonitzen projectes migratoris autònoms, amb la finalitat de trobar feina i de millorar les seves condicions de vida (Belarbi, 1999; Ribas, 2004). Moltes vegades, es tracta de dones que veuen en l'emigració l'oportunitat d'alleujar les formes de control social tradicionals i que no volen reproduir els models de vida de les dones del seu entorn; tot i saber que probablement experimentaran una mobilitat social descendent, amb oportunitats laborals circumscrites al servei domèstic. Un cop aquí s'enfronten a situacions difícils, derivades de l'exclusió jurídica i social que implica ser immigrant, dona i, a més, musulmana. Les ambicions i aspiracions que simbolitza per a elles l'emigració i que es veuen truncades un cop arriben a Espanya, solen generar un marcat sentiment de frustració (Solé, 1994).

També podem identificar altres dones que no emigren per voluntat pròpia, sinó per fugir de situacions de violència, narcotràfic o violació dels drets humans. A tall d'exemple, aquest és el cas de part dels moviments poblacionals femenins oriünds de Colòmbia (Niño, 1999). Moltes dones que han participat activament o a través dels seus companys en els moviments socials i les organitzacions polítiques d'esquerra durant les últimes dues dècades, han de sortir del país perquè elles o les seves famílies estan amenaçades de mort. Si bé, durant la dècada de 1980, moltes d'aquestes dones van adquirir l'estatus legal de refugiades un cop a Espanya, la retallada actual de la figura de l'asil i refugi suposa que actualment arribin al país com a immigrants, ja sigui com a estudiants, turistes o treballadores domèstiques.

Encara que, de tot això, se'n desprèn que la figura de la dona immigrant que arriba a Espanya a través del reagrupament familiar no és la més representativa, sí que es correspon amb les pràctiques d'alguns grups en particular. Seguir el marit en el seu projecte migratori és habitual entre les dones marroquines i africanes d'origen rural, moltes sense estudis i sense experiència laboral al país d'origen, o entre les dones africanes o pakistaneses. Aquests col·lectius presenten nivells d'ocupació molt inferiors als de la resta

de dones immigrants (CCOO-CERES, 2004). Durant les dècades de 1970 i 1980, arriben a Espanya moltes dones marroquines a través del reagrupament familiar, com a segona fase de l'emigració masculina autònoma. Sovint, aquest projecte pretén reproduir, a la societat receptora, el model d'organització familiar existent a la societat d'origen –control de l'home sobre el projecte migratori i sobre el dret al treball remunerat de la dona, circumscrita a l'àmbit domèstic–, la qual cosa les aïlla enormement i en dificulta la integració⁵. Continuar reproduint les mateixes funcions que realitzaven al seu país en l'àmbit domèstic, sovint no és possible, ja que, a la societat receptora, aquestes estan descontextualitzades i es redueixen estrictament al marit i a les criatures. A més, a la societat receptora moltes vegades aquestes dones perden les xarxes de suport femení que les protegien al país d'origen (Ribas, 2004).

Malgrat tot, de vegades, la manca d'ingressos porta el marit a canviar la seva actitud i a valorar positivament que la seva parella s'incorpori al treball remunerat, cosa que li confereix més dosis d'autonomia econòmica, lingüística i social, així com d'autoestima i de seguretat en si mateixa, malgrat les dificultats i el reduït ventall d'oportunitats laborals a què té accés. La dona africana d'origen rural participa per partida doble en la construcció de les desigualtats i de l'exclusió social. A la dependència econòmica i legal respecte al seu marit, en molts casos, s'hi ha de sumar el seu analfabetisme, les seves limitacions lingüístiques, així com la manca d'habilitats i de destreses per accedir al món laboral, als cursos de formació ocupacional o per organitzar la conciliació entre la vida familiar i laboral (n'hi ha algunes que tenen moltes criatures aquí) (Expósito, 2004). El servei domèstic extern constitueix la seva única oportunitat laboral i l'única feina que els permet tenir cura de la casa i de les criatures. Accedir-hi, però, no els resulta fàcil. A la manca de contactes a la societat receptora, s'hi afegeix la discriminació per part de les persones que contracte, que moltes vegades veuen un impediment a l'hora de fer un contracte a una dona musulmana, a causa de la seva religió i l'idioma, especialment quan es tracta de feines en què han de tenir cura de persones.

Per al cas de les dones africanes subsaharianes, els fluxos que n'arriben a Espanya des de la dècada de 1980 –el Senegal, Gàmbia i Guinea Equatorial com a procedències principals–, tenen com a factor comú la circumstància que la majoria arriba amb els seus cònjuges. La reunificació familiar consisteix en el fet que l'home, al cap d'uns dos anys d'emigrar, torna al seu país i es casa, o bé ja estava casat quan va emigrar i decideix portar la seva parella a Espanya. Moltes de les dones que estan casades no treballen fora de casa i les que sí que hi treballen, ho fan sovint com a treballadores domèstiques o bé a

5. Tot i així, dins d'aquest projecte migratori basat en el reagrupament familiar, també hi apareixen dones que, encara que segueixen el seu marit, ja havien experimentat certa mobilitat social al país d'origen, on combinaven estratègies matrimonials i laborals, i que a les societats receptores estan disposades a mantenir el mateix estil de vida.

bars, perruqueries o a d'altres comerços regentats per elles mateixes o per connacionals. Moltes dones casades –estadísticament inactives– es dediquen a la venda de productes africans a casa seva o a la realització de serveis de perruqueria a domicili. De la mateixa manera que passa amb les famílies marroquines, moltes vegades la necessitat de diners impulsa el grup domèstic a optar per l'estratègia que la dona treballi fora de casa i aportï ingressos complementaris (Solé, 1994).

La incorporació a la feina de la dona immigrant a Espanya el servei domèstic com a nínxol laboral principal

La interacció de classe social, gènere i ètnia, de la mà del concepte *triple discriminació*, ens permet entendre les diferents modalitats d'inserció laboral de les dones d'origen immigrant. La incorporació laboral de la dona immigrant es contraposa, d'una banda, i d'acord amb la seva condició femenina, a la dels homes –ja siguin immigrants o autòctons–; d'altra banda, i d'acord amb el seu estatus d'immigrants, les oportunitats laborals que tenen no són les mateixes que les de les dones autòctones. D'aquesta manera, si s'afegeix la perspectiva de gènere al fenomen de l'estratificació del mercat laboral a partir de l'ètnia, es constata que, encara que el conjunt de la població immigrada es veu abocat a les ocupacions d'estatus social més baix, menys remuneració i amb condicions laborals pitjors, les dones immigrants d'origen no comunitari són les que ocupen l'últim escalafó: el servei domèstic –excepte les dones xineses, que treballen principalment en el món de l'hostaleria i el comerç–. Així doncs, les dones immigrants constitueixen una espècie de subsegment del mercat laboral femení, ja per si mateix més restringit que el dels homes, relegades a les tasques més emblemàtiques de la discriminació per raó de gènere.

Les altes laborals que consten a la Seguretat Social a 31 de desembre de 2006⁶ del conjunt de treballadors forans –treballadors comunitaris inclosos– posen de manifest la segregació laboral de la dona estrangera, és a dir, la seva marcada concentració laboral a determinades activitats que estan relacionades amb les tasques de la reproducció social. Per sectors d'activitat, el de serveis aglutina el 86,7% d'afiliades, enfront de només el 47,1% en el cas dels homes. Així mateix, per branques principals d'activitat, n'hi ha tres –servei domèstic, hostaleria i comerç al detall– que concentren gairebé el 52,2% del total d'estrangeres afiliades i només el 17,7% dels seus homòlegs masculins.

6. Des de l'any 1999, els estudis sobre la situació laboral de la força de treball estrangera es basen en les dades de l'afiliació a la Seguretat Social, cosa que oculta tota activitat laboral no registrada. Per al cas de la dona immigrant, aquesta omisió té repercussions destacades, ja que el servei domèstic, un dels seus nínxols laborals principals, es desenvolupa en bona part dins de l'economia submergida.

Les dades sobre treballadores estrangeres en alta laboral a la Seguretat Social segons nacionalitats, mostren com la segregació laboral de la dona immigrant és més o menys acusada segons la nacionalitat. El 63% de les dones filipines afiliades són treballadores de la llar i cal destacar també la presència en aquest règim de la Seguretat Social de les afiliades dominicanes (el 40,2%), peruanes (el 37,3%), equatorianes (el 29,9%), colombianes (el 27,9%) i, en una proporció més baixa, marroquines (el 22,1%). Les dones procedents de l'Europa de l'Est segueixen la mateixa tònica, amb percentatges elevats en aquest sector, sobretot entre les dones procedents d'Ucraina (28,1%) (CCOO-CERES, 2004: 56).

Del total de 718.889 dones estrangeres afiliades a la Seguretat Social el 31 de desembre de 2006, el 26,4% i el 16,1% es concentra, respectivament, a la comunitat autònoma de Madrid i a la província de Barcelona, principals focus urbans del país i, per tant, destacats demandants de treballadores domèstiques: el 33,7% del total d'estrangers afiliats al Règim Especial de Treballadors de la Llar per al conjunt d'Espanya es troba a Madrid, i el 16,5%, a la província de Barcelona. Així mateix, la feminització del servei domèstic es posa de manifest en constatar que el 90,5% del total d'estrangers afiliats a aquest règim de la Seguretat Social són dones. El perfil predominant de treballadora domèstica segons nacionalitat depèn de la comunitat autònoma. Així, mentre a Madrid és més freqüent trobar-hi dominicanes i europees de l'Est i a Catalunya dones llatinoamericanes, a Andalusia fins ara ha estat proporcionalment superior la presència de dones marroquines en aquesta activitat (Gualda i Ruiz, 2004).

Lògicament, el *nivell d'acceptació* d'una feina per part de les dones d'origen immigrant a la societat espanyola és inferior al que experimenten a les societats d'origen, especialment quan es tracta de dones qualificades i/o de classe mitjana (Villa, 1990). El servei domèstic constitueix una feina profundament desvaloritzada en l'imaginari social d'aquests països, moltes vegades no considerada treball. Paradoxalment, una part considerable de les dones immigrants no ha tingut experiència laboral prèvia en els seus països d'origen (mestresses de casa o estudiants) i només una proporció ínfima es dedicava al servei domèstic, activitat summament desprestigiada (Anguiano, 2001). Per tot això, és habitual que treballar en el servei domèstic a la societat espanyola els comporti, en alguns casos, greus problemes d'autoestima i d'inconsistència d'estatus. Això és així especialment per a les dones immigrants que, segons el Colectivo loé (1998) presenten experiències de mobilitat descendent, atès que passen de complir una funció qualificada en els seus països d'origen –mestres, infermeres, etc.–, a quedar recloses i aïllades en l'àmbit privat de la llar en què treballen –especialment en el cas de les internes– i a ser manades per tothom.

El caràcter temporal o permanent de la immigració, tal com ja indicava Piore (1979), és una variable essencial a l'hora de comprendre per què s'accepten i com es toleren determinades condicions laborals. En aquest sentit, hem de distingir entre les dones el principal objectiu de les quals és la supervivència del grup familiar al país d'origen, amb un pro-

jecte migratori basat en el retorn, de les que pretenen elevar el seu estatus individual i/o familiar a la societat receptora. Mentre que per a les primeres el servei domèstic facilita la consecució dels seus objectius, per a les segones es viu de manera més traumàtica i permanentment es busquen fórmules per accedir a una altra activitat (Escrivá, 2000).

Això no obstant, d'acord amb Christine Catarino i Laura Oso (2000), també cal assenyalar que el servei domèstic és l'ocupació amb més avantatges per a les dones immigrants des del punt de vista de l'acumulació monetària, ja que les que treballen com a internes tenen assegurat l'allotjament i la manutenció, poden maximitzar la seva capacitat d'estalvi, enviar remeses a la família i tornar als seus països d'origen amb una autonomia econòmica major (negoci propi, compra d'habitatge, etc.). D'aquesta manera, la sobrequalificació i la pèrdua d'autoestima es compensa en termes d'ingressos superiors, sobretot quan es manté la idea de retorn a curt termini. Es tradueix en una millora de la posició de la dona en la família i en la comunitat d'origen, gràcies al prestigi social guanyat a través de l'emigració. A més de l'acumulació monetària, el servei domèstic afavoreix l'arribada i la inserció a la societat d'acollida de les estrangeres nouvingudes.

La pròpia política migratòria espanyola promou la concentració laboral de la dona immigrant en el servei domèstic. Els canals organitzats de migració previstos per l'Estat responen principalment a necessitats computables al mercat formal de treball, la qual cosa exclou aquelles activitats principalment femenines, caracteritzades per la desregularització (servei domèstic) o per no considerar-se una feina pròpiament dita (prostitució). D'acord amb Mestre (2003), un model que concedeix drets als estrangers en funció de l'existència d'un contracte laboral al mercat formal (no de relació laboral), exclou encara més les dones. Malgrat que la política de contingents ha inclòs el servei domèstic com a activitat en què es pot regularitzar la situació, s'han beneficiat dels permisos les dones que ja treballaven aquí. Això no obstant, aquesta mesura en cap cas no ha servit per regular-ne una entrada ordenada.

La creixent presència femenina en situació irregular explica que les xarxes migratòries desenvolupin un paper més clau per a les dones que per als homes a l'hora de canalitzar l'entrada a Espanya i la seva inserció laboral. Les xarxes amb predomini femení, amb base al país d'origen o en el de destinació i integrades per dones connacionals, faciliten la informació, els contactes laborals i fins i tot els mitjans materials per emigrar. Les dones immigrants amb més temps de permanència a Espanya són grans coneixedores del funcionament del nostre mercat laboral. Sense oblidar les xarxes dels ocupadors, integrades per persones de la societat d'acollida, bàsicament dones, que recluten les immigrants com a treballadores domèstiques i que afavoreixen la migració femenina cap a l'Estat espanyol. Finalment, també cal tenir en compte les xarxes que vinculen les famílies ocupadores i les diferents comunitats immigrants a través de parròquies i d'ordes religiosos que actuen gairebé com a agències d'ocupació (Colectivo Ioé, 1998: 29; Gualda i Ruiz, 2004).

La construcció de la ciutadania en termes laborals és a la base del sistema d'immigració i estrangeria a tot Europa, i això comporta efectes negatius per a les dones. La sobrerrepresentació de la dona immigrant en activitats poc regulades (el servei domèstic, per exemple, no cotitza a l'atur) i a l'economia submergida, té com a conseqüència una independència econòmica més baixa i un accés desigual a la resta de recursos (Mestre, 2003). És cert que els treballadors homes d'origen immigrant també estan sobrerrepresentats a l'economia submergida, però ells no s'ubiquen al mateix tipus d'economia informal. Mentre els homes accedeixen irregularment a feines que poden ser formals (construcció, agricultura, etc.); les dones, en canvi, treballen irregularment en feines que per si mateixes ja estan desregularitzades (servei domèstic, prostitució, etc.) (Mestre, 2003). En definitiva, no només estan segmentats pel gènere els mercats formals, sinó també els informals.

Certament, és difícil concloure sobre quin dels dos col·lectius, homes o dones immigrants, presenta una situació de més subordinació o vulnerabilitat al mercat laboral. Això no obstant, salvant l'heterogeneïtat de situacions, només el fet que el servei domèstic estigui regulat a través d'una relació contractual feble –a mig camí entre la relació de servitud i la relació laboral formalment lliure (Colectivo Ioé, 2001b)–, la desvalorització ideològica dels treballs realitzats per les dones, en general, i del treball domèstic, en particular, sota el paraigua de la configuració patriarcal de la societat; la forta incidència de la informalitat en la relació contractual i el fet que es porti a terme en l'àmbit privat de la llar, són raons suficients per apuntar que aquesta activitat facilita especialment la invisibilitat i la indefensió del col·lectiu que hi treballa, de manera que la persona que contracta disposa d'un gran marge de discrecionalitat per cometre abusos. La manca de relacions socials de les nouvingudes, especialment greu en el cas de les treballadores internes, n'augmenta encara més el grau d'indefensió. Encara que el treball domesticofamiliar s'hagi elevat a Espanya a la categoria de feina assalariada, amb la regulació el 1985, mitjançant el Reial Decret 1424/1985, d'1 d'agost, les condicions que reglamenta aquest règim especial són discriminatòries en relació amb la resta d'activitats i el situa en els estrats més baixos de l'estructura ocupacional, en aquelles activitats més emblemàtiques de la discriminació per raó del gènere (Parella, 2003).

Pel fet de ser immigrants procedents de països pobres i, a més, dones, es considera que tenen un bagatge cultural que contraposa el seu caràcter tradicional i subdesenvolupat, profundament desvaloritzat, al de la dona occidental, més moderna i emancipada (Oso, 1998). Aquests estereotips i prejudicis, com a part del sistema de creences dominant, reforcen encara més la discriminació de la dona immigrant al mercat laboral i la converteixen en candidata *ideal* per desenvolupar les feines vinculades a la reproducció social, per la seva docilitat, paciència, disciplina i subordinació. Així és com s'assisteix a un procés d'etnització progressiva dels serveis reproductius més desvalorats socialment, amb un *exèrcit de servidores* integrat per les dones d'origen immigrant (Catarino i Oso, 2000).

Per a moltes de les treballadores domèstiques d'origen immigrant que s'han desplaçat soles a les societats occidentals a la recerca de treball remunerat, prendre la difícil decisió de separar-se dels seus fills i filles i de convertir-se en la principal font d'ingressos per a la família respon a un únic objectiu: aconseguir un futur millor per a ells. Aquesta opció, l'anomenada *maternitat transnacional*, es porta a terme sabent que el preu que pagaran aquestes mares és la *pèrdua* de la possibilitat d'ocupar-se de criar els seus infants i de proporcionar-los afecte i atencions des de la proximitat i el contacte diari, i no des de la distància (Parella, 2004). Per a la treballadora immigrant, haver de tenir cura d'*altres* persones a la societat receptora i proporcionar-los benestar (atenció, companyia, satisfer les seves necessitats més bàsiques d'higiene, alimentació, etc.), és incompatible amb la possibilitat d'ocupar-se directament de la seva pròpia família, sobretot quan treballa com a interna i resideix les vint-i-quatre hores del dia a la casa on treballa, totalment aïllada i, moltes vegades, havent de proporcionar a l'ocupador una disponibilitat total de temps⁷.

Tot i que els ajustos que requereix la maternitat transnacional no són exclusius del servei domèstic, no és menys cert que les peculiaritats d'aquesta activitat remunerada (sobretot la modalitat d'*internes*, una de les més demanades a Espanya, com hem dit abans) promouen la separació física de la mare treballadora i dels seus fills i filles (Hondagneu-Sotelo i Avila, 1997). Lamentablement, ni des de la pròpia legislació ni des de les diferents institucions de la societat receptora, no es tenen en compte els drets familiars d'aquestes treballadores immigrants que troben feina en el servei domèstic, ni l'impacte en les famílies que, mentrestant, romanen als països d'origen.

Existeixen unes altres oportunitats laborals més enllà del servei domèstic? La mobilitat laboral de la treballadora immigrant

El treball sexual constitueix una altra de les sortides laborals per excel·lència per a la dona immigrant, encara que no es disposa de dades estadístiques. L'associació formada per dona immigrant i prostitució és un binomi carregat d'estigmes ideològics i morals (Colec­tivo Ioé, 2001b). Com que, a Espanya, la prostitució no està reconeguda com a activitat laboral, condemna aquestes dones a la irregularitat i n'impossibilita la regularització mitjançant un contracte laboral. D'acord amb Casal i Mestre (2002: 163), «en aquest àmbit és on la perspectiva *trafiquista* de la migració es mou sense matisos, amb efectes per­versos sobre les migrants». Aquestes mateixes autores assenyalen que no totes les prosti­tutes viatgen a Espanya mitjançant xarxes mafioses, ni totes han estat forçades a desenvol­upar la prostitució com a esclaves sexuals. Per a moltes dones, es tracta més aviat d'una

7. Quan es tracta d'assistents per hores, l'organització de la feina remunerada confereix a les treballadores do­sis d'autonomia i de flexibilitat més grans.

estratègia voluntària, que possibilita la migració i la inserció laboral, en un context de polítiques migratòries restrictives i de restricció d'oportunitats laborals a les dones immigrants (Oso, 2002). Davant de la impossibilitat d'una entrada legal i la certesa d'haver de realitzar treballs mal remunerats i d'escassa consideració social –servei domèstic–, el treball sexual pot suposar per a aquestes dones una via per obtenir avantatges econòmics, aconseguir guanyar quantitats de diners més elevades per enviar a les seves famílies i reduir així el temps de permanència fora del país. Moltes vegades, la principal via d'introducció a la feina és a partir d'altres compatriotes que ja exerceixen la professió. El treball sexual no constitueix sempre la primera opció. Sovint, les que opten per exercir la prostitució afirmen que estan cansades d'aguantar els seus treballs anteriors en el servei domèstic, amb llargues jornades laborals i una remuneració baixa. Però no tot és tan senzill, ja que la prostitució és una activitat d'alt risc a Espanya, en termes d'estigmatització social i d'impunitat per part dels qui abusen de la vulnerabilitat de les dones que la desenvolupen (Casal i Mestre, 2002). En els debats actuals sobre la prostitució, està cobrant força la proposta de reconèixer-la en totes les seves formes com una activitat laboral, per tal de protegir les persones que s'hi dediquen.

Les possibilitats de mobilitat ocupacional fora del servei domèstic són força reduïdes per a les dones d'origen immigrant⁹. Tal com reconeix Mary Romero (2002), el servei domèstic, lluny de constituir per a elles un instrument per aconseguir la mobilitat, s'erigeix en un *gueto* ocupacional per excel·lència. Tot i així, una enquesta realitzada per l'Institut Universitari d'Estudis sobre Migracions constata un lleuger descens de la participació de les dones immigrants en el servei domèstic al llarg de la seva trajectòria laboral, la qual cosa suggereix una incipient mobilitat cap a altres feines (Anguiano, 2001). En la mateixa línia, l'evolució dels percentatges de dones d'origen immigrant que s'insereixen en el servei domèstic al llarg del temps, demostra que la participació de les dones estrangeres en el Règim Especial de Treballadors de la Llar està disminuint (del total de les estrangeres donades d'alta, el servei domèstic passa de representar-ne un 24,5% l'any 2003 a un 19% l'any 2004). Això no obstant, la disminució en el percentatge de treballadores de la llar no és igual per a tots els grups. Algunes dones llatinoamericanes –sobretot les equatorianes i les colombianes– i les procedents dels països de l'Europa de l'Est són les que abandonen amb més facilitat el servei domèstic i accedeixen a un altre tipus de feina. Per contra, les que més es queden en el servei domèstic són les peruanes i les dominicanes (CCOO-CERES, 2004).

Aquest desplaçament cap a altres sectors depèn d'un gran nombre de factors, entre els quals cal destacar el nivell educatiu de la dona immigrant, el seu projecte migratori i el

9. Segons les dades d'un estudi realitzat pel Colectivo Ioé (2001a), gairebé el 82% de les treballadores que co-titzaven al règim especial de treballadors de la llar a finals de 1999, no havia canviat mai de règim ocupacional, la qual cosa demostra una escassa mobilitat laboral.

temps d'assentament a la societat receptora, les xarxes familiars, el coneixement de l'idioma i la posició que ocupa en l'estructura familiar. En el cas de la societat espanyola, apareixen poques vies d'ocupació alternatives. Les dones immigrants es concentren en els serveis poc qualificats: l'hostaleria i el comerç. Per al cas del sector de l'hostaleria, les tasques que les dones immigrants desenvolupen estan sovint relacionades amb les activitats de neteja i de cuina, a la rebotiga. Malgrat que en l'hostaleria no existeixen les connotacions d'arbitrarietat i de servitud que s'atribueixen al servei domèstic, a la pràctica, segons el Colectivo Ioé (1999, 2001a, 2001b), també hi predominen les condicions laborals precàries i els abusos patronals, així com la reproducció dels rols femenins tradicionals. Tot i així, pel fet de realitzar-se en un espai públic, els drets de les dones treballadores són més fàcilment defensables. Fer de dependent a un comerç és una altra opció cada vegada més assequible per a la dona immigrant (a causa de l'escassetat de força de treball autòctona disposada a treballar en aquest sector), sobretot per a la dona llatinoamericana, que té a favor seu un bon domini del codi lingüístic.

L'escassetat d'altres oportunitats laborals per a les dones immigrants és un determinant que fa que moltes es plantegin l'autoocupació com a projecte de mobilitat laboral a mitjà termini, una vegada reuneixin prou ingressos per establir el seu propi negoci (perruqueries, cafeteries, locutoris, etc.). Aquest projecte es cada vegada més habitual, sobretot entre les que gaudeixen d'un nivell educatiu més elevat (Solé i Parella, 2005). De moment, només el 8,8% del total d'estrangeres afiliades el 14 de gener de 2004 n'està al Règim Especial de Treballadors Autònoms (davant de l'11,4% dels homes); encara que és previsible que aquest percentatge augmenti els propers anys, d'acord amb les barreres que existeixen a la mobilitat laboral de la dona immigrant cap a sectors més qualificats. Els escassos estudis que s'han realitzat sobre la dona immigrant emprenedora, constaten que la via empresarial es pot erigir com a alternativa de mobilitat social i de sortida dels sectors laborals clàssics reservats a les dones immigrants, com ara la neteja, tenir cura d'infants i de gent gran, l'hostaleria o la prostitució. Tampoc no podem oblidar que un altre dels condicionants que recull l'estudi és que, el fet d'establir-se pel seu compte, serveix a moltes dones per gestionar millor el seu temps, de manera que una flexibilitat més gran en la seva activitat laboral els permet atendre millor les càrregues familiars (Colectivo Ioé, 2001a; Oso i Ribas, 2004). Les treballadores immigrants per compte propi se serveixen sobretot de les xarxes informals d'amistats o de familiars a l'hora d'establir els seus negocis (Colectivo Ioé, 2001b).

El sector d'activitats industrials de neteges és una altra de les ocupacions a les quals també accedeixen les dones immigrants que volen abandonar el servei domèstic, encara que es calcula que, per ara, només suposen al voltant del 2% de la força laboral femenina (Colectivo Ioé, 2001a). La raó d'aquesta escassa presència de dones immigrants rau en el fet que aquesta ocupació requereix estar en possessió d'un permís de treball, ja que les polítiques de contingents permeten la regulació de treballadores de la llar, però no la de ne-

tejadores. Encara que l'avantatge principal és la possibilitat de cotitzar a la Seguretat Social, la precarietat del sector (contractes de molt poca durada) i uns salaris més baixos que els que se solen percebre com a assistenta per hores, sovint no compensen si la treballadora immigrant el que pretén és reunir el màxim de beneficis econòmics en el mínim de temps possible, per poder tornar com més aviat millor al seu país d'origen (Catarino i Oso, 2000).

El patró de mobilitat laboral més comú s'acostuma a donar dins dels serveis vinculats a la reproducció social, al llarg de les seves diferents modalitats jerarquitzades. En aquest sentit, encara que moltes de les dones immigrants s'insereixin, d'entrada, en el servei domèstic, la possessió de formació, el temps de permanència, l'estatut jurídic i la situació familiar influeixen en les diferents trajectòries laborals. El primer pas és abandonar el servei domèstic intern i passar a ser treballadores externes o assistents per hores quan aconsegueixen reagrupar la família. El nivell educatiu de les dones i el coneixement de l'idioma condicionen el tipus d'inserció laboral, en el sentit que moltes dones llatinoamericanes amb formació com a infermeres o mestres treballen preferentment en l'assistència de persones i no tant en tasques de neteja i, amb el temps, també les trobem principalment a residències geriàtriques o a empreses de serveis a domicili, o en serveis sanitaris, on sí que poden cotitzar al Règim General de la Seguretat Social (Parella, 2003).

Finalment, els resultats d'una enquesta realitzada pel Colectivo Ioé (2001a) a dones d'origen immigrant, tant a estrangeres que cotitzen a la Seguretat Social com a dones nacionalitzades i a dones en situació irregular, posen de manifest que, malgrat que la mobilitat laboral fora del servei domèstic és cada cop més gran, el seu potencial d'autoreclutament continua essent inqüestionable. Tal com mostren els autors en aquest estudi, les treballadores domèstiques que mai no han treballat en un altre sector amb anterioritat suposen el 82%, enfront del 52% en el cas de l'hostaleria, el 25% entre les dones que treballen per compte propi i el 14% per al cas de les que treballen en empreses de neteja. Així mateix, s'observa que a totes les ocupacions tenen especial importància les dones que van treballar prèviament en el servei domèstic, la qual cosa mostra que aquesta activitat continua essent la *porta d'entrada* per excel·lència al mercat laboral (Colectivo Ioé, 2001a: 735).

En principi, podem concloure que no hi sol haver mobilitat des d'altres sectors al servei domèstic, encara que Gualda i Ruiz (2004) mostren una pauta diferent i sorprenent a la província andalusa de Huelva: el salt des de l'agricultura al servei domèstic. Des de final de la dècada de 1990, amb el desenvolupament de l'agricultura de caràcter intensiu, es produeix un procés de substitució de mà d'obra que s'inicia primer amb el desplaçament dels temporers nacionals per part dels treballadors magribins, que, al seu torn, actualment són substituïts per dones procedents de l'Europa de l'Est. D'acord amb Gualda i Ruiz (2004), els empresaris agraris veuen en la dona immigrant una força de treball més

responsable, dòcil i menys conflictiva que els joves i els homes solters marroquins. A causa de l'estacionalitat i de la duresa de les condicions del treball al camp, cada vegada és més habitual que aquestes dones de l'Europa de l'Est busquin feina a d'altres sectors, especialment al servei domèstic.

Conclusions

A tall de conclusió, les dones immigrants a l'Estat espanyol exemplifiquen molt bé els processos actuals de feminització dels fluxos migratoris i posen clarament de manifest l'augment de la demanda de treballadores immigrants per portar a terme les tasques domèstiques i familiars a escala internacional. La seva vulnerabilitat legal i la situació laboral que ocupen aquí, com a mà d'obra barata per a les tasques vinculades a la reproducció social, mostren els condicionants estructurals a què es troben exposades i que han de ser tinguts molt en compte a l'hora de valorar el seu potencial d'integració a la societat espanyola.

És la imbricació entre gènere, classe social i etnicitat decisiva a l'hora d'explicar la inserció laboral de la dona immigrant a la societat receptora i el seu accés desigual als recursos i a les oportunitats, en el context de relacions de poder asimètriques en què les dones se situen com a subjecte explotat per partida múltiple. D'aquesta manera, les treballadores immigrants estan subjectes a la lògica de patriarcat, tant al seu país d'origen com a la societat receptora. Com a immigrants procedents de països pobres –de classe treballadora–, no només s'enfronten a les barreres jurídiques d'una política migratòria que discrimina de manera directa quant a la condició d'estranger no comunitari i indirecta quant al gènere; sinó també als prejudicis i estereotips d'una societat receptora que les situa en nínxols laborals molt precisos, en concret, el servei domèstic, la prostitució i les activitats del sector serveis poc qualificades (neteja, hostaleria, comerç, etc.). Un còctel explosiu que actua de manera simultània i no successiva, i que situa aquestes dones en una posició de vulnerabilitat social en relació amb la resta de col·lectius, en concret, als estrats més baixos de l'estructura ocupacional, en aquelles activitats remunerades més emblemàtiques de la discriminació per raó de gènere –justament per això rebutjades per la majoria de dones autòctones– i la demanda de les quals creix sense parar. Així és com assistim a un procés de transferència del treball domèstic i familiar entre dones a escala internacional. Moltes dones autòctones de classe mitjana, que han accedit a l'educació i que s'han incorporat de manera massiva al mercat laboral des dels anys vuitanta, milloren la seva posició laboral a través d'importar «cura» (*care*) i de recórrer a unes altres dones procedents de països on tenen menys oportunitats. Així doncs, la internacionalització del treball reproductiu genera un triple sistema de subordinació de la dona immigrant, en base al gènere, a l'ètnia i a la classe social.

En definitiva, es pot concloure que la realitat de la migració femenina a Espanya trenca radicalment amb el tòpic de la dona immigrant passiva, que arriba a la societat receptora per seguir el seu cònjuge en el projecte migratori. La seva contribució social i econòmica, tant en les societats d'origen com en la de destinació, sovint no és prou reconeguda ni en la literatura científica ni en els imaginaris socials. Malgrat que s'ha constatat la seva concentració laboral en les activitats vinculades a la reproducció social, aquestes treballadores no han de ser considerades meres víctimes passives de condicionants de caràcter estructural; el seu caràcter emprenedor i la seva tradició participativa i de solidaritat les converteix en dones capaces de controlar el seu destí i d'organitzar-se. En qualsevol cas, el fenomen migratori a l'Estat espanyol és recent en comparació amb d'altres països, per la qual cosa s'hauran de continuar estudiant les seves trajectòries laborals al llarg dels propers anys, per tal de constatar si es produeix una tendència a la normalitat (en el sentit d'equiparació de les seves oportunitats laborals a les de la població autòctona femenina) o si, per contra, es mantenen les situacions de discriminació i segregació laboral.

Bibliografia

- ANDERSON, B. *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. Londres: Zed Books, 2000.
- ANGUIANO, M. E. «Inmigración laboral extracomunitaria en España: explorando perfiles y trayectorias laborales». *Migraciones*, núm. 10, 2001, pàg. 111-134.
- BELARBI, A. «Evolució i perspectives de l'emigració femenina». A: ROQUE, M. À. (dir.). *Dona i migració a la Mediterrània occidental*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània, 2001.
- BORDERÍAS, C. «Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares a través del servicio doméstico». *Historia y Fuente Oral*, núm. 6, 1991, pàg. 105-121.
- BUVINIC, M. *La vulnerabilidad de los hogares con jefatura femenina: preguntas y opciones de política para América Latina y el Caribe*. Santiago: CEPAL, 1990.
- CACHÓN, L. «La formación de la "España inmigrante": mercado y ciudadanía». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 97, 2002, pàg. 95-126.
- CASAL, M.; MESTRE, R. «Migraciones femeninas», a DE LUCAS, J.; TORRES, F. (ed.). *Inmigrantes: ¿cómo los tenemos?* Madrid: Talasa Ediciones, 2002.
- CATARINO, C.; OSO, L. «La inmigración femenina en Madrid y Lisboa: hacia una etnización del servicio doméstico y de las empresas de limpieza» *Papers: Revista de Sociologia*, núm. 60, 2000, pàg. 187-207.
- CCOO-CERES. *Inserción laboral de la población inmigrada en Cataluña. Informe 2004*. Barcelona: CERES-CONC, 2004.
- Colectivo Ioé. *Mujer, inmigración y trabajo*. Madrid: Ministeri de Treball i Afers Socials. Col·lecció Observatorio Permanente de la Inmigración, 2001a.

- Colectivo loé. «Mujeres extranjeras en el mercado de trabajo español». *Archivos de Ciencias Sociales*, núm. 5, 2001b, pàg. 41-68.
- Colectivo loé. *Inmigración y trabajo en España. Trabajadores inmigrantes en el sector de la hostelería*. Madrid: Ministeri de Treball i Afers Socials. Col·lecció Observatorio Permanente de la Inmigración, 1999.
- Colectivo loé. «Mujeres inmigrantes en España. Proyectos migratorios y trayectorias de género». *Ofrim Suplementos*, 1998, pàg. 11-38.
- ESCRIVÁ, M. A.. «¿Empleadas de por vida? Peruanas en el servicio doméstico de Barcelona». *Papers: Revista de Sociología*, núm. 60, 2000, pàg. 327-342.
- EXPÓSITO, C. «Aproximació a les dificultats d'inclusió i diferències educatives de les dones marroquines i senegambianes d'origen rural». Ponència presentada al IV Congrés Espanyol de la Immigració a Espanya, Girona, 10-13 de novembre de 2004.
- FULLER, N. «¿Pobreza o desigualdad de género?: El caso de las familias jefaturadas por mujeres». *Anuario de Hojas de Warmi*, núm. 10, 1999, pàg. 43-59.
- GREGORIO, C. «Los movimientos migratorios del Sur al Norte como procesos de género». A: DE VILLOTA, P. (ed.). *Globalización y género*. Madrid: Editorial Síntesis, 1999.
- GUALDA, E.; RUIZ, M. «Procesos de sustitución étnica e inserción sociolaboral de mujeres extranjeras en Huelva». Ponència presentada al IV Congrés Espanyol de la Immigració a Espanya, Girona, 10-13 de novembre de 2004.
- HONDAGNEU-SOTELO, P. *Gendered Transitions: Mexican Experiences of Migration*. Los Angeles: University of California Press, 1994.
- HONDAGNEU-SOTELO, P.; AVILA E. «"I'm Here, but I'm There": The Meanings of Latina Transnational Motherhood». *Gender & Society*, vol. 11, núm. 5, 1997, pàg. 548-571.
- Institut Nacional d'Estadística (INE). *Explotación Estadística del Padrón Municipal a 1 de enero de 2004*, 2004. Consultat a: <www.ine.es>.
- Institut Nacional d'Estadística (INE). *Censos de población y viviendas 2001. Resultados definitivos*, 2001. Consultat a: <www.ine.es>.
- MESTRE, R. «Mujeres inmigrantes: cuidadoras por norma». A: DE LUCAS, J. (coord.). *Inmigrantes: Una aproximación jurídica a sus derechos*. València: Germania, 2003.
- Ministeri de Treball i Afers Socials. *Anuario de Estadísticas Laborales. Banco de Datos de Series Laborales (BDSL)*. Consultat a: <www.mtas.es/estadisticas>.
- MOROKVASIC, M. «"In and Out" of the Labour Market: Immigrant and Minority Women in Europe». *New Community*, núm. 19 (3), 1993, pàg. 459-483.
- MOROKVASIC, M. «Birds of Passage are also Women». *International Migration Review*, vol. 18, núm. 4, 1984, pàg. 886-907.
- NIÑO, J. F. «Las migraciones forzadas de población, por la violencia, en Colombia: una historia de éxodos, miedo, terror y pobreza». *Scripta Nova: Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, núm. 45 (33), 1993. Consultat a: <http://www.ub.es/geocrit/sn-45-33.htm>.

- Observatori Permanent de la Immigració. *Anuario Estadístico de Extranjería 2003*. Madrid: MTAS, 2003. Consultat a: <www.extranjeros.mir.es>.
- Oso, L. *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1998.
- Oso, L.; RIBAS, N. «Empresariado étnico y género: dominicanas y marroquíes en Madrid y Barcelona». Ponència presentada al IV Congrés Espanyol de la Immigració a Espanya, Girona, 10-13 de novembre de 2004.
- PARELLA, S. «Nuevas expresiones de la maternidad. Una aproximación a la maternidad de las madres con trayectorias laborales "exitosas" y a la maternidad "transnacional"». Ponència presentada al VIII Congrés Espanyol de Sociologia, Alacant, 23-24-25 de setembre de 2004.
- PARELLA, S. *Mujer, inmigrante y trabajadora: la triple discriminación*. Barcelona: Anthropos, 2003.
- PARRENAS, R. S. *The Global Servants: Migrant Filipinas Domestic Workers in Rome and Los Angeles*. Palo Alto (Califòrnia): Stanford University Press, 2001.
- PIORE, M. *Birds of Passage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- RAMÍREZ, E. «Mujeres latinoamericanas en Europa: la feminización de la pobreza». *Revista Venezolana de Estudio de la Mujer*, vol. 2, núm. 4, 1997.
- RIBAS, N. *Una invitación a la sociología de las migraciones*. Barcelona: Edicions Bellaterra, 2004.
- ROMERO, M. *Maid in the USA*. Nova York i Londres: Routledge, 2002.
- SOLÉ, C. *La mujer inmigrante*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1994.
- SOLÉ, C.; PARELLA, S. *Los comercios étnicos*. Barcelona: Fundació CIDOB, 2005.
- VILLA, P. *La estructuración de los mercados de trabajo*. Madrid: MTSS, 1990.

Participació

12. Participació política de les dones

Sara Berbel Sánchez

Doctora en psicologia social per la UB. Professora associada de psicologia de la UB.

Directora del Programa d'igualtat d'oportunitats en el treball del Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya.

Mònica Geronès i Rovira

Llicenciada en història per la Universitat de Girona. Cap del Servei d'Igualtat

d'Oportunitats del Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya.

La participació política de les dones: una exigència democràtica

Fa setanta-cinc anys, la Constitució espanyola promulgada durant la Segona República va atorgar el dret al vot a les dones espanyoles. Anteriorment, el moviment sufragista havia lluitat per la universalitat del dret electoral. Encara són vives les paraules que Clara Campoamor va pronunciar en el seu al·legat en favor del dret al sufragi per part de les dones davant les Corts espanyoles:

Cada uno habla en virtud de una experiencia y yo os hablo en nombre de la mía propia. Yo soy diputado por la provincia de Madrid; la he recorrido, no sólo en cumplimiento de mi deber, sino por cariño, y muchas veces, siempre, he visto que a los actos públicos acudía una concurrencia femenina muy superior a la masculina, y he visto en los ojos de esas mujeres la esperanza de redención, he visto el deseo de ayudar a la República, he visto la pasión y la emoción que ponen en sus ideales. La mujer española espera hoy de la República la redención suya y la redención del hijo. No cometáis un error histórico que no tendréis nunca bastante tiempo para llorar; que no tendréis nunca bastante tiempo para llorar al dejar al margen de la República a la mujer, que representa una fuerza nueva, una fuerza joven; que ha sido simpatía y apoyo para los hombres que estaban en las cárceles; que ha sufrido en muchos casos como vosotros mismos, y que está anhelante, aplicándose a sí misma la frase de Humboldt de que la única manera de madurarse para el ejercicio de la libertad y de hacerla accesible a todos es caminar dentro de ella. (Clara Campoamor, 1 d'octubre de 1931)

Després de gairebé un segle de participació política femenina, podem preguntar-nos si s'han assolit els objectius que les dones ens vàrem plantejar quan vàrem tenir la possibilitat d'incidir políticament en la nostra societat.

Les Jornades Feministes de 1976, just després de la mort del dictador, van suposar un esclat per al desig de participació femenina, tan contingut i reprimat. Per fi van poder posar mots als seus sentiments i pensaments durament amagats durant tant de temps. Les dones van expressar el que pensaven sobre el seu cos, l'educació, la política, la maternitat, les relacions entre elles mateixes i amb el món en general. Es van plantejar la necessi-

tat de sortir de l'àmbit privat per ser presents també en el públic, aquell en què es prenen decisions i s'organitza la vida social.

La perspectiva de gairebé trenta anys de democràcia ens mostra que el model actual de participació i de fer política té alguns límits que no només comporten obstacles per a les dones, sinó també per a la consolidació de la democràcia i la participació. Un repàs molt breu ens mostra que, avui, només un 10% d'alcaldes catalans són dones; al cos de càtedràtics, només n'hi ha un 14%, i als consells de direcció de les grans empreses, n'hi trobem un escàs 4%. Més endavant aprofundirem en aquests àmbits. És clar que la participació política no és només això, per aquest motiu també aprofundirem en els grups de dones i les xarxes que estableixen entre ells.

No obstant això, són evidents les mancances participatives i cal estudiar a fons els obstacles que les generen. Per tal de superar-los, pensem que seria necessari i convenient actuar en diversos àmbits:

- Col·locar els drets humans al centre de la reflexió política.
- Aprofundir en els instruments polítics per assolir la igualtat d'oportunitats.

Hi ha un tercer àmbit, la feminització de la política, que serà desenvolupat àmpliament en el capítol següent.

a) Drets humans com a centre de la reflexió política

La globalització de l'economia, juntament amb la revolució tecnològica i el desenvolupament dels mitjans de comunicació, ha caracteritzat la segona meitat del segle xx. La política s'ha vist influenciada de manera determinant per aquests canvis socials, tecnològics i econòmics. Si bé la globalització té aspectes positius, algunes autores (Renau i altres, 1999) alerten dels perills que comporta per al conjunt de les dones. Per una banda, es produeix una polarització de la distribució de la riquesa, amb la qual cosa augmenten les diferències entre països pobres i països rics; per altra banda, això pot comportar un retrocés en les polítiques de benestar, i les dones (sector especialment vulnerable) serien les primeres que se'n ressentirien (Young, 1994).

Les autores coincidim en l'anàlisi que fa la pensadora Nancy Fraser (a Amorós, 2005) quan diu que als estats de benestar actuals hi ha dos tipus d'injustícia bàsica: una injustícia en la distribució dels recursos i una injustícia del reconeixement. La primera fa esment a un desequilibri en l'economia objectiva, la marginació econòmica. La segona es refereix a un desequilibri en l'economia simbòlica, la marginació cultural, no econòmica (aquella que pateixen col·lectius com ara els homosexuals o els jueus). A partir de l'anàlisi social, Fraser conclou que les dones pateixen els dos tipus d'injustícia i que, per tant, s'ha d'a-

vançar en els dos àmbits d'incidència. La tradició del feminisme socialista ha insistit en la problemàtica de la distribució: feminització de la pobresa, discriminació laboral, diferències salarials, entre moltes altres. Això no obstant, les dones també pateixen un dèficit de reconeixement, la qual cosa implica la devaluació del que és femení en la societat. Un exemple el constitueix l'escassa valoració, econòmica i simbòlica, de les tasques femenines, però també s'ha comprovat que quan les dones arriben a professions on abans no eren presents, aquestes es devaluen. La filòsofa Maria José Guerra (a Amorós, 2005) ho ha qualificat d'efecte antirei Midas, en analogia amb la situació del poder del rei grec, que tot el que tocava es convertia en or: en aquest cas, però, aquelles professions ocupades per dones, sembla que abaixen el seu nivell de prestigi.

Moltes dones plantegen un nou model de societat que, superant els límits del mercat, tingui en compte primordialment les necessitats i la vida de les persones. Les teories sobre la implantació del progrés global s'haurien d'enriquir amb una anàlisi de l'àmbit del que és privat, més enllà de la preocupació per l'estat i el règim comercial. Probablement, seria hora de superar la dicotomia entre els dos models socials antagònics: el centrat en la producció de beneficis i el de la cura de la vida. Es proposa un nou paradigma que posi la cura i el desenvolupament de les persones en el centre de la política i l'economia.

b) Instruments per a la igualtat d'oportunitats

Per avançar en la participació política femenina, s'han posat en marxa diversos instruments legals per a la igualtat d'oportunitats al llarg del darrer segle. La Declaració Universal de les Nacions Unides, l'any 1948, estableix, per primera vegada a la història, la igualtat entre homes i dones com a dret fonamental. Posteriorment, hi ha hagut diferents convencions i conferències que van aprofundir en aquest tema.

El Tractat d'Amsterdam, signat l'any 1999, inicia una nova etapa en el procés de la construcció europea i especialment en matèria d'igualtat d'oportunitats entre homes i dones, tot reconeixent que lluitar contra la discriminació no ha d'impedir adoptar mesures d'acció positiva cap a l'univers femení.

Posteriorment, la proclamació solemne per part del Parlament, el Consell i la Comissió de la Carta dels Drets Fonamentals de la Unió Europea, en ocasió de la Cimera Europea de Niça, va suposar un avenç més en la consecució de la igualtat d'oportunitats. L'Estat espanyol va ratificar aquestes línies de treball al Congrés dels Diputats el 8 d'octubre i al Senat, el 24 de novembre de 1998.

Tots els tractats de la Unió Europea fan èmfasi en la importància d'eradicar la discriminació vers les dones. Sovint, socialment hi ha la creença que ja no és necessari implemen-

tar mesures de discriminació positiva, perquè la igualtat d'oportunitats ja és un fet. És cert que, en un pla legal, s'ha aconseguit que els drets femenins siguin els mateixos que els masculins, però en realitat encara queda molta feina per fer. Quan parlem de discriminació, ens referim al tracte diferencial que es dóna a una o a diverses persones pel fet de pertànyer a un grup determinat.

En el cas de les dones, és tan important la discriminació directa (que, efectivament, ha estat prohibida per les lleis al nostre país i a la resta d'Europa), com la discriminació indirecta, que és aquella que estableix situacions o condicions aparentment neutres, però que en realitat desfavoreixen o exclouen un grup de gent determinat (en aquest cas, les dones) per causes subjectives i injustificades.

Segons el nostre parer, després de quasi vint anys d'aplicació de polítiques d'igualtat, ara és el moment de començar a revisar els instruments utilitzats i d'avaluar-los, per prendre decisions quant a l'aplicació futura que se'n podrà fer.

Polítiques de gènere

Des que la doctora Sau (1996) va mostrar que la funció implícita del gènere era fer palès que dones i homes són més diferents que similars i incorporar desigualtat jeràrquica en aquesta diferència, s'han dissenyat algunes mesures per tal d'evitar la discriminació, directa o indirecta, de les dones. Com ja s'ha comentat, el Tractat d'Amsterdam de 1999, constitutiu de la Comunitat Europea, va refermar explícitament la igualtat entre els dos sexes com un objectiu clau de la Comunitat. La Comissió Europea, a partir de les reivindicacions i les pressions dels moviments de dones, ha impulsat diverses estratègies fonamentals per afavorir la presència femenina i de la perspectiva de gènere a tots els àmbits de decisió. Fruit d'aquesta iniciativa, les polítiques transversals, el *gender mainstreaming* i els informes d'impacte de gènere han anat guanyant terreny en les polítiques dissenyades per governs, autonomies i ens locals.

Gender mainstreaming

Aquest terme no vol dir res més que aplicar polítiques de transversalitat a l'actuació pública. Consisteix a recordar, a l'hora d'elaborar i d'aplicar les polítiques d'igualtat d'oportunitats, que tant les dones com els homes tenen necessitats i maneres de fer diferents. Implica, per tant, integrar dins les polítiques generals d'un país, d'una autonomia o d'una localitat, la igualtat d'oportunitats i la variable de gènere aplicada a totes les àrees i polítiques sectorials.

El concepte de transversalitat pretén, a més, contemplar tot el cicle de vida de les persones, des dels processos primerencs de socialització fins a la vellesa, considerant tots els àmbits en què s'interactua al llarg de la vida: educació, treball, oci, serveis socials..., com

també tenint en compte les interrelacions entre tots aquests aspectes, interrelacions que comporten actuacions transversals i no unidireccionals. Un exemple d'aquest tipus d'actuacions és l'elaboració dels pressupostos locals amb perspectiva de gènere, iniciativa que va guanyant terreny en els nostres governs municipals i autonòmics.

Democràcia paritària

La reivindicació de la democràcia paritària sorgeix de la necessitat que experimenten les dones de compartir el poder polític. Malgrat que la participació femenina ha augmentat en tots els estaments socials, encara és present el que se'n diu «sostre de vidre». Es tracta d'un límit aparentment no visible, però molt real, que implica que elles tenen molta dificultat per accedir a llocs de poder. Això succeeix en l'àmbit polític, però també a les empreses, a les universitats i a la gran majoria d'organitzacions socials.

Per intentar trencar aquest sostre, el moviment de dones, especialment les branques femenines de partits polítics i sindicats, han reivindicat la paritat com un dels eixos d'un nou contracte social que s'ha d'establir entre els dos sexes, un nou contracte que permeti compartir el treball reproductiu, el treball productiu i el poder a parts iguals.

Es tracta d'un terme cada vegada més freqüent en el llenguatge polític. En força països, a més dels mecanismes tradicionals, com ara les quotes, s'estan començant a plantejar mesures més profundes, com ara la modificació de les normatives electorals, per garantir la participació equilibrada dels dos sexes en els processos i en els resultats electorals.

Des d'aquesta perspectiva, la paritat consisteix a reformar les lleis electorals per tal que garanteixin la democràcia paritària o, el que és el mateix, que assegurin a les llistes electorals i, per tant, a les institucions públiques (govern, Corts Generals, parlaments autonòmics i ajuntaments) que la presència d'homes i de dones sigui equilibrada (ni més del 60% ni menys del 40%).

És cert que aquesta proposta feminista té molts detractors i detractores, no només entre les persones d'ideologia conservadora, sinó també dins l'esquerra, i el cert és que s'utilitzen arguments subtils i sofisticats. El més usual és el que porta a desprestigiar les dones que han arribat a un lloc determinat per un mecanisme de quota o de paritat. Es diu que no és allà per mèrits propis, sinó gràcies a la normativa. Cal estar molt alerta davant d'aquest tipus d'arguments i seria desitjable que les dones no els permetessin, encara que fos sobre una adversària política. Aquestes afirmacions no fan res més que confirmar l'existència del sostre de vidre que impedeix que elles creixin des del punt de vista professional i polític.

D'altra banda, també trobem sovint l'apropiació indeguda o la manipulació del terme *paritat*. De vegades, els partits polítics accepten la paritat a les llistes de candidats i candidates, i després s'observa que el percentatge obligatori de dones està efectivament

inclòs a la llista electoral, però que els seus noms surten al darrere de tot o als llocs que és difícil que surtin elegits.

Per tal que la democràcia paritària sigui real, és necessari que s'introdueixi a totes les instàncies de representació i decisió de les organitzacions de participació social i política, especialment a les institucions públiques, als partits polítics, sindicats, col·legis professionals, òrgans constitucionals, ens públics independents, etc. Hauria d'arribar als organismes de regulació del mercat, al moviment juvenil, a l'associatiu i, fins i tot, caldria incloure la representació paritària als poders econòmics privats.

La paritat impedeix l'actual discriminació de les dones i facilita que tota la societat estigui representada d'una manera més justa en tots els seus àmbits. L'assumpció conjunta d'aquesta fórmula és l'única possibilitat que puguem arribar en algun moment a una vertadera democràcia paritària.

Formació política de les dones

Tradicionalment, la formació política de les dones no havia estat diferenciada de la dels homes. Tanmateix, fa uns quants anys, dins l'intent de feminització de la política, han començat a impartir-se cursos específics per a dones que treballen en l'àmbit polític i que inclouen temes conceptuals del feminisme i la política, juntament amb tallers pràctics de desenvolupament d'habilitats. En aquests tallers, s'hi treballa l'autoafirmació i l'apoderament com a premisses bàsiques per desenvolupar de manera plena la carrera política, la comunicació i l'organització de discursos, el lideratge (fent èmfasi en els diferents models i en les possibilitats de les dones d'aportar a la societat nous estils de lideratge), el nou contracte social i la potenciació de les xarxes femenines, entre d'altres.

La formació esdevé clau per a la participació política. La il·lustrada Mary Wollstonecraft (1998) ja va assenyalar la seva absoluta rellevància per a les dones, perquè la cultura tradicional ha impedit el desenvolupament de molts aspectes vitals de la personalitat femenina.

Xarxes de dones i associacionisme femení

L'associacionisme femení viu un moment d'eclosió, atesa l'alta participació de dones en tot tipus d'agrupacions: comunitàries, d'autoajuda, culturals, formatives...

El que sembla prou clar és que les xarxes de dones per avançar en la construcció de les reivindicacions femenines són necessàries. Cal establir sistemes per a la solidaritat (Valcárcel, 1997) i avançar en la cultura del pacte com a fórmula per acordar els aspectes que cal defensar en comú, com a col·lectiu, més enllà de les diferències ideològiques personals (Berbel, 2004).

La participació en l'àmbit polític. La feminització de la política

La cultura política actual no resulta convincent per a moltes dones, ja que incorpora una sèrie d'aspectes que les allunya molt de la seva visió. Per una banda, se centra en la consecució del poder i, per aconseguir-lo, utilitza estratègies d'atac i defensa, amb la qual cosa relega a un segon lloc els enfocaments més constructius en els quals es potenciï la resolució col·lectiva de conflictes i la cooperació general. Per altra banda, la cultura política pateix una rigidesa molt gran en les estructures d'organització i en les formes de comportament. Aquesta rigidesa sol comportar models jeràrquics i uniformitat entre els polítics, i això deixa molt poc espai per a nous estils no convencionals o alternatius (Berbel i Renau, 2001).

Per últim, els valors als quals responen bàsicament encara són els de la ideologia patriarcal. La prova d'això és que no hi ha límits horaris a les reunions, que es programen actes polítics a qualsevol hora del dia i qualsevol dia de la setmana, que s'infravalora la vida familiar o personal, etc. Aquests plantejaments impedeixen que es produeixi una compatibilitat de la vida personal amb la política, qüestió difícil per a les dones que valoren especialment les relacions personals i familiars.

A més, a tot això, s'hi ha de sumar que a l'agenda política encara li costa incorporar determinats temes que resulten rellevants per a moltes dones. Tanmateix, en aquest punt, s'han realitzat grans avenços, ja que, gràcies al *gender mainstreaming*, les mesures polítiques incorporen la perspectiva de gènere i els temes emergents que els grups de dones han reivindicat tradicionalment, com ara: el control del propi cos, la lluita contra la violència de gènere, l'accés femení als càrrecs de decisió, la igualtat laboral, el respecte al medi ambient o la sortida negociada dels conflictes bèl·lics.

Aquests aspectes expliquen que les dones, sovint, no es trobin gaire còmodes en l'entorn polític, però, malgrat tot, això no ha de justificar que no hi participin. Precisament, ho han de fer si volen canviar el model predominant. No serà possible invertir les prioritats, els models, els horaris ni els estils d'organització en els partits polítics ni en la societat si les dones no hi posen el seu gra de sorra amb un alt grau de consciència i seguretat en si mateixes. Si elles no es mobilitzen per fer visible la seva feina, donar valor a les relacions personals, aconseguir la coresponsabilitat en el treball domèstic, hauran d'assumir la seva part de responsabilitat en el manteniment i la reproducció de les relacions de poder entre homes i dones. Elles tenen coneixements i valors importants per aportar al debat social i és precisament per aquest motiu pel qual hem de començar a fer un nou tipus de política, més satisfactòria, més plaent i que millori, alhora, la societat en la qual vivim.

Tècniques de participació comunitària

Hi ha moltes tècniques que es poden utilitzar per incentivar i afavorir la participació de les dones en l'àmbit local. Cada dia es posen en marxa més processos participatius en el context d'aprofundiment de la democràcia representativa que a hores d'ara tenim al nostre país, i per això es dissenyen nous instruments que facilitin aquesta participació.

Les persones expertes diuen que, entre la democràcia representativa i la participativa, hi ha, com a mínim, cinc nivells de participació:

1. Difusió d'informació.
2. Recollida d'informació.
3. Treball compartit.
4. Decisió conjunta.
5. Apoderament.

Hi ha alguns mecanismes que s'utilitzen per aconseguir la participació ciutadana. Els més coneguts són els consells consultius, les comissions de treball o grups de treball, els tallers de futur o prospectiva, les audiències públiques i els fòrums de discussió o els fòrums temàtics, els jurats ciutadans, i també s'hi inclouen els referèndums com a forma directa de participació de la ciutadania.

Les tècniques més utilitzades, sobretot a les comissions de treball, als tallers de prospectiva i als fòrums de discussió, són les següents (Raleigh i Rovira, 2001):

1. Tècnica EASW.
2. Tècnica DAFO.
3. Mètode Kevyn Lynch.
4. Portes obertes.
5. Altres tècniques.

1. European Awareness Sustainability Workshop (EASW)

Aquesta tècnica està homologada per la Direcció General XIII de la Comissió Europea, a partir del desenvolupament d'experiències de participació en diversos països, principalment Dinamarca i Holanda. La diferència amb altres tècniques és que les experiències que no recullen aquesta homologació s'anomenen «tallers de futur» o «prospectiva».

Generalment, es tracta de dues sessions de dos dies a les quals es convida diferents grups de dones: polítiques, tècniques, empresàries o agents comercials, associades i

no associades. És important que hi constin persones a títol particular i no associades –que solen tenir dificultats per trobar espais on es puguin expressar. Tots els grups es consideren iguals en l'àmbit de valor per al desenvolupament de la tasca que han de realitzar.

Funcionament:

- El primer dia, s'obre la sessió amb un nombre determinat de conferències marc pronunciades per expertes del territori. En el termini de deu minuts, expliquen una visió de futur del tema que es treballa al taller. Tenen com a missió generar opinió, tant positiva com negativa, entre les dones assistents. Es reuneixen per grups de ciutadania (les dones polítiques, les empresàries, etc.). En aquest primer taller, s'hi treballa la visió futura, tant individualment com col·lectivament. Per exemple, se'ls demana com s'imaginarien el seu barri d'aquí a deu anys..., tant pel que fa a aspectes positius com negatius.
- El segon dia, s'exposen les idees amb una portaveu de cada taller del dia anterior. Es divideixen les assistents per temes, barrejant els grups de ciutadania agrupats segons els criteris del principi. Les persones participants en cada taller pactaran unes propostes d'actuació, el nombre de les quals s'haurà concretat prèviament amb l'equip organitzador.
- En el plenari, s'hi llegeixen totes les propostes del conjunt de grups de treball. A continuació, es vota: cada assistent té cinc gomets, que pot distribuir com vulgui a les propostes dels tallers que no siguin el que ha assistit ella. Les conclusions recullen les propostes més valorades.
Es tracta d'una manera de recollir moltes opinions d'estrats socials diferents i permet dibuixar línies de treball a llarg termini d'una forma molt eficaç.

2. Tècnica DAFO

Neix als anys vuitanta, en el context empresarial, per aplicar noves fórmules de planificació estratègica interna de les organitzacions. Consisteix a realitzar un diagnòstic actual i prospectiu en forma de punts dèbils i forts. Actualment, s'ha difós en altres àmbits, com ara grups socials, grups comunitaris, etc.

DAFO són les inicials dels termes *debilitats*, *amenaces*, *fortaleses* i *oportunitats*.

	Negatives (factors de risc)	Positives (factors d'èxit)
Circumstàncies internes	Debilitats	Fortaleses
Circumstàncies externes	Amenaces	Oportunitats

No es tracta d'un procés participatiu per si mateix, sinó d'una tècnica útil que ajuda a identificar els problemes i les virtuts actuals del tema analitzat, així com les amenaces i les potencialitats de futur. Per tant, no es prenen decisions, sinó que es marca un posicionament i una planificació per prendre decisions.

És adequada per aplicar-la al començament d'un procés o bé d'un grup quan s'enfronta a una situació nova i concreta.

3. Mètode Kevin Lynch

Aquest mètode va ser utilitzat als anys setanta per la UNESCO en estudis sobre la percepció ciutadana del medi ambient i l'espai urbà. Actualment, s'aplica en la millora urbanística des de la perspectiva dels residents. Precisament, en aquest tema, els grups de dones hi estan entrant amb força, ja que consideren que el disseny del seu barri o de la seva ciutat no els és aliè en absolut, i encara més, generalment tenen moltes aportacions per fer-hi.

En el seu treball titulat *La imatge de la ciutat*, Lynch va identificar els cinc components fonamentals que la creen:

- **Camins (*paths*).** Són els canals lineals pels quals es mou la persona observadora; per exemple: carrers, vies de tren, etc.
- **Límits o fronteres (*edges*).** Separació entre dues fases d'unes línies de façanes, places, murs, etc. Són referències laterals que es poden interpretar com a barreres més o menys impenetrables o com a línies de costura entre zones diferenciades.
- **Zones o districtes (*districts*).** Són seccions de mida mitjana o gran: una plaça o un barri. Es tracta d'estructures en les quals poden entrar les dones mentalment i imaginar-se-les des de dintre o des de fora.
- **Nodes (*nodes*).** Són punts o focus d'atracció en els quals l'observadora pot entrar i sortir; per exemple: un encreuament estratègic de carrers, un edifici particular construït, un pati tancat...
- **Fites o marcs de referències (*landmarks*).** Són també focus d'atracció i punts de referència, però l'observadora no hi pot entrar i se'ls imagina des de fora; per exemple: una escultura, monuments, muntanyes...

Aquesta categorització és present en totes les imatges adultes de la ciutat, que no es construeix exclusivament des d'una geometria de línies i angles, sinó de trajectòries, límits, separacions, entorns, conjunts oberts o tancats, punts crítics, atractors i repulsors. La tècnica es desenvolupa en dues fases: la primera és la realització d'un dibuix individual per part de cada dona i la segona comporta comentaris verbals en grup a partir dels dibuixos realitzats.

1. Dibuix individual

N'hi ha de dos tipus: perspectiva i plànols

- **Perspectiva:** la nena, l'adolescent o la dona adulta s'instal·len a l'aire lliure en un lloc escollit per la monitora i dibuixen el que veuen des d'allà: carrers, edificis, arbres, cotxes...
- **Plànols:** per a cadascuna de les cinc persones components especials es dóna a les adolescents o a les dones adultes un símbol corresponent, que permet dibuixar plànols del barri comparables entre ells, amb l'avantatge sobre la perspectiva que no disposen d'un punt de vista determinat. El resultat d'aquest treball, tal com s'ha pogut comprovar tant en estudis dels propis autors/es de la proposta com en estudis d'altres urbanistes que treballen en aquesta tècnica, mostra la capacitat de les veïnes d'elaborar una imatge urbana que es diferencia molt poc de la representació de les persones tècniques professionals d'urbanisme, tot i que les dones hi inclouen clarament la seva perspectiva de gènere. Permet descobrir i afinar detalls respecte a la percepció i al significat de determinades peces de l'espai públic o comunitari que no apareixen en l'anàlisi portada a terme per persones tècniques en urbanisme no vinculats al barri.

2. **Comentari verbal en grup.** Complementàriament al dibuix, s'obté informació sobre la imatge i el valor espacial a través d'enquestes i converses lliures amb les dones habitants. Pel fet que la imatge espacial és difícil de traduir en paraules, aquest recurs s'utilitza de manera estrictament complementària als dibuixos, i s'interpreta amb molta prudència com a font d'informació secundària, ja que la imatge espacial dibuixada dóna una informació més objectiva sobre la percepció de la ciutat i del barri.

4. Portes obertes

Es tracta d'una invitació general i oberta a un projecte al qual poden estar convidades persones a títol individual o també com a membres d'entitats, institucions públiques, etc. S'organitza en un lloc on puguin veure's mostres i models del pla proposat. Es contempla que les dones puguin parlar amb les persones responsables del projecte.

És una manera de crear una interacció formal entre el govern i les ciutadanes. S'utilitza per realitzar un primer sondeig informal i com a pas previ al procés deliberatiu. De vegades, s'acompanya d'un qüestionari de consulta.

5. Altres tècniques

Cada vegada es parla més d'altres tècniques que faciliten i que promouen la participació, com ara els bancs del temps (sistemes d'intercanvi d'activitats en què es dóna valor al temps i no a l'aspecte econòmic), on les dones precisament tenen un lideratge important

i significatiu, i la teledemocràcia, que consisteix en un mitjà de suport tècnic de participació que comunica i relaciona l'Administració pública amb la ciutadania. Alhora, la teledemocràcia facilita la mobilització ciutadana, ja que fa més àgils els canals de comunicació entre grups i persones. Hi ha molts col·lectius de dones que utilitzen les xarxes des d'aquesta perspectiva, amb la qual cosa enforteixen les seves relacions i avancen en l'apoderament social.

La participació en l'àmbit educatiu

L'educació i l'escola són el primer àmbit d'aprenentatge de la participació, perquè la participació no és quelcom que s'assoleix de forma espontània, sinó que es va aprenent progressivament mitjançant la pràctica i l'adquisició de destreses i de capacitats per al diàleg, la col·laboració, la responsabilitat i l'autonomia.

En una societat com la nostra, plural i democràtica, les diferents institucions competents en matèria educativa han de vetllar perquè els valors democràtics, i entre ells la participació, formin part de la realitat educativa quotidiana. No es pot educar per a la democràcia si no es viu en democràcia, i una educació per i en la democràcia comporta optar per la participació i l'autonomia de la ciutadania com a eixos transversals, sigui quina sigui l'edat que es tingui.

Aprendre la participació i practicar-la desenvolupa l'esperit crític i la creativitat, el treball en equip, el sentit de la responsabilitat, la cultura del pacte, les capacitats de comprensió i diàleg i la construcció de sentiments de solidaritat i cooperació.

Però, perquè pugui ser realment efectiva, la participació exigeix una sèrie de requisits imprescindibles:

1. Disposar d'un clima emocional positiu. L'acceptació, el reconeixement i la valoració personal afavoreixen la motivació i la participació.
2. Estar envoltat d'un clima de consciència col·lectiva. Per participar, cal sentir-se membre d'una mateixa comunitat i viure-hi en igualtat de condicions. Participar vol dir cooperar, treballar per assolir un objectiu comú, identificar-se amb uns valors compartits, formar part d'un mateix projecte...
3. Mantenir unes actituds democràtiques de convivència: respecte, tolerància, acceptació de les idees i de les aportacions de tothom, empatia, implicació, compromís, negociació...

La promoció de la coeducació als centres docents contribueix a formar persones lliures, responsables, autònomes, democràtiques i solidàries. La coeducació esdevé, doncs, fonamental en tota l'etapa educativa i formativa inicial, ja que és, en bona mesura, la res-

ponsable d'establir unes bases sòlides per a un futur en igualtat de condicions i oportunitats.

Una escola coeducadora és aquella en la qual s'imparteix una formació i una educació que valora indistintament l'actuació i l'aportació social i cultural del seu alumnat, que no estereotipa actituds ni aptituds i on es reconeix i es respecta la diferència sense silenciar-la ni jerarquitzar-la. La participació és un instrument fonamental en l'exercici de la coeducació, perquè de bon començament defineix i determina la igualtat en la diferència.

Sovint, es confon l'escola mixta amb coeducació i hi ha la creença que la coeducació ja està normalitzada i integrada en el conjunt del treball dels centres. La realitat, però, ens confirma que es tracta d'un tema inacabat i incomplet i que resta, encara, molta feina per fer. Les dades estadístiques ens mostren les desigualtats existents avui en el món educatiu. La coeducació i l'educació per a la participació, entre d'altres, han d'ajudar a resoldre aquestes diferències.

La participació com a estratègia organitzativa en l'àmbit educatiu

La manca de participació activa a tots els nivells i en tots els sectors de la comunitat docent és una realitat ben palpable, fruit, entre d'altres raons, d'una normativa massa jerarquitzada, burocràtica i amb escàs marge de competències davant d'una administració encara molt centralitzada.

Aquests fets han comportat que, a poc a poc, la participació s'hagi anat desvaloritzant i, en alguns casos, les inèrcies hagin estat el motor que ha mantingut tot l'aparell educatiu en funcionament.

La cultura de la participació implica que, a partir de la diversitat d'opinions i de sensibilitats que hi ha, es pugui arribar a una manera comuna d'entendre la tasca pedagògica i de viure-la, a crear un mètode de treball que, dia rere dia i a partir de propostes diverses, permeti que la comunitat educativa organitzi i gestioni els centres de manera col·lectiva.

En general, i pel que fa a les institucions docents, podem constatar que:

- Globalment, en l'àmbit on hi ha menys participació és en la gestió dels centres i en la presa de decisions que afecten l'organització general i la col·lectivitat. A més, si ens fixem en el nombre de dones que participen en aquest àmbit d'una forma activa, les dades ens demostren que, malgrat que elles són majoria a tots els nivells educatius, la seva presència segueix sent minoritària en els càrrecs de responsabilitat directiva. Si fem l'anàlisi de la piràmide organitzacional, ens adonarem que hi ha moltes dones a la base, però que, a mesura que anem ascendint en responsabilitats, en disminueix el nombre.

- Hi ha una desconexió i una distància importants entre la comunitat educativa i el màxim òrgan estructural de representació als centres docents: el consell escolar, que esdevé i és percebut com un òrgan llunyà, molt burocràtic i poc operatiu. És freqüent que les dones, atesa la seva educació i trajectòria, no es trobin còmodes en aquest tipus d'estructura, que correspon més a una de tradicional, amb un model imperant de relacions verticals i jeràrquiques. Alguns estudis mostren que elles se senten més bé i són més participatives quan l'estructura organitzativa és més planera, menys jerarquizada i més horitzontal.
- Sovint, la manca d'informació o la dispersió d'aquesta impedeix que hi hagi una participació efectiva i en igualtat d'oportunitats.
- No hi ha, en general, uns canals de participació establerts i operatius interconnectats entre els diferents membres de la comunitat pedagògica.
- Trobem un cert desànim entre el professorat, que és provocat per diversos motius: manca de temps, amplitud dels currículums, acumulació de tasques i responsabilitats, diversitat excessiva, manca de recursos, desinterès, cansament... Una vegada més, les dones constitueixen un sector especialment vulnerable en aquest sentit, ja que sovint es veuen sotmeses a una doble jornada, a un no-repartiment igualitari dels temps de treball dins i fora de la llar. Tot això comporta, a la llarga, un augment de la desmotivació i, conseqüentment, una disminució de la participació. La situació encara s'agreuja més quan elles decideixen participar voluntàriament en alguna tasca comunitària al marge de la seva dedicació professional, llavors la seva jornada pot arribar a triplicar-se, amb les conseqüències que aquest fet genera.
- Algunes dinàmiques dels claustres poden arribar a restringir la participació femenina. Sovint són monòtones, amb poca implicació del professorat i busquen la resolució ràpida dels problemes. Una vegada més, en aquest tipus de reunions, es fa palès que algunes dones disposen de pocs recursos i estratègies per moure's amb seguretat en l'àmbit públic. És freqüent que el costum i la tradició que atorga el fet de pertànyer a l'àmbit privat i de moure-s'hi sempre, en dificulti l'expressió pública.
- Hi ha poca o molt poca participació i implicació de l'alumnat i de les famílies en l'organització i en la vida quotidiana dels centres educatius. Cal analitzar i avaluar els diversos sistemes de participació existents, els horaris i la durada de les reunions, l'interès de les temàtiques tractades... Quan els diferents membres de la comunitat escolar no se senten participants de l'organització del centre, no hi col·laboren, quan les propostes que aporten són recollides però no aplicades, la desmotivació i la no-participació estan garantides.

La participació és imprescindible per a la salut de l'educació i la democràcia. És participant que aprenem a participar, a moure'ns, a respectar, i hem de buscar els mitjans per

fer efectiva la nostra implicació. Ens cal prendre consciència d'aquesta necessitat i buscar les estratègies que la facilitin, informant, animant i proporcionant a tota la comunitat docent les eines i els mitjans que la puguin fer possible.

Actuacions per a la millora de la participació en l'àmbit educatiu

- Promoure nous models d'organització i participació, amb unes estructures més flexibles, més planeres i menys jerarquizades. Cal aconseguir una participació i una implicació més grans de les dones, tot buscant els espais adients perquè es puguin desenvolupar bé. Les comissions de treball específiques són espais reduïts i operatius que fomenten i que permeten la participació dels diferents membres de la comunitat educativa.
- Impulsar nous estils de lideratge, més dinàmics i menys rígids, més participatius, proactius i horitzontals, més cooperatius i facilitadors, menys autoritaris i competitius. Un lideratge basat en el suport i l'acolliment que ha de ser capaç de trencar amb els prejudicis i el costum.
- Organitzar activitats de formació per a la participació i comunicació a nivell general i específic, que ajudin les dones a guanyar seguretat i confiança en elles mateixes i que permetin millorar l'eficàcia de les seves interaccions en els diferents episodis de negociació, exposició de projectes i propostes, etc.
- Facilitar eines i recursos perquè les nenes, les noies i les dones puguin desenvolupar les seves capacitats amb seguretat i autoestima. Cal donar a conèixer les possibles diferències i que aquestes s'assumeixin de manera respectuosa.
- Fomentar l'autonomia del centre. Adaptar i flexibilitzar la normativa a la realitat de la institució docent, trencar la rigidesa organitzativa i adquirir uns compromisos col·lectius que caldrà que respectin i compleixin totes les parts participants. Es tracta, d'alguna manera, de passar d'un comportament executiu (fer el que ens manen) a un comportament més estratègic (fer el que creiem més convenient).
- Programar mecanismes de participació de l'alumnat mitjançant la inclusió, dins l'horari lectiu, de temps per a la realització d'assemblees d'aula, de delegats i delegades, debats, organització d'activitats lúdiques del centre, comissions per a la millora de la convivència..., tot impulsant i assegurant una participació equitativa.
- Fomentar les associacions dels diferents sectors com a espais de participació democràtica, assegurar-los la infraestructura necessària i donar-los facilitats perquè organitzin activitats, tant individuals com col·lectives. Assignar responsabilitats directes de programació escolar a aquests col·lectius, amb l'objectiu que siguin portades a discussió i aprovació en àmbits més formals, perquè puguin ser incloses en la planificació.

- Garantir que la informació arribi de forma transparent a tota la comunitat educativa i que ho faci amb prou temps perquè pugui ser coneguda, argumentada i contrastada. El coneixement és bàsic per assolir una participació bona i efectiva. La publicació de butlletins o de revistes d'informació general adreçades al professorat, a l'alumnat i a les seves famílies és també una bona eina participativa. Cal vetllar perquè la presència de les dones sigui paritària, tant en els consells de redacció com en els continguts.
- Crear uns espais adients per a l'exercici de la pràctica participativa: consells escolars, consells de formació professional i ocupacional, consells pedagògics, programes diversos promoguts pel propi centre o per l'Administració local, debats, trobades amb joves per promoure activitats concretes, assemblees...
- Establir una programació en la qual tothom assumeixi una part concreta de responsabilitat en la planificació del centre, amb l'objectiu d'augmentar la implicació i la coresponsabilitat organitzativa. Cal promoure una distribució equilibrada i equitativa del treball, compartint tasques i fomentant que les dones assumeixin càrrecs molt masculinitzats i a la inversa. Fer visible la potencialitat de les dones i fomentar-ne la integració de manera positiva, aquest ha de ser l'objectiu.
- Dignificar la participació i valorar-la. Concretar els tipus de reunió i els continguts que cal tenir-hi en compte. Establir un ordre del dia i un horari que possibiliti la participació de tothom. Planificar les reunions amb un ordre d'intervenció, per tal que siguin representatives i eficaces i s'hi puguin recollir i contrastar les diferents opinions, procurant arribar sempre a uns acords i compromisos.
- Realitzar projectes conjunts entre el professorat, l'alumnat i les seves famílies, amb una participació equitativa de cada sector. Aquests projectes poden anar dirigits a promoure, entre d'altres, l'elaboració d'un pla d'igualtat d'oportunitats del propi centre educatiu.

El sostre de vidre en l'àmbit acadèmic universitari

Els obstacles que històricament han impedit que les dones puguin gaudir de les mateixes oportunitats que els homes les col·loca en una situació de partida menys favorable. La diferència de rols que la societat imposa a cadascun dels dos sexes, la responsabilitat de les càrregues familiars i domèstiques, i la interrupció de la vida laboral per raons reproductives en determinades etapes de la vida, constitueixen per a les dones factors clau a l'hora d'escollir i desenvolupar la seva carrera professional i, en definitiva, obstacles en la igualtat d'oportunitats en el món acadèmic i laboral.

Les dones són cada vegada més nombroses en l'àmbit acadèmic i científic. L'afirmació de la il·lustrada Mary Wollstonecraft (1789), segons la qual l'educació era condició *sine*

qua non per aconseguir la igualtat amb els homes, sembla que ha estat fermament assumida i interioritzada per part d'elles. Aquest esforç femení ha conduït a l'espectacular creixement de la participació de les dones a les aules universitàries. Des de 1996, el nombre de dones matriculades a la universitat es manté per sobre del 50% i continua presentant una tendència a l'alça. El Consell de Coordinació Universitària troba també significatiu el percentatge d'alumnat femení que ha obtingut la graduació en primer i segon cicles, que ha passat d'un 56,5% a més d'un 60% en els darrers deu anys. Quasi tres quarts parts de l'alumnat matriculat en titulacions de Ciències de la Salut són dones i, excepte en Ensenyaments Tècnics, amb un 27,4% de matriculació femenina, a la resta de branques el percentatge és superior al 60%.

En canvi, en el curs 2004-2005, només el 35% del professorat era femení i el percentatge de catedràtiques baixava a un 13,8%. Podem parlar, doncs, d'un sostre de vidre universitari?

Un estudi de l'Observatori de Bioètica i Dret de la Universitat de Barcelona (2004) va alertar que, malgrat l'imparable avenç de les dones en pro de la igualtat a les aules, encara no han aconseguit arribar als àmbits de decisió universitaris i científics. El *Documento sobre mujeres y ciencia*, que és el títol de l'estudi, assenyala que només 4 dels 72 rectorats universitaris que hi ha a l'Estat espanyol estan ocupats per dones i subratlla que la presència femenina és pràcticament anecdòtica a les reials acadèmies, on només 45 dels 672 membres en són.

L'anàlisi posa de manifest que aquesta situació de discriminació en els llocs de responsabilitat no té lloc només, com es podria pensar comunament, a les àrees tècniques o científiques, on la presència masculina és més gran, sinó que es reproduïx també en carreres com ara medicina, dret o farmàcia, on les dones són majoria. Segons dades del Ministeri d'Educació, encara no hi ha cap dona catedràtica en 27 àrees universitàries, ni tan sols en especialitats tan emblemàtiques com Pediatria o Teoria de la Literatura i Literatura Comparada.

Quines són les causes d'aquesta poca presència femenina en els llocs de poder? L'Associació de Dones Investigadores i Tecnòlogues revela que el primer obstacle el pateixen en presentar la seva tesi doctoral, perquè només l'aproven el 44%, enfront del 56% dels homes que superen aquest tràmit. Això no és tan estrany si es considera que més del 90% dels comitès de selecció d'aquestes convocatòries està format per homes. En el mateix sentit, els estudis destaquen el fet que la majoria de persones becades per realitzar el doctorat són dones, però aquestes doctores són eliminades en una part molt important en el moment de contractar-les, que és quan les polítiques departamentals prevalen sobre el currículum.

Per contrarestar aquesta situació i aconseguir la participació total de les dones en el conjunt de les instàncies, cal aprofundir en les polítiques de gènere a la universitat i fer-ne un

seguiment, desenvolupar plans d'igualtat, incorporar i desenvolupar la normativa de la Unió Europea i adoptar les mesures correctives que es considerin necessàries per part de les universitats i dels centres científics.

La participació en l'àmbit local

Des de fa uns quants anys, el concepte de democràcia participativa ha entrat a formar part del nostre llenguatge quotidià. Quan parlem de «democràcia participativa» ens referim a un model de representació que té per objectiu que la ciutadania, en general, i els moviments socials i les entitats, en particular, participin en les decisions que es prenen en l'àmbit polític. Aquesta participació va més enllà de la representació a través d'un partit polític o de la votació concreta en unes eleccions, ja que comporta i «exigeix» més intervenció i la integració de la societat civil en la gestió dels afers públics.

La participació en l'àmbit local pretén, doncs, fomentar, a través del diàleg, una relació més directa entre els ajuntaments i la ciutadania, com també la implicació d'aquesta en el disseny, l'elaboració i l'execució de polítiques públiques.

Els diversos plans municipals de participació ciutadana permeten millorar l'organització consistorial, fer-la més transparent, permeable i adaptable als seus habitants i a les entitats, a més de facilitar la seva participació en la vida de la població.

La ciutadania pot fer una contribució molt bona a la vida social de la seva localitat, tant enriquint el contingut de les polítiques, com comprovant els resultats de la seva execució. Les persones tenim els nostres punts de vista, que són diversos, plurals i condicionats per les pròpies necessitats, interessos i inquietuds. El coneixement d'aquesta diversitat no només millora la diagnosi i evidencia una realitat, sinó que també estimula la creativitat a l'hora de buscar respostes per resoldre problemes. Alhora, la participació estimula la complicitat i la col·laboració, dos ingredients bàsics per assegurar l'eficàcia de les actuacions del consistori.

Per altra banda, els ajuntaments representen un paper fonamental, ja que són els promotors principals dels processos participatius, en tant que en fomenten l'aparició i en garanteixen el desenvolupament. També són els responsables que aquests processos de democràcia participativa gaudeixin de bona salut.

És important, però, tenir en compte que no es pot parlar de participació amb frivolitat ni lleugeresa. Cal tenir clar que la participació no s'improvisa de manera espontània (de participar, se n'ha d'aprendre), ni es pot fer desaparèixer de cop i volta. Les pràctiques participatives són sensibles i fràgils, poden generar tantes expectatives com frustracions i, per tant, exigeixen transparència, planificació, responsabilitat, claredat i coneixement.

També cal tenir molt present allò que s'anomena «el retorn dels processos participatius», això vol dir que cal garantir que es donarà resposta –encara que aquesta sigui desfavorable– a totes les propostes que arribin a l'ajuntament fruit del desenvolupament i dels resultats d'aquests processos participatius. Cal evidenciar que s'escolta, s'analitza, s'estudien les diverses possibilitats i es resol la qüestió plantejada; que la participació i la implicació de la ciutadania serveixen per avançar i millorar, en una direcció o altra.

Actualment, podríem dir que la participació ciutadana, entesa com la contribució en la presa de decisions públiques, és deficitària (Canals i Martí, 2003) i que ens trobem en un punt d'inflexió, a causa, precisament, de la circumstància que probablement s'ha fet un abús d'aquests processos i, sobretot, perquè sovint s'han portat a la pràctica sense saber gaire bé perquè, o s'han gestionat precipitadament i sense prou coneixements. Com hem vist, les pràctiques participatives no es poden improvisar i la seva salut és feble. Si se n'abusa o es fan de qualsevol manera, els resultats poden ser contraris als esperats i les conseqüències poden arribar a comportar una manca de credibilitat, decepció i desacord entre la ciutadania i l'Administració local.

La situació en el cas de les dones encara pot ser més complexa i, per tant, no es pot obviar. Nosaltres tendim, per tarannà i educació, a ser més participatives i cooperants. L'àmbit de la participació és un espai, d'entrada, favorable per a nosaltres, perquè acostuma a estar organitzat entorn d'una estructura poc jeràrquica, més col·loquial, còmoda i adaptable. Però, malgrat que l'ambient és favorable, no podem oblidar les dificultats que pateix una bona part de dones a l'hora d'exercir la participació, atès que sovint es troben sotmeses a una doble o triple jornada i a un repartiment desigual de les tasques domèstiques i de cura de les persones familiars. Aquesta acumulació de responsabilitats comporta, sovint, més dificultats a l'hora de participar en processos que van més enllà de les necessitats personals, familiars i laborals, i això genera una desmotivació que acaba frenant la participació. No hi ha desinterès, hi ha incompatibilitat. Si, a més, hi afegim una mala organització i gestió d'aquests processos participatius, la presència de les dones i la seva implicació en els afers públics serà cada vegada més baixa, amb la pèrdua consegüent de les seves opinions, necessitats i posicionaments, i amb un esbiaixament dels resultats finals del procés.

Cal planificació i rigor. Cal conèixer i respectar les diferents realitats i necessitats que hi ha als municipis, tenint molt en compte el món femení i les seves problemàtiques. Cal demostrar que invertir temps personal a participar en la vida col·lectiva no constitueix cap pèrdua de temps, que l'ajuntament escolta tothom i que la nostra intervenció genera, entre d'altres, uns resultats que tenen per objectiu fer-nos, a tots i a totes, la vida millor i més agradable.

La participació ha format part, fins ara, de la majoria d'agendes locals, la qual cosa és molt positiva. Ara cal fer un pas més, cal desplegar-la correctament, amb qualitat i resultats,

treballant i vetllant perquè la inclusió sigui el principi fonamental, programant les diferents actuacions de manera que puguin gaudir de l'assistència indispensable, adaptant-les a les necessitats de les diferents tipologies de persones que conformen el municipi, pensant en les dones i en les seves responsabilitats i vetllant perquè aquestes es puguin sentir integrades en l'organització municipal participativa.

Actuacions per a la millora de la participació de les dones en el món local

- Programar sessions de formació amb perspectiva de gènere pel que fa a la participació, adreçades a les persones amb responsabilitats polítiques i tècniques dels diferents ens locals, amb l'objectiu de donar a conèixer i desenvolupar instruments, òrgans i reglaments de participació. Aquestes persones seran les responsables de desplegar les diverses iniciatives que es portin a terme.
- Educar la ciutadania en la participació. Programar sessions informatives i formatives en les quals es donin a conèixer les noves formes d'intervenció i impulsar-les des del món local. Elaborar un reglament que expliqui i que especifiqui els objectius, les estratègies i l'organització dels diferents instruments de participació que cal impulsar. Dissenyar programes específics de foment i formació en participació adreçats a les dones, perquè les ajudin a trencar barreres, a guanyar seguretat i afavoreixin la seva implicació.
- Impulsar totes aquelles iniciatives –com ara publicacions, estudis, jornades, premis o observatoris– que facilitin la visibilitat i la promoció de la participació femenina com una manera de millorar les polítiques públiques en l'àmbit local i que en permetin també la difusió per part de les entitats. Utilitzar les ràdios i les televisions locals com a eines de participació directa, de manera que s'hi programin activitats en les quals una persona representant del municipi rebi les aportacions de la ciutadania. Impulsar programes específics adreçats a les dones, tertúlies paritàries, debats d'interès general en els quals elles siguin les protagonistes... Els mitjans audiovisuals han de constituir una peça clau en l'avenç cap a la igualtat real d'oportunitats, una igualtat a la qual s'arriba, entre d'altres, pel camí del coneixement i l'acceptació.
- Promoure, enfortir i donar suport als grups de dones que treballen des de la base, en partits polítics, comitès cívics, associacions, i al mateix temps incrementar la participació política femenina en el poder local. Moltes dones se senten excloses de la gestió dels afers públics tal com ha estat entesa i practicada durant anys, i per això no hi han participat. Fer possible la implicació femenina en la política local vol dir modificar els continguts i les formes de representació fins ara existents i donar cabuda a unes maneres de fer noves i diferents que tinguin en compte i que incloguin les diverses necessitats dels dos sexes.

- Crear i desenvolupar processos participatius mitjançant les noves tecnologies –vegeu-ne el capítol específic– i els òrgans de participació presencials, com ara els consells del poble o de la ciutat, els consells sectorials (dones, gent gran, joventut, educació...), els comitès d'usuaris, les taules de debat (on es tracten temes urbanístics, pressupostos participatius, aspectes del món rural...), els referèndums locals... En el cas de les dones, cal tenir molt en compte les dificultats horàries a l'hora de convocar-les; també totes aquelles que no participen en tasques comunitàries i que, precisament a causa de problemes d'incompatibilitat, no són presents en el món associatiu.

Dos exemples de pràctiques participatives amb perspectiva de gènere

1. Els consells de dones

Des dels governs locals, s'han constituït els consells de dones o d'igualtat per tractar de canalitzar les aportacions i les demandes femenines, a més d'establir un vincle més estret amb les administracions.

Els consells de dones s'inscriuen en els processos de participació que impulsen les democràcies occidentals. Aquest és el motiu pel qual alguns autors en situen els orígens a l'Atenes clàssica (Font i Blanco, 2003), d'on sorgí el model democràtic i de participació que va evolucionar fins a les estructures polítiques actuals (naturalment, eradicant-ne el sistema d'esclavisme i de discriminació femenina quant a la intervenció que era vigent a l'assemblea grega).

Al segle XIX, coincidint amb la forta influència del moviment sufragista i la reivindicació dels drets femenins, van ser creats alguns comitès internacionals per a la defensa de les dones. Un dels més antics, The International Council of Women (ICW), fou creat l'any 1888 a Seneca Falls, a l'estat de Nova York, fundat per Susan B. Anthony i altres feministes destacades. Va incloure quaranta-nou delegades de nou països: el Canadà, els Estats Units, Irlanda, l'Índia, la Gran Bretanya, Finlàndia, Dinamarca, França i Noruega. Van establir reunions nacionals cada tres anys i internacionals cada cinc. Les primeres trobades van rebre una gran atenció mediàtica. Actualment, es reuneixen cada tres anys a nivell internacional, està compost per setanta països i té oficines a París. El seu estatus continua sent consultiu i envia representants a diferents organismes internacionals.

A partir de l'ICW, es van posar en marxa uns altres consells de dones, com ara, per exemple, el Consell Nacional de Dones del Canadà (NCWC), l'any 1893, presidit per Lady Aberdeen, amb més de mil cinc-cents dones participants, o el Consell Nacional de Dones d'Austràlia, l'any 1896. Posteriorment, els consells participatius van arribar a la vida mu-

nicipal, de manera que actualment, per seguir l'exemple canadenc, hi ha més de vint ciutats canadenques que disposen de consells locals de dones i cinc de provincials, tots els quals estan afiliats al Consell Nacional.

Després d'aquests inicis, la veritable expansió dels consells consultius de ciutadania va tenir lloc durant les dècades de 1980 i 1990, principalment als Estats Units, al Canadà i a Europa, amb l'objectiu que la ciutadania pogués participar d'alguna manera en les polítiques estatals, regionals i locals, orientar les autoritats públiques i assessorar en els processos de planificació (Vari, 1995). Actualment, molts ajuntaments de l'Estat espanyol i, en concret, de Catalunya, disposen de consells de dones com a instruments imprescindibles per assolir la igualtat d'oportunitats al seu territori (Berbel, 2003).

Dins d'aquest entorn constitucional, els objectius principals dels consells de dones són els següents:

- Fomentar la participació femenina a tots els àmbits ciutadans.
- Dotar les dones d'apoderament, en el sentit de capacitat d'influència en els processos decisoris municipals.
- Articular accions, programes i espais en pro de la igualtat d'oportunitats.
- Mantenir un diàleg permanent amb les entitats de dones i sectors feministes.
- Promoure els processos de participació a nivell municipal.

Tot i la valoració positiva dels consells de dones, hi ha algunes perspectives crítiques que assenyalen diferents aspectes que generen dubtes o reclamacions dels grups femenins, la majoria de les quals són extensibles a la resta de consells consultius:

- Hi ha dubtes sobre la representativitat i el biaix de les participants. El problema rau en el mecanisme de representació per mitjà de les associacions: no tots els interessos que hi ha a la societat són igual de ben reflectits en les associacions i les seves portaveus no sempre constitueixen un mirall prou vàlid per al conjunt dels seus membres (Font i Blanco, 2003).
- Algunes associacions es queixen de certs dèficits de participació, els quals queden vinculats a dos factors fonamentals: la manca de renovació i de diversitat entre els participants i l'excessiva sectorialització de les activitats realitzades (Font, 2001). Superada l'etapa de les reivindicacions i assolida la de la col·laboració, es troba que la relació de cooperació amb els ajuntaments tendeix a institucionalitzar la participació (Subirats, 2001) i a limitar l'autonomia del moviment associatiu femení.
- De vegades, les dones senten que els sistemes de participació establerts les releguen a un rol passiu, perquè el debat real no es produeix o és insuficient, i això les allunya de les institucions i de la política.

2. Projectes municipals de participació de dones: una iniciativa pilot del govern de la Generalitat de Catalunya

El govern de la Generalitat de Catalunya des de l'Institut Català de les Dones, va portar a terme, en el darrer trimestre de l'any 2006, una prova pilot a quinze municipis d'arreu de Catalunya, a fi d'avançar en els mecanismes de participació social i política de les dones i d'introduir la perspectiva de gènere en les polítiques que s'implementen des de l'ajuntament.

Aquesta iniciativa pretenia dissenyar una experiència participativa amb dones d'un barri o municipi, per tal d'impulsar-ne la integració en la vida local, promoure'n l'associacionisme i la incidència en les polítiques municipals. A més, volia establir un procés metodològic de participació que permetés identificar i analitzar les necessitats i les aportacions de les dones del municipi en relació amb quatre temes, en els quals, tradicionalment, elles s'han implicat poc:

- Usos dels temps.
- Ús de l'espai públic.
- Utilització dels serveis.
- Xarxes de relació.

Objectius del projecte:

- Apoderar i capacitar les dones.
- Aconseguir la participació de les dones que no estan associades o que normalment no són presents en processos participatius estables.
- Introduir la perspectiva de gènere en el procés d'elaboració de polítiques locals i considerar les dones com a agents socials del municipi.
- Enfortir els consells de dones municipals i/o impulsar-ne la creació en cas que no existeixin.
- Dissenyar i implementar mesures dirigides a superar algunes de les problemàtiques detectades en anteriors experiències participatives femenines.
- Realitzar una anàlisi comparativa dels procés participatiu, amb l'objectiu d'avançar en la implicació democràtica des d'una perspectiva de gènere.
- Instar l'ajuntament a elaborar un pla d'igualtat d'oportunitats municipal que reculli i reguli totes aquestes pràctiques i actuacions, com també que incorpori la perspectiva de gènere d'una manera transversal en la seva política quotidiana.

Metodologia:

La participació femenina es va treballar des de dues perspectives:

1. Com a mecanisme o instrument metodològic d'intervenció amb les dones. S'entén com a foment de l'autoorganització i consciència de gènere (Beijing, 1995), és a dir, com a apoderament. Comporta dotar les persones i els grups femenins de les eines bàsiques per poder participar en la vida local: adquirir capacitat de reflexió, de debat, aprendre a parlar en públic, a negociar, a liderar...
2. Com una estratègia sobre la qual es desenvolupa una política de manera pràctica: suposa interlocució, cooperació, intercanvi, diàleg, debat, pactes..., amb les dones.

Per elaborar el projecte, es va partir de l'anàlisi d'experiències locals anteriors de participació política i social de les dones, es van mostrar les diverses problemàtiques detectades i es van proposar diverses estratègies per intentar superar-les, també es va haver d'elaborar una diagnosi prèvia que retratés la situació de partida i que detectés les necessitats concretes més prioritàries.

Actuacions:

- Es va crear un equip de treball municipal, format per una dinamitzadora del consistori, responsables polítics i polítiques de les diferents regidories, personal tècnic de l'ajuntament i representants del teixit associatiu de dones.
- Es va realitzar una diagnosi de la realitat municipal en la qual apareixia la caracterització del teixit associatiu, els tipus d'associacions femenines: identificació dels interessos pràctics de gènere, participació social de les dones no associades, situació de les migrants al municipi, definició dels mecanismes previs de participació femenina en les polítiques locals (consell de dones o òrgans participatius d'igualtat).
- Es van portar a terme diverses reunions de treball entre els diferents agents implicats.
- Es van constituir els grups de treball temàtics, de manera que totes les dones s'ingressin en algun, a fi d'avançar en els nous usos del temps, l'aprofitament de l'espai públic, la utilització de serveis i les xarxes de relació.
- Es va elaborar una memòria de conclusions de tot el procés participatiu, que incorporava noves actuacions futures.

La nova llei orgànica per a la igualtat efectiva entre dones i homes

La llei orgànica per a la igualtat efectiva entre dones i homes, aprovada definitivament al mes de març de 2007, serà aplicable a les properes eleccions municipals, celebrades el dia 27 de maig del mateix any.

Respecte al procés electoral, la disposició addicional segona afegeix un nou article a la llei orgànica del règim electoral general, que afecta els requeriments que han de complir les candidatures. Cal recordar que el fet d'incomplir-la significarà la no-proclamació de la candidatura.

Les llistes, doncs, hauran de ser paritàries als municipis de més de cinc mil habitants, és a dir, que hi haurà d'haver una representació equilibrada de tots dos sexes en una proporció de no més del 60% ni menys del 40% i per trams de cada cinc llocs a la llista.

Aquest fet comportarà una presència i una participació més elevada de dones al poder local, més coneixement de les seves necessitats i unes actuacions que estaran més d'acord amb la realitat existent a cada municipi.

Les xarxes de dones: noves tecnologies (TIC) i participació

Les noves tecnologies de la informació i la comunicació, en general, i Internet, en particular, han augmentat la circulació d'informació i la capacitat de comunicació en temps real i a nivell mundial d'una forma tan extraordinària, que han suposat una veritable revolució de les intercomunicacions humanes. El vell sistema democràtic de representació està canviant, les noves tecnologies han facilitat el sorgiment de nous espais d'intercanvi que pretenen acostar política i ciutadania i fer-ne l'acció més propera i transparent. Ens trobem davant d'una realitat canviant que emmarca noves maneres de fer política, amb més informació i noves possibilitats de comunicació entre representants i representats.

Per tal de resoldre els conflictes a la societat de manera pacífica i sistemàtica, la capacitat d'informació i comunicació ha estat essencial des del començament de la democràcia. En aquest sentit, podem apuntar que l'accés a la informació i a l'educació són elements clau per fomentar la participació dels ciutadans i les ciutadanes en els afers col·lectius i per impulsar una democratització creixent de la política (Canals, 2001).

Com ja s'ha dit, la manca de participació ciutadana, entesa com la col·laboració dels i les habitants dels municipis en la presa de decisions públiques, constitueix actualment un dels dèficits principals de la democràcia representativa. Per tal de fer front a aquest dèficit democràtic, cal una renovació de les pràctiques participatives i un grau d'intervenció més elevat de la ciutadania en la presa de decisions públiques, amb l'objectiu de complementar la democràcia representativa i avançar cap a la participativa. Aquest procés necessita la complicitat entre la voluntat política dels governants i la confiança activa dels veïns de les poblacions (Canals i Martí, 2003).

Les experiències participatives directes, fomentades i desenvolupades arran de les deficiències en les vies d'intervenció usuals de la democràcia representativa, tenen lloc a través de mecanismes tradicionals de participació, com ara referèndums o iniciatives legis-

latives populars, o també a través de mecanismes innovadors de col·laboració de la ciutadania en la presa de decisions públiques (Subirats, 2002). Són conegudes les experiències de contribució ciutadana que s'han impulsat sobretot des de l'Administració local i que han comportat l'obertura de nous espais i l'acostament de la política a l'electorat, la qual cosa ha fet augmentar-ne la participació, tant pel que respecta a la intensitat com a la periodicitat. Els consells municipals, els pressupostos participatius, els plans municipals de gènere, els consells de dones..., en són una bona representació.

Les noves tecnologies han comportat un canvi en l'estructura comunicativa i en els espais de comunicació, informació i coneixement. Internet és una eina extraordinària per fomentar noves formes de participació i representa un canal de comunicació interactiva i multidireccional entre representants i representats que augmenta la capacitat d'informació i comunicació en tots dos sentits. Les TIC constitueixen, doncs, un instrument clau per al desenvolupament.

L'accés fàcil de la ciutadania a la informació política i la interactivitat en les relacions entre aquella i els seus representants, facilita una comunicació més propera i personalitzada (Castells, 1997), també permet que hi hagi una participació més directa i col·lectiva.

Internet és com una finestra oberta, una gran àgora de cooperació social que ens possibilita i que facilita:

- Una comunicació més propera i personalitzada.
- La publicació i la difusió d'idees, interessos i preocupacions.
- L'accés i la compartició de coneixement, la construcció de comunitat, el debat de problemes comuns.
- La reconstrucció de relacions, el retorn a l'interès públic, la recuperació de la proximitat...
- La participació de la ciutadania en la presa de decisions.
- La transmissió dels valors i de les opinions d'homes i dones vers unes altres persones i vers les institucions.
- La superació de les dificultats d'espai i temps i la freqüència de consultes.
- El pas sense dificultats de la «globalitat a la localitat», i a la inversa.
- Més protagonisme en la construcció d'una societat més democràtica, més igualitària i més justa.
- La contractació de serveis, la compra de productes i materials diversos, l'accés a nombrosos espais culturals, esportius, lúdics, com també el coneixement i la lectura a temps real de les notícies i dels diaris més importants del món.
- La construcció de programes polítics en «comunitat», és el que darrerament s'anomena «democràcia d'opinió».

- L'avenç cap a noves formes de fer política i de participació ciutadana, ja que permet superar les barreres i reduir la distància entre la ciutadania i el poder públic, característiques d'una democràcia representativa.
- La generació d'opinió al marge del monopoli informatiu dels mitjans de comunicació tradicionals.

Les TIC, però, també presenten algunes fractures, ja que poden arribar a excloure o a discriminar determinats col·lectius de persones, la qual cosa pot arribar a generar desigualtats importants entre la població. Entenem com a fractures digitals les diferències en la possibilitat d'aprofitar les oportunitats que aporten les TIC, a causa, bàsicament, de la falta d'accés a aquestes tecnologies, de la capacitat per utilitzar-les i per discriminar la informació rellevant de la que no ho és, i de la manca de coneixements tècnics.

El fet de viure en una ciutat o en una zona rural, l'edat, la llengua o el nivell social són alguns dels elements que alimenten aquesta fractura digital. El gènere n'és un altre, i molt important. Generalment, els homes han estat educats per a l'ús de les tecnologies, les veuen més properes, no els intimiden, s'hi atreueixen amb molta més facilitat que les dones. Les dades ens mostren que el col·lectiu masculí és majoritari en l'ús —a tots nivells— de les TIC. Aquest fet, entre d'altres, evidencia la importància d'elaborar polítiques que compensin i que redueixin els desequilibris existents en aquests moments.

Alguns elements importants que cal tenir en compte per evitar l'exclusió de les dones són:

- Potenciar la capacitació femenina en l'àmbit de la informació, la comunicació, l'accés i l'ús de les noves tecnologies.
- Programar activitats de formació i establir dinàmiques efectives de treball pràctic.
- Implantar els mitjans adequats per fomentar una participació forta i donar-los a conèixer.
- Facilitar l'adquisició d'equipaments informàtics i promoure'n l'ús.
- Estimular la producció i la circulació d'informació i d'opinió produïda per les dones.
- Crear estratègies que afavoreixin i que fomentin la participació femenina en el desenvolupament, el disseny i la programació de les TIC.
- Establir criteris de paritat en els organismes i en les estructures relacionades amb la societat de la informació. És imprescindible la presència femenina en els àmbits de decisió en temes d'informació, comunicació i coneixement.
- Potenciar les xarxes de dones com a eines de suport i cooperació, amb l'objectiu de fomentar i consolidar l'establiment de contactes, intercanviar idees i experiències des de realitats polítiques, econòmiques, socials i culturals diferents.

La Llei orgànica per a la igualtat efectiva entre dones i homes, una llei pionera i innovadora, a l'article 26, aporta noves oportunitats per al món femení. Recull una sèrie de mesures específiques vinculades amb l'àmbit de la societat del coneixement que diuen:

- Que els programes públics de desenvolupament de la societat de la informació i el coneixement incorporaran el principi d'igualtat.
- Que el govern promourà la plena incorporació femenina en la societat de la informació i el coneixement i que s'hauran de desenvolupar programes específics d'accés i formació en tecnologies de la informació i comunicació per a dones. També exposa que es promouran els continguts TIC creats i impulsats per dones i que les tinguin a elles com a protagonistes.
- Que es garantirà que el llenguatge i els continguts dels projectes sufragats totalment o parcialment amb diners públics en l'àmbit de les tecnologies de la informació i la comunicació, no siguin sexistes.

Les xarxes de dones

Moltes dones que ocupen càrrecs polítics importants (però ho podríem fer extensiu a qualsevol càrrec de direcció) expliquen que, sovint, es troben soles pel fet que hi ha poca presència femenina en el seu entorn, perquè el llenguatge i l'organització utilitzats són típicament masculins i perquè no sempre reben tota la informació que necessiten.

Com sabem, la informació és imprescindible per aconseguir objectius personals i ser eficaç en la gestió política. Molts homes utilitzen els canals formals a l'hora de prendre decisions, però sovint es reserven la resolució d'aquelles qüestions més delicades o que requereixen més consens per a ocasions informals. Així, en finalitzar una reunió, van a prendre una copa i allà resolen les possibles diferències, o pacten els assumptes realment claus, o bé ho fan en un dinar de negocis, o mentre practiquen algun tipus d'esport.

Sovint, les dones queden al marge d'aquestes decisions, perquè no participen en els contactes masculins, no solen estar incloses en aquest tipus de comunicació informal i, fins i tot, és possible que tampoc no ho desitgin, perquè n'hi ha moltes que segurament comparteixen la feina amb altres prioritats.

Aquest fet ens evidencia que elles necessiten crear els seus propis sistemes d'organització, unes estructures que els permetin conciliar la necessitat d'estar informades, per així poder realitzar una tasca política excel·lent i ocupar-se de qüestions personals o familiars que tenen, com a mínim, la mateixa importància que l'actuació pública.

Una de les millors possibilitats és, sens dubte, la de crear xarxes de suport. Una xarxa de suport és aquella estructura en la qual un grup de persones intercanvien idees, informació, coneixements i recursos per al seu benefici mutu.

Funcions de les xarxes

Les dones es mouen generalment en cercles més restringits que els homes, almenys en l'àmbit públic, per això és essencial que busquin la complicitat d'altres membres del sexe femení creant o participant en xarxes de suport.

És important mantenir la continuïtat de la xarxa mitjançant reunions periòdiques. L'important no és el nombre de participants que hi assisteixin, sinó la continuïtat en el temps per tal que aquesta xarxa no es desintegri. L'experiència mostra que els caps de setmana o els dies festius no són adequats per a les reunions, ja que l'assistència (especialment entre dones) hi sol ser molt baixa. És preferible dedicar dies laborables per a les reunions de la xarxa.

Si participen en una xarxa de suport, les dones gaudeixen de les oportunitats següents:

- Estenen els seus contactes socials i creen noves amistats.
- Accedeixen a més informació i actualitzen la que ja tenen.
- Coneixen de primera mà el que passa en altres ambients.
- Intercanvien experiències.
- Poden organitzar-se per treballar en equip.
- Guanyen temps personal, perquè el que correspon al treball està repartit.
- Multipliquen el nivell de «coneixement» (cada una és experta en temes diferents).
- Realitzen un entrenament social (tolerància, acceptació de la diversitat).
- Reforcen la complicitat femenina: dones d'orientacions polítiques diverses poden, en un moment determinat, donar-se suport per defensar un tema específicament femení al govern local, al parlament o al seu nivell de responsabilitat política.
- Legitimem el treball femení. Les dones saben que no estan soles en l'exercici del seu càrrec i que, darrere seu, tenen un suport de membres del seu mateix sexe que els pot ajudar.

En definitiva, podríem resumir en dues les funcions principals de les xarxes de suport:

1. Augmentar l'autoestima i la confiança de les dones, perquè evidencien que no estan soles, que n'hi ha d'altres que treballen amb elles i, fins i tot, disposades a brindar-los ajut en cas de necessitat. Aquest és un dels aspectes essencials de les xarxes de dones.
2. Avançar en la construcció d'un model de societat diferent del que tenim, més just i que incorpora els valors que les dones desitgen aportar. D'una banda, perquè redefeix les relacions de poder emfatitzant la comunicació interpersonal. Estableix relacions entre iguals, no jeràrquiques i, per això, més igualitàries i més participati-

ves. D'altra banda, facilita que les dones, a partir de l'autoritat que unes altres els deleguen, puguin desenvolupar polítiques que defensin els interessos femenins en tots els àmbits socials.

Internet i les xarxes de dones

Aquesta necessitat d'establir contactes, d'intercanviar idees i experiències, i de disposar de l'ajut de les xarxes de suport es veu reforçada per les noves tecnologies. Internet i el correu electrònic, les pàgines web o els blocs irrompeixen amb força i s'han convertit en eines revolucionàries que permeten consolidar la presència, el suport i la lluita femenina a nivell mundial.

A la Quarta Conferència Mundial sobre la Dona, celebrada a Beijing el mes de setembre de 1995, s'hi va plantejar, per primera vegada en un fòrum internacional, la importància de la comunicació com a eina fonamental per al desenvolupament i l'apoderament femení, i es va convertir en un dels eixos principals de debat. La comunicació com a element estratègic clau per al canvi social en la lluita per la igualtat d'oportunitats.

Les xarxes electròniques ofereixen una nova dimensió en la lluita feminista, ja que proveeixen el ciberfeminisme d'un vehicle totalment diferent. En aquest sentit, és imprescindible que els moviments feministes s'incorporin en aquesta dinàmica i en participin, tot reivindicant, a més, la perspectiva de gènere en la informació. És obvi que no hi ha democràcia real sense la participació de les dones, de la mateixa manera, tampoc no podem parlar d'una autèntica democratització de la comunicació sense una presència igualitària i no discriminatòria, tant en l'accés als mitjans per part de les dones com en els continguts (Boix, 2004).

Mujeres en Red: un exemple d'espai de participació virtual

El 1997 sorgeix, a l'Estat espanyol, Mujeres en Red, amb la idea de crear un punt de trobada per a dones a Internet. Aquest portal té per objectiu intercanviar informació, estratègies i contactes entre grups de dones i grups feministes d'arreu del món. Aprofita la xarxa electrònica com a eina de transformació social per construir un entorn virtual menys discriminatori per a elles. Aposta per l'educació tecnològica de les dones, per uns continguts que permetin reflexionar sobre la seva situació i per treballar en la defensa dels drets femenins, amb l'objectiu afegit de reconèixer tots els recursos, aprofitar-los i compartir-los.

Aquesta web, organitzada per temes i per països, després d'anys de dedicació i treball, està fortament consolidada i és, actualment, un portal feminista de referència arreu del planeta.

A Catalunya, Dones en Xarxa és la «filial» d'aquesta web i compleix les mateixes funcions.

Les noves tecnologies se'ns mostren, doncs, com a eines molt efectives –imprescindibles– per a l'apoderament de les noves generacions de dones, ens aporten noves oportunitats de participació i ens permeten enfortir i consolidar les xarxes femenines. A nivell personal, les TIC contribueixen a millorar les nostres relacions laborals, personals i socials.

Bibliografia

- AA. DD. *Las mujeres en el sistema educativo*. Madrid: CIDE / Instituto de la Mujer, 2001.
- AA. DD. *Género y educación: La escuela coeducativa*. Barcelona: Graó, 2002.
- AGUIRRE, A. i altres. *Mujer y educación: Educar para la igualdad desde la diferencia*. Barcelona: Graó, 2001.
- ALBERICH, T. (2004). *Guía fácil de la participación ciudadana: Manual de gestión para el fomento de la participación ciudadana en ayuntamientos y asociaciones*. Madrid: Dykinson, 2004.
- AMORÓS, C. *La gran diferencia y sus pequeñas consecuencias... para las luchas de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 2005.
- ARRIZABALAGA, P. *U.K. and Spain: similar data and «leaking pipe» phenomenon of the women in medicine. What's happening?* Barcelona: Hospital Clínic, 2005.
- AYALA CASTRO, M. C. i altres. *Manual de lenguaje administrativo no sexista*. Málaga: Asociación de Estudios Históricos sobre la Mujer, 2002.
- Ayuntamiento de Gijón. *Proyecto de igualdad educativa*. Gijón: Concejalía de la Mujer, 2002.
- BLANCO, I.; GOMÀ, R. (ed.). *Gobiernos locales y redes participativas*. Barcelona: Ariel, 2002.
- BERBEL, S. *Sin cadenas. Nuevas formas de libertad en el siglo XXI*. Madrid: Narcea, 2004.
- BERBEL, S.; EQUIP ADAGIO. «L'impacte de les polítiques per a la igualtat d'oportunitats a l'àmbit local». *Revista d'Informació i Estudis Socials Barcelona Societat*, núm. 12. Barcelona: Observatorio Barcelona, 2003.
- BERBEL, S.; RENAU, D. «Las mujeres en la política». A: *Formación política de mujeres*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2001.
- BOIX, M.; FRAGA, C.; SENDÓN, V. *El viaje de las internautas: Una mirada de género a las nuevas tecnologías*. Madrid: Ameco. Instituto de la Mujer, 2001.
- BOIX, M.; MIGUEL, A. de. «Los géneros de la red: los ciberfeminismos». A: *The role of humanity in the information age. A Latin Perspective*, 2003.
- BOIX, M. «Las TIC, un nuevo espacio de intervención en la defensa de los derechos sociales. Las mujeres okupan la red». A: *Género, sexo, medios de comunicación. Realidades, estrategias, utopías*, coordinat per Natividad Abril. Universidad del País Vasco, 2004.

- CANALS, I. «Democràcia i Internet. La contribució d'Internet a la democràcia». *Mar Obert*, setembre de 2001.
- CANALS, I.; MARTÍ, J. L. *L'àgora digital. Internet al servei de la participació democràtica*. Barcelona: Mediterrània, 2003.
- CASTELLS, C. (comp.). *Perspectivas feministas en teoría política*. Barcelona: Paidós, 1996.
- CASTELLS, M. *La era de la información. La sociedad red*. Madrid: Alianza Editorial, 1997.
- CASTELLS, M. *La galaxia internet*. Barcelona: Plaza Janés, 2001.
- CODINA, P. i altres. *Educació no sexista. Experiències educatives*. Barcelona: Graó, 1994.
- FUENTE, M. de la (dir.). *Repensar les polítiques de gènere des de l'àmbit local*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2005.
- Diputació de Barcelona. Flor de Maig. Col·lecció Papers de Participació Ciutadana. Es poden consultar a: <www.diba.es/flordemaig/oa/m/cpc/publicacions_papers.htm>.
- FALCÓN, L. *Mujer y poder político. Fundamentos de la crisis de objetivos e ideología del movimiento feminista*. Madrid: Vindicación Feminista Publicaciones, 1992.
- FALCÓN, L. *Lidia Falcón. Memorias políticas (1959-1999)*. Barcelona: Planeta, 1999.
- FONT, J. (coord.). *Ciudadanos y decisiones públicas*. Barcelona: Ariel, 2001.
- FONT, N. *Democràcia i participació ciutadana: algunes experiències innovadores*. Barcelona: Mediterrània, 1998.
- FONT, J.; BLANCO, I. *Polis, la ciutat participativa. Participar en els municipis: què, qui, com i per què?* Barcelona: Diputació de Barcelona, 2003.
- JAYME, M.; SAU, V. *Psicología diferencial del sexo y del género*. Icaria, Barcelona: 1996.
- NASH, M. *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza Editorial, 2004.
- PAU, F.; SÁNCHEZ, J. «Democracia y nuevas tecnologías». A: PAU, F. *Parlamento y sistema electoral. IV Jornadas de la Asociación Española de Letrados de Parlamentos*. Pamplona: Aranzadi Editorial, 1999.
- RALEIG, K.; ROVIRA, E. *La participació ciutadana en el context local: metodologies i tècniques*. Barcelona: Desenvolupament Comunitari. Diputació de Barcelona, 2001.
- RENAU, D.; NAVARRO, M.; MARTÍNEZ TEN, C. «Feminismo y progreso global». *Progreso global*. Leviathan, 1999, pàg. 77-78.
- SÁNCHEZ, J. «Internet como instrumento de participación». A: FONT, J. *Ciudadanos y decisiones públicas*. Barcelona: Ariel, 2001.
- SAU, V. «Construcción de la identidad personal y la influencia del género». A: AA. DD.: *La coeducación, ¿transversal de los transversales?* Gasteiz: Emakunde, 1989.
- SUBIRATS, J. «Nuevos mecanismos participativos y democracia: promesas y amenazas». A: FONT (ed.). *Ciudadanos y decisiones públicas*. Barcelona: Ariel, 2001.
- SUBIRATS, J. i altres. *Experiències de participació ciutadana en els municipis catalans*. Barcelona: Escola d'Administració Pública de la Generalitat de Catalunya, 2001.
- SUBIRATS, M. «La educación como perpetuadora de un sistema de desigualdad: la transmisión de estereotipos en el sistema escolar». *Infancia y Sociedad*, núm. 10, 1991, pàg. 44-52.

- SUBIRATS, M. *L'educació de nois i noies: recomanacions institucionals i marc legal*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Institut de Ciències de l'Educació, 1992.
- TOMÉ, A. i altres. *Materials de coeducació*. Palma: Escola de Formació en Mitjans Didàctics, 1997.
- TORRAS, L. i altres. *La participació ciutadana a través de les noves tecnologies. Estratègies per a la utilització de consensos*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill, 2004.
- VALCÁRCEL, A. *La política de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 1997.
- VALLORY, E. (ed.). *Educar en la política: Dotze raons per a la participació en la vida pública*. Barcelona: Pòrtic, 2003.
- VARI, A. *Citizens Advisory Committee as a Model for Public Participation: A Multiple Criteria Evaluation*. Renn et al. (eds.), 1995.
- WOLLSTONECRAFT, M. *Vindicación de los derechos de la mujer*. Barcelona: Debate, 1998.
- YOUNG, I. M. «Vida política y diferencia de grupo: una crítica del ideal de ciudadanía universal». *Perspectivas feministas en teoría política*. Barcelona: Paidós, 1994.

La Diputació de Barcelona és una institució de govern local que treballa conjuntament amb els ajuntaments per impulsar el progrés i el benestar de la ciutadania.

La col·lecció **Estudis** posa a l'abast del món local coneixement teòric i empíric per promoure la reflexió i l'anàlisi en temes d'interès per als governs locals.

Aquest segon volum recull articles del professorat de la Diplomatura de postgrau gènere i igualtat, i del Màster en polítiques d'igualtat de gènere: agents igualtat, que dirigeixen professores del Departament d'Igualtat de Ciència Política i Dret Públic de la Universitat Autònoma de Barcelona, en coordinació amb la Diputació de Barcelona.

Aquest llibre aplega temes que són d'interès fonamental per al desenvolupament dels drets de les dones i el disseny i el desenvolupament de polítiques de gènere en l'àmbit dels governs locals. En aquest cas, s'analitzen quatre camps: els treballs de les dones, la salut i el gènere, les diversitats i les violències envers les dones.

Diputació de Barcelona
Àrea d'Igualtat i Ciutadania
Oficina de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home
Sant Pere més Baix, 7
08003 Barcelona
www.diba.cat/francescabonnemaison

